

491.99
7-38

28 APR 2010

71

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ե. Բ.

ՀԱՅԵՐԷՆ

ԵՒ

ԴՐԱՅԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

ՊՐՈՓ. ԿՈԿՏ. ՀՈԼԳԷՐ ՊԵԿԵՐՍՔՆԻ

ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

491.99
7-38

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն

ԵՒ

Պ Ր Ա Յ Ի Լ Ե Զ Ո Ի Ն Ե Ր Բ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԾԷ

ՀԱՅԵՐԷՆ

ԵՒ

ԴՐԱՅԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

491.99

7-38

ՀԱՅԵՐԷՆ

ԵՒ

ԴՐԱՅԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

ՊՐՈՓ. ԳՈԿՏ. ՀՈԼԳԷՐ ՊԵՌԵՐՍԸՆԻ

Թ-ԸՐԳՄԸՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԵՏԻԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1907.

29719-61

Ա Ձ Դ

Պրոֆ. Հուգէր Պեղեքսըն Հայերէնագէտին այս «խորաքնին գործը», ինչպէս կ'ամուսնէ զայս Հ. Յ. Տաշեան (տես ՀԱ. 1906, էջ 289), նախապէս լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնասիրութիւն մէջ¹, որմէ ալ աննլով կը հրատարակենք իբրեւ «Ազգային Մատենադարանի» ծի հատոր:

Այս ուսումնասիրութիւնը Հայագէտին առաջին աշխատասիրութիւնը չէ, որ «Ազգ. Մատենադարանի» հատորներուն մէջ կ'առնուի: Արդէն քանի մը տարի յառաջ անոր մէկ կարեւոր երկն² ալ այս կարգին մէջ մտած էք. եւ ո՛չ ալ վերջինը՝ վասն զի Հայերէնագէտին նոր երկասիրութիւններէն մէկուն թարգմանութիւնն³ ալ ընդ մամլով է:

Մասնագիտօրէն գրուած հատորիկս մեր ազգին մէջ լեզուաքննութեամբ հետաքրքրուողներուն աւելի

¹ Ուսումնասիրութեանս տիտղոսն է. Armenisch und die Nachbarspraachen, լոյս տեսած է KZ. մասնագիտական թերթին XXXI հաստիկն մէջ, էջ 334—484:

² «Հանդէս Ամսօրեայ», 1905, էջ 137, 150, 276, 399— 1906, էջ 20, 68, 105, 130, 193, 225, 279:

³ «Նսպատ մը հայ. լեզուի ստուգանքի մաս», թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան, 1904. Ազգ. Մատեն. Խոչ: — Տես նաեւ Հայերէնագէտիս կենսագրութեան մասն եւ հայերէն աշխարհաբար գրած յօդուածը — ՀԱ. 1903, Թ. 5:

⁴ Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien — «Հին հայերէնի ցուցական դերանունները». տ. ՀԱ. 1906, էջ 289, 339, 368 եւ շարունակութիւնը:

դիւրամատչելի ընելու համար՝ կարելին ըրինք, աւելցընելով բառերու, նիւթերու, համաօտազրութեանց եւն ցանկերը, նշանազրերու եւ մասնագիտական բացատրութեանց մեկնութիւնները եւն: Հոս անկեղծ ու մեծաւ շնորհակալութեամբ կը յիշենք մեր բարեկամ հայերէնագէտ Հեղինակին այն աջակցութիւնն եւ խնամքը, որ ցոյց տուաւ զործոյս հայ. Թարգմանութեան միջոցին՝ նորանոր ու շահեկան ծանօթութեանց եւ մասերու յաւելմամբը ճոխացընելով, փոխելով ու փոփոխելով այլեւայլ մասերը. այնպէս որ երկասիրութեանս զերմաներէն բուն բնագիրը կընայ ոչ-ամբողջական նկատուիլ եւ կամ հայերէն Թարգմանութիւնը զերմ. բնագրին սրբազրուած հրատարակութիւնն ըսուիլ: Կը ցաւինք միայն որ աղքերաց ցանկն ալ (bibliographie) չկրցանք կազմել ամնպատու պարագաներու եւ տեղւոյ դժուարութեան պատճառաւ:

Կ. Պոլիս, 28/9. 1907:

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ի Չ Ը

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Գ

- ՀԱ. — “Հանդէս Ամսօրեայն Եւսեմեաթերթ, Վիեննա: Հայ. գիր. — Տ՛՛ Arm. Gram.
- Arm. Gram. — Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, I. Teil 1895. II. Teil 1897.
- BB. — Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, herausgegeben von Bezzenberger und Prellwitz. Göttingen.
- PBr. B. — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Herausgegeben von H. Paul, W. Braune (und E. Sievers). Halle.
- ff. — Տ՛՛ Եւ յաջորդ էջերը:
- IF. — Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde, herausgegeben von K. Brugmann und W. Streitberg. Strassburg.
- IF: Anz. — Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde, Beiblatt zu den indogermanischen Forschungen. Herausgegeben von W. Streitberg. Strassburg.
- KZ. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn. Gütersloh.
- MSL. — Mémoires de la Société de linguistique de Paris.
- WZKM. — Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien.
- ZDMG. — Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Leipzig.

Ը

արխազ .	արխազերէն
ալք .	ալքաներէն
անդզ .	անդզիերէն
ասոր .	ասորերէն
ասուր .	ասուրերէն
աւեստ .	աւեստական լեզու.
բուլղ .	բուլղարերէն
գաղ .	գաղղիերէն
գերմ .	գերմաներէն
գոթ .	գոթական լեզու.
գան .	գանիերէն
թաթար .	թաթարերէն
թրք .	թրքերէն
իտալ .	իտալերէն
իբ .	իբերէն
իբլ .	իբլանդերէն
լակ .	լակերէն
լատ .	լատիներէն
լեհ .	լեհերէն
լեատ .	լեատաերէն
լիտ .	լիտաւերէն
կալմ .	կալմիքերէն
կըմր .	կըմրերէն
կիրգիզ .	կիրգիզերէն
կիւրին .	կիւրիներէն
կոյբալ .	կոյբալերէն
հ .	հին
հայ .	հայերէն
հանդզ .	հին անդզիերէն
հրգ .	հին բարձր գերմաներէն
հրուլղ .	հին բուլղարերէն
հիւրկան .	հիւրկաներէն
հհիւս .	հին հիւսիսական կամ սկանդինաւեան լեզու.
հհնդկ .	հին հնդկերէն, սանսկրիտ լեզու.
հնդեբ .	հնդեւորոպական, հնդիկ-եւրոպական լեզու.
հնդկ .	հնդկերէն
հնորվեգ .	հին նորվեգերէն
հլուեգ .	հին շուեգերէն
հպ .	հին պարսկերէն
հսլ .	հին սլաւերէն

մած .	մածառերէն
մանջ .	մանջու երէն
մբգ .	մբջին բարձր գերմաներէն
մննգ .	մննգուերէն
յակ .	յակու երէն
յուն .	յունարէն
նայ .	նոր պարսկերէն
նորգգ .	նորգգերէն
չուեգ .	չուեգերէն
սահտ .	սահտերէն
սակ .	սակերէն
ուտ .	Ուտեսց պաւսական
ուսրբ .	ուսրբերէն
չեխ .	չեխերէն
չուգ .	չուգաչերէն
պհլ .	պպհլու երէն
պր .	պրու շերէն կամ պրու սահան շեգու
պրակ .	պարսկերէն
սուս .	սուսերէն
սերբ .	սերբերէն
սլ .	սլու երէն
սլոգ .	սլոգներէն
վրաց .	վրացերէն
սունգ .	սունգու գերէն
փոխգ .	փոխ գերէն
օսմ .	օսմաներէն
օրխ .	օրխաններէն կամ օրխանեան արձանագր . լեզ .
ֆինն .	ֆիններէն
ֆր .	ֆրանսերէն :

Զ Ա Յ Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր

ä Հմմտ. անդղ. hat	γ արդի յուն. γ
ö Հմմտ. ֆր. peur	x Հայ. /o
ə Հայ. ը	—
â Հմմտ. անդղ. all	δ Հայ. արեւել. à
—	đ Հայ. արեւել. ջ
ʒ Հմմտ. անդղ. that	c Հայ. արեւել. ծ
ʃ Հմմտ. անդղ. thing	č Հայ. արեւել. չ
z Հայ. զ	—
ž Հայ. ժ	
š Հայ. շ	ʃy Հայ. ի վնչ բառին մէջ

⋅ (կամ ˘) բաղաձայն գրի մը վըայ՝ նշան փափկահաճնչիւն (կակուղ, շանման) արտասանութեան, զ. օ. š = սուս. сюда բառին с, k̄ = Հայ. արեւմտ. գ գեղին բառին մէջ (ձայնաւոր գրի մը վըայ՝ շիշտի նշան):

⋆ գրի մը տակ՝ նշան անվանկ արտասանութեան, զ. օ. ŷ = անդղ. w, ž = Հայ. -յ- բառամիջին:

∘ գրի մը տակ՝ նշան վանկական արտասանութեան:

Ծան. — Ջանազան ընդուստ ստփորական գրութեան համեմատ գրուած բառերուն մէջ՝ գրերը կրնան ունենալ ուրիշ նշանակութիւն (զ. օ. y իրանեան բառերուն մէջ = -յ-, թրքերէն բառերուն մէջ = ը կամ նման ձայն մը):

Ո Ւ Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Էջ 217, տող 8 խնամարկով Ընթացք.

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ի Ա Կ Ո Խ Թ Ի Խ Ն

	Էջ
Ազգ	Ե
Համառօտութիւնք	Է
Չայնական նշաններ	Ժ
Ուղղելիք	ԺԱ
Բացարարութիւնք մասնագիտական բառերու	1, 18, 45, 107, 152
Հայերէնի չայնական դրութեան մասին նախակարգ գիտողութիւններ	3
Հայերէնէ փոխառեալ բառեր թրքերէնի մէջ	170
Հայերէնի յոգնակի կազմութիւններ	205
Վերջորան հայ. թարգմանութեան	233
Այբուբենական ցանկ	235
Ցանկ նիւթոց	250

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն

ԵՒ

Պ Բ Ե Յ Բ Լ Ե Զ Ա Ի Ն Ե Բ Ը

Ներկայ ուսումնասիրութեանս մէջ կը հանդիպինք քանի մը ձայնական մասնագիտական բացատրութեանց, որոնք մեկնութեան մը պէտք ունին:

1. Վանկական = *sonantisch*. Նյութ քառին միջի ու տառն այսօրւան օրս «վանկական ձայնաւոր», մըն է, իսկ ի տառն «անվանկ ձայնաւոր»: Բո՛հեմերէն *vlk* (գաղ) քառին միջի *l* զիրը «վանկական քաղածայն», է, *v* եւ *k* «անվանկ քաղածայններ», են:

2. Չայնեղ = *sonor*. քաղածայններէն *l*, *r* (*l*, *n*) *n*, *m* եւ նման ձայն ունեցողներն ձայնեղ քաղածայններ (կամ ձայնեղներ) կը կոչուին, իսկ միւս քաղածայնները՝ անձայնեղ քաղածայններ:

3. Երգածայնական = *stimmhaft*. «Անձայնեղ քաղածայններէն», *q*, *օր*, *q*, *ժ*, *վ*, *b*, *ժ*, *g* «երգածայնական», են, ընդ-

հակառակն *ս, շ, ֆ, ք, տ, կ* «երգաձայնա-
գուրկ» :

4. «Անձայնեղ բաղաձայններ» կը
բաժնուին *ս)* փակ բաղաձայններու *զ.*
օր. փ, ս, ք, թ, տ, դ, ք, կ, գ (*Explosive,*
Klusile, Verschlusslaute, պայթուցիկներ). *բ)*
բաց բաղաձայններու, զ. օր. ֆ, յ, ս,
զ, շ, ժ, յ, հ (*Spiranten, Frikative, Reibelante,*
հազազայիններ, անզղ. open consonants).
գ) սկզբնափակ բաղաձայններու, *զ. օր.*
ց, ծ, ձ, ճ, ղ (*Affricatae*).

5. *Նուրբ = tenuis* (երգաձայնա-
գուրկ փակ բաղաձայններ). *միջակ =*
media (երգաձայնական փակ բաղաձայն-
ներ). *Թու = aspirata* կամ *aspirirt*.

Մնացեալ ձայնական ըսցատորու-
թեանց մեկնութեան կարիք չկայ :

Հեղինակին հայերէն շեգոռառ գրած
նոր յարեղոռածները՝ որոնք գերմ. բնա-
գրին մէջ չկան, այս նիշ [...] փակագծի
մէջ տունուած են :

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Ի Զ Ա Յ Ն Ա Կ Ա Ն Գ Ի Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն Մ Ա Ս Ի Ն Ն Ա Խ Ա Կ Ա Ր Գ Գ Ի Ի Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

§ 1. Հնդեւրոպական միջակները հայերէն լեզուի մէջ՝ եթէ զուտ մասնական դէպքերն ի բաց առնունք, յօդաւորութեան ամէն դրից ու շրջապատութեան ամէն պարագայից մէջ ընդհանուր կանոնի մը կրնան վերածուիլ. այսինքն՝ ամէն տեղ նուրբ եղած են: Այսպէս չէ միւս հնդեւր. փակ բաղաձայններուն համար: Տակաւին ամէնէն պարզն է նուրբ-թաւերու հայերէնի մէջ ունեցած զարգացումը. թէ եւ հոս ալ շրջապատութեան պայմաններն անշուշտ ազդեցութիւն չունին, սակայն արտասանութեան յետադոյն դրից զարգացումը միւսներէն տարրեր է: Միջակ-թաւերը բազմազան երևույթներ կը ներկայացընեն. այնպէս որ ասոնց համար թէ արտասանութեան դիրքն եւ թէ շրջապատութեան պայմանները պէտք են նկատողութեան անուիլ: Բայց ամէնէն աւելի զանազան է հնդեւր. զուտ նուրբ տաւերուն զարգացումը: Այսու հանդերձ ի թերթին KZ. XXXVIII, 200 ff. փորձեցի ցուցընել թէ նաեւ բոլոր զուտ նուրբ տաւերուն զարգացման առաջին փուլը՝ արտասանութեան ամէն դրից մէջ համանման եղած է: Հնդեւր. զուտ նուրբերը՝ բոս իս՝ նախ եւ յառաջ ամէն տեղ եղած են նուրբ-թաւ (ուսկից՝ որոշ պարագաներու մէջ բաց բաղաձայններ), սակայն առանց ամենեւին հնդեւր. «նուրբ-թաւերու» հետ խառնուելով նոյնանալու: Արդ՝ ասկէ կը հետեւի թէ հնդեւր. զ^h զ^h կ^h տ^h ք^h չեն կրնար պարզ նուրբ-

Թաւեր եղած բլլալ, այլ նուրբերէ եւ լիտաւ
 և-է մը բաղկացած բլլալու են: Թէ սոյն տեսակ
 խուճերը պարզ նուրբ-Թաւերէն շատ տարբեր են՝
 դիւրաւ կրնանք փորձելով համոզուիլ: Նոյնպէս
 միջակ-Թաւերը միատարր ձայներ չէին, այլ միջակ-
 ներէ եւ լիտաւ երգաձայնական և-է մը բաղկա-
 ցած. հնդեր. *gh* ճիշտ չեխերէնի և *hosti* բառին
 մէջ գանուող *gh*ին պէս արտաբերուած պիտի բլլայ
 (բոհեմերէնի երգաձայնական ի տառին մասին հմտ.
 Հեղ. Nordisk tidsskrift for filologi, 3. raekke,
 XI, 124): Հնդեր. երգաձայնագուրկ և խճերը
 հայերէնի մէջ երկար առեն անփոփոխ մնացած են:
 Հաղիւ այն ժամանակները՝ երբ հնդեր. պարզ
 նրբերն հայերէնի մէջ արդէն՝ ինչ ինչ պարագայից
 մէջ՝ բաց բաղաձայններու յանգած էին, որոնք
 մտամբ աւելի ալ ձայնաշրջած էին, հնդիկեր.
kh th ph վերածուեցան պարզ նուրբ-Թաւերուն՝
չ, Թ, փ: Սակայն արտասանութեան յետազոյն
 դրից մէջ (հնդեր. *q^h, qh*) այս և ձայնի այսպիսի
 նուագում մը տեղի չունեցաւ. միայն Թէ և Ի ար-
 տասանութեանս դիրքն իրմէ նախընթաց ձայնին
 շրջուեցաւ նմանաձայնութեամբ: Այսպիսով յա-
 ուաջ եկաւ *kw*, որմէ յետոյ պատմական ծանօթ Ի:
 § 2. Անցողակի մտադիր կ'ընեմ հնդեր.
*qh*է ծագած հայ. Ի տառին մինչեւ ցարդ միտ
 շգրուած օրինակի մը. Խօ-ի՞մ բայն ինձի կ'երեւայ
 Թէ նոյն է յուն. *χαυχάομαι* բային հետ. Ի
 հարկէ ստոր համար բնգունելու է յուն որէնի մէջ
 տառերու տեղափոխութիւն (χαυχ- փոխանակ
 *χαυχ-, հմտ. Brugmann, Grundriss, I, 872):
 (Պրելվից *qχαυχάομαι* կը համեմատէ լիտ. *szaukti*
 «պոռալ», բառին հետ. եթէ ասիկա օւղեղ է, այն
 առեն լիտաւերէնի մէջ ալ զրի տեղափոխութիւն
 պէտք է ընդունիլ, եւ կամ բնգ հակառակն ենթա-
 դրելու է հնդեր. **kaugh-* արմատ մը, որ յունա-
 րէնի եւ լիտաւերէնի մէջ անխախտ պահուած

բայ, իսկ հայերէնի մէջ տառերու տեղափոխու-
թիւն կրած. սակայն եւ ինձ ակներեւ չ'երեւար թէ
χαυχάομαι եւ szaũkti իրարու հետ առննչութիւն
ունենան: Ուրիշները szaũkti բայը համեմատած
են հին հնդկ. çocati (այրէ, թախծի) բառին
հետ, որ նոյնպէս ակներեւ-համոզիչ չէ: Հայ. իօ-
սի՛՛ս բային նկատմամբ Քաղբուպանեան «Հանդէսի»
մէջ (ՀԱ, 1903, էջ 381) ուրիշ առաջարկութիւն
մ'ըրած է, որուն համաձայն իօսի՛՛ս պատճառական
նշանակութեամբ՝ յուն. χόσω, հին բուլղ. čuti
(իմանալ) բառերուն հետ աղերս ունենայ: Սա-
կայն այս մեկնութեան [եւ Շեֆաեւելո՛վիցի BB.
XXVIII, 282 տուած մեկնութեանն (իօսի՛՛ս: գօթ.
hugjan «խորհիւ») նպաստաւոր չէ ձայնաւորաց
գրութիւնը:]

§ 3. Յառաջագոյն միտեալ էի ընդունելու
թէ հնդկեր. զուտ նուրբերն եւ միջակ-թաւերը
հայերէնի մէջ զուգընթացաբար զարգացած ըլլան.
վան զի ինչ ինչ դիպաց մէջ թէ այս միջակ-թաւերն
եւ թէ հնդկեր. զուտ նուրբերը հայերէնի մէջ իբր
բաց բաղաձայններ յերեւան կու գան: Բայց այս
զուգընթացութիւնը շատ սահմանափակ է: Մի-
ջակ-թաւերը սակաւաթիւ դիպաց մէջ միայն՝ բաց
բաղաձայններ կ'ըլլան: Իսկ հնդկեր. ց^hի ցի եւ մի
ամենեւին ալ բացուած ըլլալու չեն. (Բուրգէ
KZ. XXXII, 37 ff. թէ եւ երկու ձայնաւորի մի-
ջեւ գանուող մի կը համարի շ եղած, սակայն ա-
պահոյցապէս առանց իրականց. հմտ. — ք § 43):
Անշուշտ ցի եւ նի երկու ձայնաւորի միջեւ կ'ըլլան
չ եւ —, բայց ո՛չ ւ, շ, ՚ (՛) տառերէն վերջը, եւ
կամ ո՛չ բառի մը սկիզբը. (ընդ հակառակն՝ ի այս
ամէն գրից մէջ — կ'ըլլայ, իսկ ք բառասկզբան՝ ն):
Եւ եթէ հոչի աղերս ունի յուն. μούσιον, μούχος
բառերուն հետ, որուն վրայ հազիւ թէ կարելի
ըլլայ տարակուսիլ [Շեֆաեւելո՛վից BB. XXIX 56
յանիրաւի հոչի ալբ. μεσ «զուարակ» բառին հետ

(որուն մասին հմմտ. Gustav Meyer, Et. Wtb. էջ 276) կը համեմատէ], այն ժամանակը -*zgh-* ալ շեղած է. ասոր հակառակը -*sk-* իբր յ յերեւան կուգայ: Աւստի կ'երեւայ թէ կբաց բաղաձայն եղած էր այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ *s* (*z*) հնդեր. քմականներուն առջեւ տակաւին դոյութիւն ունէր. ընդհակառակն *gh* հաղի բացուած է, երբ *s* (*z*) այս դիպաց մէջ արդէն կորուած էր (անմասնաձայնութեամբ սկզբնափակ բաղաձայնին վերջին տարեր հետ):

§ 4. Հայ. - տաւին հնդեր. *bh*էն ծագելուն օրինակ մըն է *տեւլոս*, յուն. *ὀφέλλω* (աւելել), *γ-տեւլոս*, յուն. *ὀφέλλω* (աւելցրնել), հմմտ. տակաւին *տեւլ*, *տեւլորք*, *տ-տեւլոս*: Յունարէնէն ասոր կը վերաբերի տակաւին՝ *ὄφελος*, *ὄφελέω* եւ յամենայն դէպս նաեւ *ὀφείλω*, ուստի *ὀφείλει*ն յուն. *τι* ըստ ինքեան կը նշանակէ ի բնէ՝ «աւելելը զք իւր» (յաւելուլ ումք ինչ) Յոյն բառերու հին ստուգարանութիւնները կրնան տեսնուիլ ստուգարանական բառադրոց մէջ. զաստիք չեմ յիշեր հոս, վասն զի ինծի ամենեւին համոզիչ չեն երեւար շնդեր. 0 սկզբնատառ բաց վանկի մէջ պէտք է որ հայերէն լեզուին մէջ կանոնաւորապէս = զիբր տայ. (տ. Հեղինակիս գրածը՝ ի KZ. XXXVI, 98 ff.) [Արկադ. *Φοφληχόσι* ձեւին մէջ (Brugmann, Griech. Gramm. 3 150) *F* տառը նախնական չէ. — հայերէն *γ-տեւլոս* բային հետ թերեւս աղերս ունենայ նաեւ հին սկանդ. *ast* «զօրութիւն», *astla* «ստանալ», *գան*. *avil* «կութք, արդիւնք», *avle* «ծնանել, մշակել», հրգ. *avalōn* «աշխատիլ» (որուն մէջ *v* տառը հնդեր. *bh*էն ծագած կրնայ ըլլալ, հմմտ. v. Bahder IF XIV 260), *fr-avili* «հարաւ», իրլ. *wall ukn. uailbe* «հարստութիւն» (որուն մէջ *ual-* հնդեր. **obhl-*էն ծագած կրնայ ըլլալ, թէեւ բառին հոլովումը աւել

ծուածական է) . իսկ հայերէն -- էլ -- է բային հետ
 թերեւս աղերս ունենայ հին սկանդ. *afsl* « գարբնոց »] .

§ 5. Ի բայ առեալ այն գէպերը, ուր յի եւ յի
 բայ բազմայններ եղած են, միւս աղերը հնդեւր.
 միջակ-թաւեր յերեւան կու գան հայ. \ddot{z} , \ddot{z} , τ , F
 (ասոնց վրայ աւելցընելու է նաեւ \ddot{z} ՝ \ddot{z} մը քմա-
 կանացեալ ձեւը) . այստեղ ես առ ժամն հայ.
 նշանները պարզապէս գրեցի, առանց ամենեւին ա-
 նոնց ուղիղ արտասանութիւնը ճշգրտել ուղեւու :
 Այսօրս արեւելեան հայերէն գաւառականին \ddot{z} , \ddot{z} ,
 τ , F (g , z , \ddot{a} , b) գրերը արեւմտեան հայերէն բար-
 բառին մէջ k , c , t , p կ'արտասանուին : Ընդ հա-
 կառահն հնդեւր. միջակներէ ծագած ձայները
 (հին հայ. \ddot{z} , \ddot{z} , τ , η) այսօրս Արեւելեան-Հայոց
 լեզուին մէջ k , c , t , p կ'արտաբերուին, իսկ Արեւ-
 մտեան-Հայոց բարբառին մէջ g , z , \ddot{a} , b : Աւերջին
 գէպիս մէջ կը բազմայի արեւելեան հայերէնի
 արտասանութիւնը պարզապէս հին հայերէնի հետ
 նոյն ըսել եւ ըստ այնմ արեւմտեան գաւառաբար-
 բառին մէջ ձայնաշրջում մ'ընդունիլ : Յամենայն
 գէպս այս ձայնաշրջումը մեծ չէ, վասն զի ըստ Ն.
 Ֆինկի ըսածին (F. N. Finck, Lehrbuch der neu-
 ostarmenischen Literatursprache, p. 4) « արեւե-
 լեան հայերէնի \ddot{z} , \ddot{z} , τ , η ձայներն՝ ըստ լսարա-
 նական արդեանց՝ միջին տեղ մը կը բռնեն (երգա-
 ձայնազուրկ) b , d , g ձայներու եւ սոմանական ու
 սլաւ նուրբերուն միջեւ » . իսկ ասոր հակառակը՝ եթէ
 լսելիքս զիս չի խաբեր, արեւմտեան հայերէնի \ddot{z} , \ddot{z} ,
 τ , η ձայները սոմանական կամ սլաւ միջակներէն
 աւելի նուազ երգաձայնական են : Բայց արդ՝ եթէ
 արեւելեան արդի հայերէնի արտասանութիւնը՝
 հնդեւր. միջակ-թաւերն ալ ի նկատի ունենալով՝
 հին հայերէնի արտաբերութեան հետ նոյն համա-
 րէինք եւ ըստ այնմ արեւմտեան հայերէնի մէջ միայն
 ձայնաշրջում մ'ընդունէինք, այն ատեն խնդիր կը
 յառնէր թէ ինչպէս կարելի է, որ նրբերը՝ միջակ եւ

Հասկըցուին հին հայ. միջակներէն (միջակ-թաւերէն) ծագած՝ իբր նմանակազմութիւններ, ինչու որ ասոնց մեծագոյն մասը հարսկելի բառեր են: Ուստի ձայնական օրինաց համաձայն կ'ըլլար Բ-ի բառը փ (g) հնչմամբ, իսկ Բ-ի-ու-որը՝ + հնչմամբ: Քիսկի՝ Բ-ի բառին մէջ հաւաստած + հնչումն ընդհակառակն նմանակազմութիւն մ'ըլլալու է Բ-ի սեռականին կամ Բ-ի-ու-որ բառին նմանութեամբ կազմուած: Բնախօսօրէն դիւրահասկանալի կ'ըլլար՝ թէ ինչպէս դժուարահնչիւն կրկնաձայնները (միջակ-թաւեր) ճիշտ բառամիջին երկայն ատեն անփոփոխ մնացած ըլլան եւ այսպէս ուրիշ բախտ մ'ունեցած՝ քան բառակցրան եւ բառավերջին մէջ: Եւ այս ենթագորութիւնս թերեւս ուրիշ գաւառաբարբառով մ'ուղղակի կ'ապացուցուի: Մսերեանցի (Հայերէն բարբառախօսութիւն Ա. Әтюды по армянской диалектологии, I.) նկարագրած Մշոյ արեւելեան բարբառին մէջ՝ հին հայերէնի նուրբ-թաւերը միայն բառակցրան եւ բառավերջին մնացած են, իսկ բառամիջին զուտ նուրբերու փոխուած են: Սակայն հին հայերէնի միջակ-թաւերը Մշոյ բարբառին մէջ յերեւան կու գան բառի մը սկիզբը՝ իբր միջակ, ընդհակառակն բառի մը մէջն եւ վերջը՝ իբր զուտ նուրբեր: Եթէ Մշոյ բարբառին զարգացումն ըստ կարեւորին միւս արեւելահայ բարբառներուն մերձեցընել ուղուի, կրնայ ընդունուիլ միջնատառի համար՝ միջակ-թաւերու փոխանցում մը նուրբ-թաւերուն, որոնք միեւնոյն ատեն հին հայ. նուրբ-թաւերուն հետ զուտ նուրբ եղած ըլլան: Այն ատեն Մշոյ բարբառին համար պէտք կ'ըլլայ միայն վերջնատառին նկատմամբ մասնաւոր զարգացում մ'ընդունիլ. ըլլայ ձայնական օրինօք, ըլլայ նմանակազմութեամբ: Բաց աստի քանի մ'ուրիշ արեւմտեան բարբառներու մէջ ալ կը տեսնուին նուրբ-թաւեր հին հայերէնի միջակ-թաւերու տեղը բռնած:

այսպէս կարնոյ բարբառոյ խմբին վերաբերող գաւառաբարբառի մը մէջ՝ զոր Տոմսոն իւր «*Անգլաւարանական Հետազոտութիւնք*» (Tomson, *Лингвистическія изслѣдованія I*) գործին մէջ կը նկարագրէ. Տոմսոնի (էջ 15—17) յիշած օրինակներէն յառաջ կը բերեմ հետեւեալքն՝ որ կը համապատասխանեն հին հայերէն բառերու՝ *դ-դ-դ-դ-է-է, ո-ո-լ, ո-լ* (նաեւ հին հայ. սեռ. *ու-լ*), *դ-դ-դ-բ-բ-է-է* (միջնատառ դին համար), *ու-բ-բ-լ*: Նախորդ բառի մ'այս զարգացման նպատակը՝ ակներեւ չէ: Անհասկաց բարբառին զուտնուրբը՝ կը գտնենք հին հայ. *ու-բ-բ*, *ու-բ-լ*, *բ-բ-լ*, *բ-բ-լ* եւն բառերուն համապատասխանող բառերուն մէջ, իսկ նուրբ-թաւր՝ հին հայ. *ու-բ-մ-է-է* բային համապատասխանողին մէջ: Կ.Պոլսոյ բարբառը՝ հին հայ. միջակ-թաւրուն տեղ նուրբ-թաւր ունի, թէ ձայնաւորէ եւ թէ բառէն վերջը, զ. օր. հին հայ. *ու-բ-բ-լ*, *ու-բ-մ-է-է* բայերուն մէջ:

§ 6. Միայն արդի բարբառները շեն որ ստիպեն զմեզ բնագունելու թէ հին հայերէնի միջակները իրականին միջակ-թաւ էին: Նոյն իսկ հին հայերէնի մէջ ալ կրնանք թերեւս ասոր նշաններ գտնել: Նաեւ հին հայերէնի մէջ կը տեսնուի թէ միջակները՝ շատ աւելի մերձաւոր խնամութիւն մ'ունին նուրբ-թաւրուն հետ՝ քան թէ զուտ նուրբերուն: Շատ ծանրակշռութիւն չեմ գներ *դ-դ-+* (բզմ.), սեռ. *դ-մ-դ* բառին վրայ, թէ եւ առանց տարակուսի ծագած է **ghēmā*էն, եւ լիւ. *gomurys* նոյնանիշ բառին հետ աղերս ունի. (հնդեւր. *ē: ā* փոխանակման մասին տես Հեղինակին գրածն ի KZ. XXXVIII, 404, թէպէտ եւ Miezinis այս բառը կը թարգմանէ լեզգ. *gūmursof*, որ Ulmannի եւ Brascheի քով չի գտնուիր, մինչդեռ ասոնց քով կը տեսնուի *gahmurs* «չնչափող» բառը. Miezinisի գրած *ū* ձայնը նոյն է Bielensteinի *ō* եւ *ū* գրածին հետ, իսկ Ulmannի

ah գրածը նոյն է Bielensteinի à գրածին). գար-
 ձեալ †ի՛ժ բառը կապակցութիւն ունի հրգ. *goumo*,
 հին անգղ. *gōma*, հին հիւս. *gómra* բառերուն հետ,
 եւ թերեւս նաեւ յուն. *χῆμα* (*յորանջել*, տեսակ
 մը խեցեմորթ) բառին հետ, եթէ կարելի ըլլայ
 [Mansionի (*Les gutturales grecques* էջ 181—
 182) համաձայն] այս բառս անջատել այն նոյնա-
 նիշ բառերէն՝ որոնք հնդեր. *gh-* կը ցուցընեն:
 Ուրեմն +- տառը հոս †-էն յառաջ եկած է՝ յա-
 ջորդ -իին հետ նմանաձայնելով: Բայց թէ այս
 նմանաձայնութիւնը † եւ + ձայներուն մերձաւոր
 խնամութիւն մ'իրրեւ կարեւոր պայման մը կը
 պահանջէ, բնականաբար կրնայ տարախուսական
 ըլլալ: Ասոր հակառակն աւելի որոշիչ է +սան,
 որուն †է ծագած + տառը յաջորդ -ին ազդեցու-
 թեամբը յառաջ եկած է. արդ. թէեւ « կրնայ
 պատճառ եղած ըլլալ երգածայնի կորստեանն,
 բայց դժուարաւ նաեւ թաւանալուն. ուստի կ'ե-
 բեւայ թէ ի սկզբանէ անտի իսկ թաւութիւնը †
 տառինն էր: Հմմտ. սակայն ատտիկեան այբուբենի
 մէջ յերեւան եկող *չ*, *փ* (*փոխ*. է, փ:) [*Նոյնպէս*
հին հնդկ. լեզուի մէջ *փոխ*. *kṣ*, *ps* նաեւ *kṣṣ*, *phs*
 կը գտնուի, որուն զիս թղթի մը մէջ մտադիր բրած
 է *Մէյէ* (տես *Wackernagel, Altindische Gram-
 matik, I, § 113*), ուստի եւ +սան բառին համար իմ
 տուած մեկնութիւնս, թէեւ կրնայ ուղիղ ըլլալ,
 սակայն շատ ծանրակշռութիւն չի կրնար ունենալ]:

Բայց որովհետեւ այս † տառը հնդեր. *v*էն
 ծագած է, առջեւնիս կ'ելլէ այն զլխաւոր առար-
 կութիւնն իմ այս գրութեանս գէ՛մ, որ ինձի ալ
 երկար ժամանակ կասկած կու տար: Ըստ ինքեան
 զարմանալի չէ որ հնդեր. *gh* կամ *gʰ* մը հայե-
 բէնի մէջ տակաւին իբր *gh* մնացած ըլլայ. կեղտե-
 բէնի մէջ ալ պէտք է որ այս խմբերուն երգա-
 ձայնական ին երկար ատեն անփոփոխ մնացած
 ըլլայ՝ ըստ *O u s a ֆ* ի քննութեանց *Osthoff, Hf.*

IV, 264—294, հմմտ. ի մասնաւորի էջ 292 եւն.) նոյնպէս հայերէնի հետ ըստ իմիք խիստ մերձաւորագրակից փոխըզերէնի մէջ միջակ-թաւերը բաւական անաղան ժամանակ մ'ալ անփոփոխ մնացած էին (Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, p 229): Բայց հին հայերէնի ոչ ամէն միջակներն ալ (որոնք ըստ իմ տեսութեանս իրրեւ միջակ-թաւեր համարուելու էին) հնդեւր. միջակ-թաւերէն ծագում առած են: Նշանաւորազոյն զարտուղութիւնը կը կազմէ ծիշտ այս հնդեւր. յէ ծագած փ տառը: Այս փին զարգացման ընթացքն եղած ըլլալու է անշուշտ այսպէս ւ: յւ: ցւ: փ: Հոս պէտք եմ ընդունիլ որ կամ ցւ այն կերպով ցի եղած է որ ւ ձայնը նախ (արտաբերելու ատեն) շքթունքի կրորութիւնը կորսնցուցած է, որով այսպէս կը փոխուէր կ'ըլլար յ մը, եւ այս յն ալ այն ձայնաշքթութեամբ՝ զոր շխերէնի եւ փոքր ուսերէնի համար ընդունելու ենք (չ. hora, փոքր ուս. hora 'լեռ, = հին բուլղ. gora) երգածայնական h մ'եղած պիտի ըլլայ: Եւ կամ պէտք եմ ընդունիլ որ այն զարգացմամբ ուղղակի երգածայնական փ մ'առաջ եկած է՝ առանց յաջորդող յի կամ իի, եւ վերջէն այս երգածայնական զուտ փը լեզուին մէջ յաճախագէտ ցիի շքթեցաւ նմանափոխութեամբ: Նման է կրմբերէնի մէջ ks-qs-է ծագած սկզբնատառ ch, որ chw եղած է նմանափոխութեամբ այն յաճախագէտ սկզբնատառ chwի՝ որ ծագած է svէ: (Տես Հեղինակիս գրածն ի KZ, XXXVIII, 389): Այսպիսի նմանափոխութիւն մը ամէնէն հաւանական ճամբան է այն տեսակ դէպքերու մէջ, որ (ի մասնաւորի բ ու շ գրերէն ետքը) հին հայ. ք եւ փ մը հնդեւր. նուրբէ մը ծագած է (հնդեւր. t եւ q, q^hէ նախապէս յառաջ եկած ք ու փ եւ պատմական ք ու փ միջեւ գրուելու են՝ իրր միջին անգամ՝ ք, x եւ ծ, յ բաց բաղաձայններ, որոնց վրայ

վարը պիտի խօսինք): Եւ կամ պէտք է ընդունիլ
 սր ծ, չ նախապէս ԺՃ, ցԴ եղած ըլլան: Եւ որով-
 Հեաեւ բաց բաղաձայնին փակումը նախորդ ձայ-
 նին ազդեցութեամբն եղած է, ըստ ինքեան անսո-
 վոր բան մը չէր ըլլար՝ եթէ այս փոխանցումը նախ
 բաղաձայնին տեւողութեան առաջին կիսուն հան-
 դիպած ըլլար. ԺՃ, ցԴէ համեմատարար դիւրաւ dh,
 ghի կը հասնուէր: Բնականաբար սրեւէ դժուա-
 րութիւն մը յարուցանել չեն կրնար բացարձակա-
 պէս այն փոխառեալ օտար բառերն, որոնք իրենց
 բնիկ լեզուին մէջ զուտ միջակ ունին, իսկ հայե-
 րէնի մէջ՝ ըստ իմ տեսութեանս, միջակ-թաւեր
 ունենալու են: Եթէ հայերէնի մէջ զուտ միջակ չէր
 գտնուէր, այն ատեն պարզապէս անկարելի էր
 օտար այն բառերը ճշգրտիւ ներկայացընել: Ուստի
 ասի նման մեկնուելու են՝ Բլն-մի, նպ. *dušman*,
 Բլն-մ-ն+, նպ. *dušnām* եւ Բլն-ա- աւեստ. *duš-*
xʷarənah-.

Ժամանակ մը՝ ես ինծի գէժ նոր դժուարու-
 թիւն մը յարուցած էի, ընդունելով թէ բառա-
 միջի միջակ-թաւերուն զարգացումը հնդեւր. զուտ
 նուրբերուն զարգացման հետ զուգրնթաց ըլլայ.
 (բայց հմմտ. § 3): Այն ատեն հնդեւր. ց^hh, gh,
 ġh, dh, bh եւ ասոնց համապատասխան հայ. փ, յ,
 ք, ք ձայներուն միջեւ՝ իբր բառամիջի միջին անդամ՝
 միշտ բաց բաղաձայն մը գրուելու էր: Ուստի եւ
 օրինակի համար՝ հայ. -փ- ծագած ըլլալու էր -չ-է
 եւ -ըյ- («ըյ-», յուն. ὀρχις) -ըչ-է: Բնախօսօրէն
 ասիկա կարելի էր: Թեպէտ եւ հայերէն լեզուն
 -ըս- անփոփոխ պահած է (հարսն, որսմ՝ ըստ Բա-
 դրոււ պանեանի՝ ՀԱ. 1903, էջ 222 *porkāmit.
 եւ համամիտ եմ Բադրուպանեանի՝ եթէ ասով
 հնդեւր. «հարցանել» իմաստով արմատը կ'իմա-
 նայ) [Ըեթեւեւ լսովիցի BB. XXVIII, 282 (որսմ:
 հին հնդկ. arçasānā- «փնտտղ») եւ BB. XX'X,

ծ 2 (ար. յուն. ἄρχυς «ցանց») տուած մեկնու-
 թիւնները չէ՛մ բնդունիր, բայց այսու հանդերձ
 -րչ- շատ դիւրաւ կրնար -րչ- եղած բլլալ. այսպէս
 նաեւ լեհերէն *bardzo* «շատ» ծագած է *barzok*,
 թէպէտ -rs- անփոփոխ կը մնայ (*piersi* «կուրծք»):
 Եւ այն՝ թէ -րչ- հայերէնի մէջ կը փոխանցի -րչ-ի,
 աներկբայ կը տեսնուի՝ պարսկերէնէ փոխառեալ
 քանի մը բառերու մէջ. Գերչի, հանգերչ, արչի,
 շարչ, աեւ Հիւրչմանի *Persische Studien*,
 p. 222 ff. Հայ. Քեր. Ա, 140, 245, 425, Հեղի-
 նակիս գրածը՝ *KZ. XXXVIII, 194*). Հմմտ. այս
 մասին § 16: Սակայն այն թէ հնդեր. միջակ-
 թաւերուն եւ հայ. միջնատառ միջակներուն միջեւ
 նախ բաց բաղաձայն մ'ընդունելու է՝ հնարաւոր,
 բայց ոչ ստիպողական ենթադրութիւն մըն է:
 Մանաւանդ թէ այսպիսի կարծիք մը թերեւս այլ-
 եւայլ տեսակէտներով նոյն իսկ անհաւանական է:
 Եւ եթէ այսու ամենայնիւ ուղիղ է այս կարծիքն,
 այն ասեմ ընդունելու է որ այս գուշակաբար ըն-
 դունուած բաց բաղաձայններն ոչ թէ պարզ մի-
 ջակներու փոխուեցան զարգացմամբ, այլ միջակ-
 թաւերու (մասամբ պարզ ձայնապէս, մասամբ՝ ինչ-
 պէս վերն ակնարկեցինք՝ աւելի յաճախադէպ ձայ-
 ներու հետ նմանափոխութեամբ) Վասն զի արդի
 հայերէն լեզուի զարգացումը չի մեկնուիր, եթէ
 միջակ թաւեր չընդունինք:

§ 7. Այս տեսութեանս գէ՛մ առարկութիւն
 մը չէ որ հայերէնի միջակները՝ զուտ նուրբի մը
 հետ երկրորդապէս հանդիպելու ժամանակ՝ ոչ թէ
 նուրբ թաւեր կ'ըլլան, այլ զուտ նուրբեր. այսպէս՝
 յիփե՛մ եւ յիփե՛մ (փին հոս մասամբ անփոփոխ մնա-
 լուն պատճառն է յիփե՛մ նոյնանիշ բայարմատին հետ
 կապուիլը.) Հմմտ. յուն. γραπτός, γράφωէն եւն.
 Γραμμάτιον սեռ. Զնիփաց ձեւերէն պէտք է հետեւեց-
 նել, որ միջակ մը նաեւ նուրբ-թաւի մ'առջեւը զուտ
 նուրբ կ'ըլլայ. աւելի զարմանալի է Զնիփաց հայ-

ցականը: Բու՛ն բառէն կը տեսնուի թէ նաեւ բա-
 սասկզբին նմանաձայնութիւն մը կրնայ տեղի ու-
 նենալ, որ կրնար արտաստջոր երեւալ, վասն զի հոն
 առաջին երկու բաղաձայններու մէջ՝ որ երկրորդա-
 պէս իրարու կը հանդիպին, ը մը կ'արտաբերուի:
 Պէտք է ընդունիլ, որ հնագոյն ժամանակները այս ըին
 տեղ հոն միայն դադար մը կար. (հմմտ. Հեղինա-
 կիս գրածը՝ KZ. XXXIX, 237): Բասասկզբին ան-
 նմանաձայն ֆ*, ք*, փ* եւն կ'երեւայ թէ հոն
 միայն տեղի ունի, ուր ստուգարանական գիտակցու-
 թիւն մը կար: Ուստի՝ օրինակի ազգաւ, ներեալ է
 հայ. ֊ո֊ո֊ը, սեռ. ֊ո֊ո֊, ծագած ըսել հնգեր.
 *bhidu-lo-m ձեւէն՝ որ կապ ունի նոյնպէս լա.
 findo եւն բառերուն հետ, ինչպէս հին հնգի.
 *phala-m «պտուղ», ունի phalati (կը ծաթի, կը
 հերձու) բային հետ: Բայց թէ առաջին երկու
 բաղաձայնին մէջ եղած ձայնաւորն, որ կորուսած
 է, ՚ի էր (եւ ոչ թերեւս u), ի հարկէ ապահով չէ:

§ 8. Հնգեր. զուտ նուրբերուն հայերէնի
 մէջ ունեցած զարգացումը մեկնաբանելու համար
 անհրաժեշտ կարելու է հնգեր. բաղաձայններու
 խմբերուն վրայ խօսիլ: § 9—21 պիտի խօսիմ այն
 խմբերուն վրայ՝ զոր կը կազմեն փակ բաղաձայն-
 ները փակ բաղաձայններու, սնդականներու, ի եւ ր
 առաւելու հետ. (այս խմբերուն մէջ հնգեր. նուր-
 բերը նախ կը բացուին. երեք բաղաձայններէն մի-
 ջինը կ'իյնայ). §§ 23—35՝ կը յաջորդէ հնգեր.
 նրբերուն ինքնարոյս զարգացումը. §§ 36—53՝ այն
 խմբերն՝ զոր կը կազմեն փակ բաղաձայններ եւ ՚,
 յ, ճ կամ ատամնական + ատամնական (հոս նուր-
 բերն չեն բացուիր. առանց բացառութեան կանոն
 մը չէ երեք բաղաձայններէն միջինին կորուստը).
 երկրորդական (եւ ոչ ժառանգեալ) բաղաձայն-
 խմբերը պիտի քննեմ՝ § 54 (եւ § 55):

§ 9. Հնգերուպականին մէջ երկու փակ բա-
 ղաձայնէ բաղկացած խմբերուն ամէնէն ստորականը

բառասկիզբին եղած ըլլալու է անշուշտ քէ- յա- մենայն դէպս ասիկա այն միակ խումբն է՝ որ հայե- րէնի մէջ ցարգ ստուգապէս ապացուցուած է: Բուզգէ (KZ. XXXII, 39) իրաւամբ ընդունած է թէ քէ- հայերէնի մէջ իբր Բ կ'երեւայ. սակայն իւր իբրեւ ապացոյց յառաջ բերած օրինակներէն զուրս վտարելու է արդի հայ. Բեդո-ր բառը, վասն զի «թեպուր» բառը հին հայերէնի քեդո-րէն ծագած է (քեդո-րն ալ քեդէն): Ասիկէ զուրս՝ Բուզգէի ապացոյցներուն դէմ ծանրակշիռ առար- կութիւն մ'ըլլալու չէ. յամենայն դէպս Բ-+ յուն. π τ ω, պէտք չէ մեկնել Հիւրշմանի հետ (Հայ. Քերկ. Ա. 450) այն սճով՝ որ յունարէնին տառը հաւասար դնենք հնդեր. փ կամ յի, եւ հնդկականին փ ձայնը (ṣthivati «թքանէ») յա- առջ եկած բանք քէ: Հնդեր. արմատին բառա- սկիզբն էր յամենայն դէպս spti- բնածայնանկարը: Եւ Բեդէ բառն յուն. πτελέω բառին հետ համեմա- ակելը սրեւէ առարկութիւն չի վերցըներ: Սա հա- մեմատութիւնը Բ-+քէ, Բ-+նո-ւ, յուն. π τ ῥ σ σ ω, անշուշտ դժուարութիւն մ'ունի՝ հայերէնի + ձայ- նին պատճառաւ. սակայն Բուզգէ անշուշտ իրաւունք ունի, երբ այս + տառը սրեւէ նմանա- ձայնութեամբ մը ծագած կ'ըսէ ք (հնդեր. gh) տառէն. (հմմտ. յուն. π τ ω χ ὀ ς): Տարակոյս շու- նիմ թէ Բուզգէ՝ յուն. π έ τ ο ρ α ι φ հետ իւր համեմատած բառերուն (Բե- եւն) գտնէ մէկ մասն ուղիղ մեկնած է: Հիւրշման (Հայ. Քերկ. Ա. 449) որ այս ամէնը բոլորովին անապահով կ'ուզէ հա- մարիլ, իր դժուշուարութեան մէջ յայտնապէս քիչ մը շատ յառաջ գացած է, որով եւ անզոյշ եղած:

Հայերէնի մէջ նաեւ Լ ու ր ձայնեղ բաղա- ձայններուն առջեւն կորսուած է ք, եւ այնչափ կա- նուխ՝ որ (ք)ր-ի առջեւն ալ միեւնոյն նախատառ յաւելուածը զարգացած է, ինչպէս նախնական ր սկզբնատառի մ'առջեւ. (երեւել յուն. π ρ έ π ω):

Ռնդականի մ'առջեւ ալ ք կորուսած ըլլալու է. բայց այս մասին օրինակներ չեն գտնուած:

§ 10. Որչափ կրնանք վերատուգել՝ հնդեւր. t, k, q, q^u ալ նոյն զարգացումն ունեցած են՝ զոր ունեցած է ք իբրեւ առաջին անդամ բաղաձայններու խմբի մը՝ ինչպէս մեկնեցինք § 9. tr կը գտնուի երէ+ բառին մէջ, զր՝ թերեւս արաբէլ բառին մէջ, որուն նախատառ = ձայնաւորը կրնայ եւ ծագած ըլլալ. (հմտ. արաբէլ եւ երաբէլ). այն ատեն արաբէլ կրնայ խնամի ըլլալ հնդկ. krakara-s «կարաւ» բառին. ի հարկէ բառամիջի կոկորդականը չի համաձայնիր. (արաբէլ բառին առջեւէն հնդեւր. g- մ'ինկած չի կրնար ըլլալ, ինչպէս կը գուշակէ Բուզգէ, IF. I, 444): զլ- խումբ մը կը գտնուի լեւիս բային մէջ, ալբ. kle «էր» (KZ. XXXVI, 341): kl- կը գտնուէր օրինակի համար բառերու մէջ՝ լեւի, լուր յուն. χλόω: Սը--նէ+ բառէն՝ լատ. crūs, չի կրնար հետեւցուիլ թէ k առար. ր գրին առջեւ անփոփոխ մնացած է, վասն զի եթէ իրօք անփոփոխ մնացած ըլլար՝ այն ատեն զրի տեղափոխութիւն կը սպասուէր: Նաեւ նկատուի թեան առնելու է որ = եւ ր տառերուն մէջ տեղը ը մը կ'արտասանուէր, եւ այս շայնը սկամ i ձայնէ մը ծագած պիտի ըլլայ. ուրեմն korus- կամ kērus- ձեւ մ'ենթադրելու եւ ձայնաւորի նման փոխանակութիւն մ'ընդունելու ենք, ինչպէս որ լիտ. gėrve, յուն. γέρωνος, հայ. կոռնի (հնդեւր. *gēr. . կամ *gōr. .), լատ. grūs բառերուն համար կ'ընդունինք: Հմտ. § 12. Հայերէն լեզուին մէջ տակաւին օրինակներ չեն գտնուած t k q q^u ձայններուն համար անդականաց առջեւ. առ առաւելն նի՞՞ *knid-sէ (՞ գիրն ուղղականէն միւս հոլովներուն անցած ըլլալու է). = սկզբնատառը նախադիր մ'ըլլալու է, հմտ. մալիս՝ § 14, նա--նի = նա--նի, նա--նի = նա--նի (եթէ այս վերջին

29719-61

երկու բառին մէջ՝ ժողովրդական ստուգարանու-
թիւնը ու- ժխտական չկայ)։ Կ- բնդունելու է ունի
եւ շօնիծես բառերուն մէջ՝ այլ. թενη համա-
ձայն. բայց այլուստ զո- մըն ալ նոյն արդիւնքը
կու տար անշուշտ՝ ինչպէս ԿՈ- (ուրիշ հնարաւո-
րութիւն մը տես § 30՝ վերջը)։

§ 11. 9 եւ 10 հատածներուն մէջ ներկայա-
ցուած բաղաձայններուն կորուստը՝ անշուշտ այն
կերպով տեղի ունեցած է, որ փակ բաղաձայնը
նախ եւ առաջ բաց բաղաձայնի փոխուած է որ կը
յիշեցընէ երանեան ծանօթ ձայնական օրէնքը։
Այս բանը անշուշտ հնագոյնն ըլլալու է այն երեւ-
ոյթներուն, որոնց հետեւութեամբ հայերէնի մէջ
բառասկզբի ամէն բաղաձայն-խումբ անհետ եղած
է։ Համեմատաբար աւելի կրտսերագոյն ժամանակի
է այն միւս օրէնքն ալ, որուն համեմատ անձայնեղ
բաղաձայնով եւ շտառով խմբին մէջ՝ որ մինչեւ նոյն
ժամանակը անփոփոխ մնացած էր՝ գրի տեղափոխու-
թիւն տեղի կ'ունենայ, եւ անկէ ետքը շարժ-
ուած ձայնաւոր մը կ'աւելցուի։ Սակայն այս օրէնքը
(Brugmann, Grundr. I ², 433) աւելի հնա-
գոյն ըլլալու է՝ քան պարսկերէնէ փոխ առնուած
հնագոյն բառերուն ժամանակը. վասն զի ասոնք
բառասկզբին գրի տեղափոխութիւն չեն ընծայե-
ր- ք աւետ. չրatu-, նպ. չirad, քր-ի- նպ.
diraxt (ժառ.), պհլ. draxt, քր-ի- նպ. framānā-,
նպ. jarmān. այսու հանդերձ շատ հնարաւոր է որ
արդէն երաներէնի մէջ՝ նոր պարսկերէնին նորա-
բոյս ձայնաւորին* մէկ ծիլը գոյութիւն ունենար,
բաղաձայն-խմբերուն թոյլնալու ձեւովը։

* Svarabhakti-vokal մասնագիտական քա-
ցատրութեան իբր նամագոր թարգմանութիւնը կը դնենք
«նորաբոյս ձայնաւոր». իսկ Svarabhaktiի՝ «ձայ-
նաւորի մը բռնութիւն»։ Յառաջագոյն այնպիսի դիպաց
մէջ, ուր svarabhakti մը տեղի ունեցած ըլլար (գ. օր-

Թէպէտ եւ մեր ատաղձը թերակատար է, սակայն պէտք ենք բնդունիլ որ ամէն հնդեր. միջակ ՚րի առջեւ գրի տեղափոխութիւն ունեցած է (երկն. հհնդկ. grāvan- «ճնշաբար») վասն զի հնդեր. միջակներուն զարգացման կերպը հայերէնի մէջ առանց որեւէ դեգեւանաց է:

Աւելի զգալի են ատաղձի թերութիւններն՝ երբ ի նկատի առնունք հնդեր. միջակ-թաւերը. վասն զի ասոնք հայերէնի մէջ միօրինակ կանոնի մը համեմատ զարգացում մ'ունեցած չեն: Ապահովապէս գրի տեղափոխութիւն եղած է խմբիս՝ Նիր- (եդքայր) եւ հաւանականագոյն նաեւ խմբիս՝ ցիր- որ գծուարաւ այլազգ զարգացած է քան յրէ ծագած ցր- երէթն-ցնէ՛ բային մէջ, յուն. ῥήγγουμι, լիա. raižau «կեղեքել» (Meillet, MSL, X, 281): [Շեֆտելն վից BB 28, 295 զերէթն-ցնէ՛ լիա. grēziu «ճեղքեմ» բային հետ կը համեմատէ. թէպէտ եւ այն մեկնութիւնը հնարաւոր է, սակայն Մէյէի տուած ստուգարանութիւնն աւելի հաւանական է]: Բառամիջի երեւոյթները (տես § 16) հաւանական կ'ընեն որ ցիրաւ գրի տեղափոխութիւն կրած ըլլայ: Բայց ամենեւին կռուան մը չկայ, ուսկից կարելի ըլլայ նոյնը

նշանդերէն kniǰf «զմելին» քառն ծագած զաղ. canif քառին մէջ) պարզապէս ծայնաւորի մը յաւելումով կամ ընդմիջարկութիւն կը համարուէր, բայց հիմայ տեսնուեցաւ որ այն ծայնաւորն յաւելումով կամ ընդմիջարկութիւն չէ, այլ քովի ծայնի մ'ազդեցութեամբն յաւաջ եկած է (canif քառին a ծայնաւորը յաջորդ a ծայնէն յառաջ եկած է): Այս պատճառաւ նշանդերէն svara-bhakti քացատրութիւնը կը գործածուի, որ ըստ ինքնան կը նշանակէ «ձայնի թնկում» (եբբել թէ n ձայնը երկու ձայնի՝ այսինքն a ի եւ ո ի քաթնուած ըլլար): Գերմ. կ'ըսուի նաեւ Vokalentfaltung — «ձայնաւորի յառաջազայութիւն կամ զարգացում» (եբբ այն թէ a ձայնաւորը n ձայնէն յառաջ եկած զարգացած ըլլար):

Հեռեցրնել նաեւ *dhr*-ի համար: Եթէ եւ-է կը համեմատի յունական *τροχός* (բիրա, վայրենի) բառին հետ, այն ատեն (ընդդէմ *Պրեւզիցի*) հնդեր. *tr-* կը հեռեցրնեմ: Երդ-ս- բառին մասին՝ հմմտ. § 17 (հհնդկ. *dhruvá-s* «հաստատուն»?):

Նուրբ-թաւերուն ըի առջեւ ինչպիսի ձեւ մ'առնելուն խնդիրն որոշելու համար՝ ամենեւին ատաղձ չկայ: Առ առաւելն կրնար մտածուիլ թէ երդ-ս՝ հրամայականի երկն ձեւով՝ **thrā-* միաժանկ արմատաձեւէ մը ծագած ըլլայ: Հայ. երդ-ս եւ յուն. *ἔρχομαι*: իրարու հետ կշռելը (Meillet, MSL X, 276) հաղիւ թէ կարելի է՝ հայերէն բային խոնարհման, եւ *ἔρχομαι*-ի հաւանօրէն ուրիշ բաւերու հետ կապ ունենալուն պատճառաւ (KZ XXXVII, 243):

§ 12. Ըստ § 11-ի շատ անսովոր են սա համեմատութիւնները *իրծե՛մ* (*իրծե՛մ* § 50), *հրուլդ. gryzq* եւ *իրծե՛լ*, յուն. *βρόχων*: Եւ *իրծե՛մ* բայէն անբաժին է *-լե՛րծ* սա բառիս մէջ՝ *կըշտեմ-կըրծ* = *կըշտեմ-բե՛կ*, որով այս երկու համեմատութեանց ամենէն դրաւիչն իսկ բոլորովին նոր լոյս մը կ'առնու. այն համեմատութիւնը կրնայ միայն այն ատեն հաստատուն մնալ՝ երբ ենթադրութեամբ ընդունինք թէ երկու բաղաձայններու մէջ դանուող ըստ մը բաւական հին ժամանակներն իսկ դրի տեղափոխութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Արդ այսպիսի ենթադրութիւն մը ոչ կրնայ հերքուիլ եւ ոչ ալ ապացուցուիլ: Եթէ այն դրի տեղափոխութիւնն ունեցած է *-րե-* խումբը, բայց ոչ նաեւ *-ր-* խումբը, այն ատեն ասոր պատճառն ըլլալու են *-* ձայնաւորին մասնաւոր առանձնայատկութիւնները: Բայց արդ՝ որովհետեւ *-* ձայնաւորին ամենէն աչքի զարնող պատահարներուն (կորուստ եւն) մէջ բախտակից է նաեւ ի ձայնաւորը, ուստի ինչ որ կ'ընդունինք *-րե-* խմբի համար՝ պէտք ենք

միանգամայն ընդունիլ - ընդ - խմբի համար ալ: Չի կրնար ապահովապէս ապացուցուիլ որ - լւ-- եւ - լ՛- ալ ուրիշ բախտ ունեցած շրջան, բայց եթէ այն՝ զոր ունեցած են - ը-- եւ - ընդ-: Սակայն եթէ նաեւ ընդունուի այս կարծիքն եւ ըստ այնմ՝ - ը-- խմբին՝ գրի տեղափոխութեամբ -- ը- ըլլայն միայն այն ատեն իրբեւ հնարուոր համարուի, եթէ մի- եւնոյն օրէնքը կարենայ նաեւ - ընդ-, - լւ-- եւ - լ՛- խմբերու վրայ ալ տարածուիլ, ասոր դէմ ցարդ ստուգարանօրէն մեկնուած հայերէն բառագան- ձին մէջ որեւէ հակառակախօս բան մը չի գտնուիր: Հակառակ չէ լւ-, լիտ. նկատ, վասն զի գրի տեղա- փոխութիւնը կրնայ կրտսերագոյն ըլլալ՝ քան երկու ձայնաւորաց մէջ եղած s տառին կորուսիլը. իսկ լւ-- նախ, յուն. πλύγω, իւր մէջ *քլւ- արմատաձեւը կը բովանդակէ, որ Յ գիրը միայն յարակից-մակա- բոյս ձայն մըն էր, որով հոս - լւ- իրապէս երկու բա- ղաձայնի մէջ չէր գտնուեր: Գրի տեղափոխութիւնը կրնայ աւելի նոր ըլլալ՝ քան թէ օ եւ օ ձայներուն փոխանցումն ս եւ ի ձայներուն: Այս ենթադրու- թիւնը կրնար գործածուիլ յօգուտ նաեւ գ-- ընդ- բառին ձայնական ձեւը մեկնելու, զոր արդէն շա- ատնց համեմատած են բառերուս հետ՝ յուն. τροχός (անիւ, անիւ բրտի) իր. droch (անիւ). Հայ. բառիս - ն- արմատն (սեռ. գրչ--ն) պէտք է մեկնել այնպէս՝ ինչպէս է գռն, յուն. πούς, այսինքն՝ պէտք է բա- ղաձայնական արմատ մ'ընդունիլ երկարման աստի- ճանաւ (*dhrōgh-): Բնականապէս այն ատեն տրօ- չός բառին եւ տրέχω, θρέξιμα բայարմատին համար հնդեւր. մի մը պէտք է ընդունիլ: Այսու հանդերձ անապահով ըլլալու է հհնդկ. dhrajati «սահի, անցանէ», բառին հետ համեմատութիւնը (V. Henry եւ Meillet, MSL, X, 276): Նշանա- կութեան կողմանէ խնամք բառերու շարք մը, որոնք հնդեւր. է կ'ենթադրեն, (գոթ. þragjan «վազել», կրմբ. tro «գարձ, շրջան» կրնան հօն վերաբերիլ

միայն, երբ հնդեւր. բաղաձայներու փոխանակու-
թիւն մ'ընդունինք (հմմտ. հհնդկ. *hṛd-*, լատ.
cor կամ հինհիւս. *draga* «քաշել», լատ. *trahō*):
Սակայն պէտք չկայ որ հայ. Դ՝-ը բառը գրի
տեղափոխութիւն մը բովանդակէ իւր մէջը, այլ
կրնայ հնդեւր. ձայնաւորի փոխանակութիւն մը
տեղի ունեցած ըլլալ: Պոգոդին (*Pogodin*, Ի
IF. Anz. VIII, 310) կը կարծէ թէ կարելի է որ
ռուս. *дорога* «ճանապարհ» բառն ալ անոր հետ
կապ ունենայ. ասով հնդեւր. **dhōrgh-* արմատա-
կան ձեւ մը հաստատուած կ'ըլլայ: Ռուս. բառին
նշանակութիւնը (նաեւ չեխ. *dráha*, լեհ. *droga*
«ճամբայ») հնագոյն ըլլալու է՝ քան Հարաւային-
Սլաւեանց քով. (սլով. *drága* «հուն, կապան,
հովիտ» սերբ. *draga* «ձոր») եւ ազգակցաց
բառերուն «անիւ» նշանակութեան հետ այն հա-
մեմատութիւնն ունենալու է, զոր լատ. *orbita*
ունի *orbis*ի հետ, կամ ռուս. *колея* «շաւիղ»,
ունի հինսլ. *kolo* «անիւ» բառին հետ: Թերեւս
նաեւ իր. *drochet* «կամուրջ» իրօք *droch-sét* է,
բայց ի հարկէ ոչ *droch* «յոռի» բառէն՝ ինչպէս
տեղացի ստուգաբանք կը գուշակեն, այլ *droch*
«անիւ» բառէն, ուստի «անուոյ ճանապարհ»
(Գիւրին էր ենթադրել թէ ռուս. *дороги* «այլ»
drožki «կառք» նոյնպէս կապ ունենան *τροχός*ի
հետ, բայց անհնար է ապացուցանել, վասն զի
дороги բուն յոգնակի ձեւ է *дорога* բառի, որ է
«քեղիք, գերանն՝ որ առաջին առանցքը կը կապէ
յետին առանցքին հետ» ուստի յանդգնական է
հոս «անիւ» նշանակող բառի մը հաւաքականը
տեսնել, թէեւ բոլորովին անկարելի ալ չէ: Մէյէ
(Meillet, *Notes d'étymologie grecque*, Paris
1896, էջ 3) զ*drogá* կը կշռէ հինսլ. *držati* «ու-
նել, բռնել» բային հետ, Falk եւ Torp (*Etymo-
logisk ordbog*, p. 113) զ*drogá* կը համեմատեն
նորվեգ. *drag* «ասպաղէն, ձիու կազմած»

ՀՏիւս. *draga* “քաշել” բառերուն հետ, կշռե-
 լով նաեւ (անդ՝ p. 109) հինսլ. *dragъ* “ձող”,
 սլով. *drog*); — եթէ Հիւբշման (Arm. Gram.
 I, 494) որ-իէ՛ք բայն իրաւամբ բնիկ բառ կը
 համարի, եւ **krōsq-* կամ **krōsq-* ձեւէ յառա-
 ջացած կը մեկնէ, այն ատեն պէտք է բնդունիլ որ հոս
 ալ -րէ- կամ -ր- տեղափոխուած՝ եղած է -ի-ր- կամ
 -ր-ը, սակայն այս բառն աւելի հաւանաբար պարս-
 կերէնէ փոխառութիւն մըն է: Ի հարկաւորութեան
 կրնայ նաեւ որ-նէ մեկնուիլ **krusn-* (ն- արմատ)
 նախաձեւէն անցնելով այս միջին ձեւերէս՝ **krun-*,
 **kurn-*. յոքնակաձեւ մը՝ որ կ'աւարտէր -*ōnes* (հայ.
 -նէ) կամ -*ōna* վերջաւորութեամբ՝ նմանակազ-
 մութեամբ կրնար եղակւոյ ձեւին հետ համաձայ-
 նած ըլլալ, եւ անդրադոյն նմանակազմութեամբ
 մը՝ յոգն. սեռականի ձեւը կազմուած ըլլալ է-
 հոլովման համեմատ: Նման բայց աւելի մանուած-
 ապաս ճամբով՝ կարելի էր նաեւ ի-նէ բառը
 մեկնել իբրեւ **grun-* (ն- արմատ) սկզբնաձեւէ
 մը ծագած: Բայց աւելի պարզ է § 10ին մէջ
 տրուած մեկնութիւնը՝ հնդեւր. ձայնաւորի փոխա-
 նակութեամբ: [Հնդեւր. -*ru-* -*ri-* -*lu-* -*li-* խմբե-
 րուն հայերէնի մէջ գրի տեղափոխութիւն մ'աւ-
 նեցած ըլլալը, թէպէտ եւ ցարզ շի կրնար հեր-
 քուիլ, սակայն շատ յանդուգն ենթադրութիւն
 մըն է. որովհետեւ Հիւբշմանի քով դանուած
 իրէն եւ իրէն բայերուն ստուգաբանութիւնը շատ
 տարակուսական է. իրէն բային համար ուրիշ մեկ-
 նութիւն մը տես § 50՝ վերջը. իսկ իրէն բային
 յուն. βρόχω բային հետ ունեցած կապակցու-
 թիւնն ալ՝ շատ կասկածելի է. գβρόχω հրուդ-
 ցրչզ բային հետ կը նոյնացընեն Fick, Vgl. Wtb.
 I + 410, Prellwitz, Et. wtb. էջ 54, Zupitza, Die
 germanischen Gutturale էջ 82, Mansion, Les
 gutturales grecques էջ 113: Իսկ Շեֆանլովիցի

BB XXIX 54—55, 25, 29, 49 XXVIII 309 -*ru-
-lu-է ծագած -ur- -ul-* խումբերուն համար առած
բազմաթիւ օրինակներն՝ առանց բացառութեան,
սխալ են]:

§ 13. Առաջին հայեցումը քով իսկ կը տես-
նուի որ բառակերպի միւս ամէն բաղաձայն խմբերն
ալ՝ որոնց առաջին տարրն էր միջակ, միջակ-թաւ
կամ նուրբ-թաւ, նոյնպէս անհետ եղած են: Ար-
դէն հնդեւրոպականին մէջ այնչափ քիչ էին երկու-
փակ բաղաձայնէ կազմուած խմբերը (bd- եւն) որ
չատլաւ կարելի է մտածել թէ այս ամէն բառերը
Հայերէնի մէջ բոլորովին կորսուած ըլլան, այնպէս
որ զուր աշխատանք մ'ըլլայ հոս օրէնքներ փըն-
տակը: Սակայն այն խմբերը՝ որոնց վերջին անդամը
l, n կամ m մըն էր, այնչափ յաճախադէպ էին,
որ մեծ յոյս կայ թէ ժամանակաւ կարելի պիտի
ըլլայ անոնց հայերէնի մէջ առած ձեւն ցուցընել:
Հիւբշման (Arm. Gram. I, 453) լւ բառը ծա-
գած կ'ըսէ *bhlusa՝ ձեւէն: Բայց եթէ համեմա-
տութեան առնուի նաեւ այլ. plešt՝ այն տան
պէտք է նոյնչափ հաւանական համարել նաեւ
հայ. *plusā նախածել մըն ալ. եւ լէ յառաջ
եղած bhի մը կորուստն անհաւանական կը դառ-
նայ՝ երբ նկատողութեան առնուի նոյն ձայնին ՚ի
մ'առջեւն եղած տանն ունեցած ձեւը: Չի կրնար
ցուցուիլ թէ ի եւ ոնգականաց քով անձայնեղ
բաղաձայններուն օրեւէ տեղափոխութիւն տեղի ու-
նեցած ըլլայ. եւ թոյր բառին մէջ կրկին ՚- ձայնե-
րու աննմանաձայնութիւնը կրնայ տեղի ունեցած
ըլլալ տառի տեղափոխութենէն ետքն ալ (Brug-
mannի, Grundriss, I ², 433 ըսածն՝ այն ոճով
անձիշդ է, յամենայն դէպս): [Փոխառութիւն-
ներէն (գ. օ. հոգի + ասոր. ܢܘܨܐ) շի հետեւի
օրեւէ բան բուն հայերէն բառերուն համար՝ որոնց
մէջ այս փոխառութիւններուն տանն հնդեւր. l-
խումբերը թերեւս արդէն այլակերպուած էին. իսկ

Շեֆաելովիցի BB XXIX 38, XXVIII 298 «չ եւ
 «չ»-ի-ն բառերուն համար տուած ստուգա-
 բանութիւնները (լատ. *stere* «լալ», լիտ. *žlėjù*
 «վերջնաշաղ՝ այդ») ուղիղ չեն (Չ տառը չի չի
 կրնար համապատասխանել. «չ» բառին մասին տես
 Հիւրշման Հայ. Քեր. Ա. 481). «չ» բառը ըստ
 Շեֆաելովիցի BB XXIX 69 ատրեստ. *udru* «մի-
 ստապատ ուղտ», բառէն ծագած է. բայց ուրիշ
 մեկնութիւն մը տես Մէյէի քով (Esquisse էջ 109):
 Իրաց այս դրից մէջ ինծի անհաւանական չ'երեւար
 որ միջակի, միջակ-թաւի, նուրբ-թաւի մը եւ լ,
 ն, ՚ տառերուն միջեւ ձայնաւորակազմութիւն մը
 տեղի ունեցած ըլլայ եւ այս նորարոյս ձայնաւորին
 որպիսութիւնը նոյն ըլլալու է անոր հետ, զոր կը
 տեսնենք հնդեր. ɾ, ɽ, ɳ, ɹ ձայներուն քով, այս-
 ինքն՝ *a*. Այս կերպով շատ դիւրաւ կը մեկնուի «չ»
 բառը՝ զոր արդէն Բուզգէ (KZ, XXXII, 27)
 յուն. γάλωϛ, լատ. *glōs* նոյնանիշ բառերուն
 հետ փորձեց միացնել: Բառիս նախնական ուղ-
 դական ձեւն անշուշտ էր **glōs* եւ **gl̥lōs*, ուր *ō*
 ծագած էր *ou*է որուն տեղ միւս հորմներուն մէջ
 կրնայ -*ou*- եղած ըլլալ: Հայցական **gl̥lōm* ձեւ մը
 հայերէնի մէջ **cal* եղած ըլլալու է: Բուզգէ կը
 համարի թէ այս *c* տառը՝ համապատասխանող
 արականին «չ» յուն. *ō* *á* յը ազդեցութեամբ
 «չ» եղած ըլլայ: Իրը աւելի պարզ մեկնութիւն կը
 դնէ, եթէ *gl̥lōm* ձեւէն յառաջ բերենք. *c* (= *ts*)
 իւր վերջին տարրը *l* դրին առջեւ կորսնցուցած
 պիտի ըլլայ. ասկէ ետքը տեղի կ'ունենայ ձայնաւո-
 րի մը բուսումը, եւ շատ վերջերն իրենց ազդեցու-
 թիւնն ըրին վերջաձայնի օրէնքները: Բայց պայ-
 ծառ ու մեկին չէ թէ ինչու *-l-* արմատ (*լ*. *սեռ.*
 «չ») եղած է բառը: Բայց բաւական բացայայտ է
 թէ ըստ ձայնական օրինաց սպասուած հորմ մը
 (եղ. *սեռ.* **ալ*-*լ* եւն) պէտք էր այլափոխուիլ:
 Հմմտ. «չ» § 16:

§ 14. Հնդեւր. զուտ նուրբերը բառամիջին
 ալ բաց բաղաձայն եղած են այն դիպաց մէջ՝ զոր
 տեսանք բառասկզբան համար: Բայց յետոյ այս
 հաղագայինները ձայնաւորի փոխուած են: Ահա
 օրինակներ pt խմբի համար՝ Է-ն. անոյն ծագած
 *η-*gourpti*- ձեւէ՝ աղբակից հբուլդ. *kypēti*, ուսու.
 КИПѢТЬ (եռալ) լատ. *cupiō* (ուր քէն ծագած ու
 տառը նախորդ սին հետ ի մի ձուլուած է):
 Նոյնպէս Է-ն-Է-ն-է-մ՝ կրկնաւոր ձեւ Է-ն-է-մ բայի:
 Արկնաւորի ուրիշ ձեւ մըն է Է-ն-է-մ, հինուլ.
topiti (Թաթխել, մարծել), որուն երկրորդ Է գիրը
 ձայնական օրինաց համաձայն ծագած չէ: Յամե-
 նայն դէպս նոյնպէս Է-ն-է-մ բառին՝ որ ըստ Բուգ-
 գէի (KZ, XXXII, 40) կապ ունի յուն. *πετρόν*
 հետ, -ն- բաղաձայնը՝ զուտ ձայնական օրինաց հա-
 մաձայն չէ: Սակայն ասոր վրայ զարմանալու չէ,
 վասն զի հայերէնի մէջ կրկնաւորներով յարդա-
 բուած բառակազմութիւնը մինչեւ այսօրեան օրս
 կենդանի մնացած է (Է-ն-է-մ բառն ալ հոս կը վե-
 բարբրի?): Չայնական օրինաց համաձայն չէ նաեւ
 Է-ն-է-մ. եթէ *πέταλον*ի հետ կապակցութիւն ու-
 նենայ: -գէ-ընդունած եմ Է՝ Է-ն-է-մ բառին մէջ,
 այբ. *bute* (= փափուկ), իբլ. *bocc* (կակուղ) (KZ,
 XXXVI, 341). Հոս զ՝ նաեւ ու եղած եւ իւր նա-
 խորդ սին հետ ի մի ձուլուած ըլլալու է: Աւրիշ
 օրինակ մըն է -ղ-ն-է-մ, սեռ. -ղ-ն-է-մ, յարակից՝
 -ղ-ն-է-մ, կատ. -ղ-ն-է-մ եւ -մ-ն-է-մ, սեռ. -մ-ն-է-մ եւ
 յարակից -մ-ն-է-մ, կատ. -մ-ն-է-մ (ինամի գերմ.
Schmach, schmähen, schmachten?): Յամենայն
 դէպս նման կերպով մեկնելու է նաեւ թ-ն-ն-է-մ,
 յոգն. սեռ. թ-ն-ն-է-մ (ածական), նաեւ գոյական-
 նաբար՝ թ-ն-ն-է-մ Գ-լ (որ յամենայն դէպս բառիս
 հնագոյն գործածութիւնն է): Ասիկա բայանուն
 (*nomen actionis*) մըն է -ն- վերջաւորութեամբ ձ-
 ն-ն-է-մ բայէ՝ որուն չ տառն ի հարկէ միայն ներ-
 կայակերան է (կտր. թ-ն-ն-է-մ): Հնդեւր. զէ ծագած

այս շ տառը՝ այն ներկայակերտ տարրն է, որ սէ մը վերջը ըստ հայ. ձայնական օրինաց՝ իրր = յերեւան կու գայ. (լ-ի՛մ կատ. լո-ոյ, յուն. ἔχλωον եւն). միեւնոյն տարրը կը գտնուի՝ փռիւգ. αὐθιχασετ, յուն. ἔθιχε, լատ. faciō ձեւերուն մէջ: Ի հարկէ -չ տառին կը հանդիպինք նաեւ ինչ ինչ դիպաց մէջ, ուր կրնայ դուշակուիլ թէ այս -չին առջեւ կորսուած ձայնաւորն ս ըլլալու էր. բայց ասիկա նորագոյն անդրազարգացումն է, որ յայտնի կը տեսնուի նաեւ անկէ՝ որ նոյն ներկայակերտն ուրիշ ներկայակերտի մը հետ կը խառնակի կամ կը փոխանակուի, այսպէս՝ մեղանչի՛մ, կատ. մեղոյ, հորնչի՛մ, կատ. հորեոյ (բայանուն հորոսոս), մարտնչի՛մ, կատ. մարտեոյ, երկնչի՛մ, կատ. երկեոյ, լեռնչի՛մ եւ լեռնոսմ (բայանուն լեռոսոս), փոխնչի՛մ եւ փոխնոսմ (բայանուն փոխոսոս), ցասնչի՛մ եւ ցասոսմ. իսկ նախնչի՛մ բային մէջ շ տառին առջեւ յամենայն դէպս է մը կար (բայանուն՝ նախնոս). հմմտ. տակաւին մարտչի՛մ, զարտչի՛մ (հմմտ. նարտնի՛մ), հարտչի՛մ (= է հոս՝ կորսուած շ տառի մը պատճառաւ.) հորե՛մ, այսինքն «կար կարել» բայէ. հմմտ. ուսս ВЯЗНУТЬ իրիլ՝ մնալ. իսկ ВЯЗАТЬ «կապել» եւ — հայցական խնդիր առնելով հանդերձ — յուն. πιάσχω, πείσομαι, ἔπαθον, πέπονθα շէզոք բայերու յատուկ ժամանակաց կազմութեամբ, իսկ հհնդկ. badhnāmi «կապել, գերմ. binden եւն. նոյն արմատէն եւ նոյն իմաստի զարգացմամբ՝ նաեւ լատ. offendō «ընդհարկանիլ, բախել», infensus (թշնամի, դառնացեալ). defendō ի բնէ «քակել», ապա՝ «պաշտպանել» եւն): Պէտք է հրատարիլ այժմ՝ յառաջագոյն արտայայտած այն տեսութենէն՝ թէ հայերէնի այս -չ- ներկայակերտը պէտք ըլլայ -sq-է ծագած մեկնել: Բայական ընդլայնման աւելի մեծագոյն խոտորում մը չունի շան--ն՝ քան օրինակի համար լատ. factio.

Ըստ այսմ վերիպական էր իմ տեսութիւնս
 փ-ն, փ-ն, փ-ն բառերուն մասին, որոնցմէ թեր-
 եւս բոլորովին տարբեր է փ-ն, փ-ն (= այդե-
 կութք ընել) (KZ, XXXVIII, 201 ff.): Ասոր հա-
 կառակը կրնայ հիմայ հայ. ն-ն կշռուիլ յուն.
 յիփօի հետ, եթէ նաեւ այս յիփօ աղերս ունե-
 նայ գերմ. nüchtern բառին հետ: Եթէ յուն. փ
 տառը միջակ-թաւի մը ներկայացուցիչն է, այն
 ատեն ն-ն բառէն պէտք է հետեւեցնել թէ
 g^h (bh) + t՝ ուրիշ վերջնական արդիւնք չի տար
 բայց եթէ qⁿ (p) + t [եւ ph + t, զոր թերեւս
 իրաւամբ փ-ն բային մէջ կը դանկ Էեֆ-
 տելովից BB XXIX 36].

Նախնաբար -kt- խումբը կար փ-ն թուա-
 կանին մէջ: Ընդհանրապէս կ'ընդունուի թէ
 *oktō ձեւը միւս "եթն" թուականին աղբեցու-
 թեամբը նախ *optō եղած է, եւ ասկէ ծագած
 է՝ ըստ Բուզգէի՝ *ovt, *avt, փ-ն, մինչդեռ ըստ
 Բարթոլոմէի աստիճանաբար զարգացման կարգն
 է՝ *ovt, *out, *oit, այնպէս որ -- ձայնական օրի-
 նաց համաձայն ըլլայ միայն հոլովներուն մէջ (սեւ.
 փ-ն): Սակայն այն թէ Բարթոլոմէի ըսած այս
 աստիճանաբար զարգացման կարգը միայն ուղիղն
 ըլլայ (Հիւբշմ. I, 484) բոլորովին խախտւած կար-
 ծիք մըն է: Ե-ն թուականը ցոյց կու տայ թէ
 երկրորդական երկբարբառ ե- մը oi չէ եղած եւ
 նոյնպէս երկրորդական ou երկբարբառի մը համար
 ալ այնպիսի զարգացում մը պահանջելու իրա-
 ունք չունինք:

Ուստի Բուզգէի այն կարծիքը՝ թէ ou եղած
 է --, լիովին հաւանական է. այս կողմանէ *optō-
 մեկնութիւնն ամենեւին արգելք չունի: Բայց ըստ
 Ինքեան այն ալ կարելի էր, որ յամենայն դէպս
 կարելոր *out՝ նախաձեւը՝ ոչ թէ *optōէն ծագած
 ըլլայ, այլ ուղղակի *oktōէն: Վասն զի այս զար-

գացումն եղած է՝ ի հարկէ, այնպիսի ժամանակ մը, երբ հնդեւր. k տակաւին հայ. « եղած շէր, բայց զգալապէս հեռի էր սոյն վերջակէտին հասնելէ: Այն ատեն ոչ թէ բաց բաղաձայն, այլ սկզբնափակ բաղաձայն, ոչ s-ակերպ, հապա ձ-անման ձայն մ'եղած պիտի բլայ: Այս փակ բաղաձայնը միւս ամէն գրից մէջ տակաւին անփոփոխ մնացած էր, իր առջեւ բաց բաղաձայն՝ այսինքն ճ կամ թ եղած էր: Արտասանութեան գրից նկատմամբ բաց բաղաձայններն աւելի դիւրաւ կը յեղափոխուին՝ քան փակ բաղաձայնները, եւ ամէնօրեայ սովորական երեւոյթ մըն է ճ կամ թ ձայնի մը յեղափոխուելով չ ձայն մ'ըլլալը: Այսպիսի փոխանցման — ձ-է (գրուած sk, sj) չի անցնիլը — սկիզբը կ'երեւայ շուետերէնի մէջ (Jespersen, Fonetik, էջ 244), իսկ սպաներէնի (Jespersen, էջ 250) եւ սլաւերէնի (Հեղինակիս գրածը՝ IF, V, 74) մէջ նման փոխանցում մ'արդէն կատարուած է լրիւ: Երգաձայնական h (նախնական շ) տառը չեիւ. h'ǐbĕ (մարուկ), հին սլաւ. žrěbę բառերուն մէջ՝ ճիշդ յիշեալ ձայնաշրջութիւնը ցոյց կու տայ, միայն թէ այս ձայնաշրջութիւնն ինքնաբոյս չէ, այլ աննմանաձայնութեամբ յառաջ եկած է. հմմտ. Gebauer, Historická mluvnice, I, 518, որ իրաւամբ կը համեմատէ գաւառական chĕstí փոխ. štĕstí, ռուս. счастье (բախտ): Արդ՝ եթէ *oktō նախաձեւին մէջ նման ձայնափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր՝ այն ատեն այն չէն յընթացաձայնաշրջութեան պէտք էր որ ս մը ծագէր: Միայն կը մնայ այն խնդիրը թէ արդեօք չի այս ձայնափոխուիլը նկատելու է իրրեւ ինքնարոյս, թէ յաջորդ օին ազգեցութեամբ կատարուած: Եթէ այս երկու կարելիութեանց վերջինն ընդունինք, դժուարութիւն մը չ'ելլեր անկէ՝ որ նման խումբ մ'այլազգ զարգացած է դոստր, սեռ. դոստր բառին մէջ. վասն զի հոս կը յաջորդէր օ, e ձայնաւ-

որը (θυγάτηρ, հայց. θυγατέρα): Ուրբ ալ (որ
բառ Հիւբշմանի IF. Anz. XV, 59 խնամութիւն
ունի հին անգղ. suhterga «հօրեղբորորդի», բառին
հետ) միեւնոյն ձեւագիտական կազմութիւնն եւ
միեւնոյն ձայնական պայմաններն ունեցած պիտի
ըլլայ, զորոնք ունէր որոշոր: Իսկ երբեք բա-
ռին մէջ եթէ կայ ունի յուն. πρωτός բառին
հետ, -kt- խմբին կը յաջորդէր վանկական ղ մը:

§ 15. Հնդեւր. զուտ նուրբերը բառամիջին
ձայնաւորի փոխուած են նաեւ r, l, n, m ձայներուն
առջեւ: Հնդեւր. -pr-ի համար կը սպասուէր -բ- եւ
այս -բ-ը յերեւան կ'ելլէ թերեւս նոյն բառին
մէջ. վերջաւորութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է յէ-ն
(ն-արմատ, յէ), էշ-ն (ն-արմատ, էշ). նոյն-
անշուշտ խնամութիւն ունի սա բառերուն հետ՝
լատ. caper «նոխաղ», հին հիւս. hafr «քաղ,
քոշ», իր. caera «ոչխար»: Նոյնութիւնը բնա-
կանապէս կախուած ունի անկէ՝ թէ արդեօք ն
կրնայ համապատասխանել հնդեւր. զի մը, որուն
վրայ վարը պիտի խօսինք: Կ'երեւայ թէ -pn- մը
յերեւան կու գայ որոշ (սեռ. որոշից) բառին
մէջ, հմմտ. հին հիւս. tafn «գոհ», լատ. daps,
յուն. δεῖπνον δαπάνη (աւելին տես՝ Johannes
Schmidt, Pluralbildung, էջ 199 եւ հետեւ.):
Նոյնպէս է *suopno-է ծագած որոշ բառին մէջ,
հմմտ. որոշից, Meillet, Journal asiatique 1903,
էջ 495:

Քանի մը որոշ դիպաց մէջ -tr- եղած է
-բ-. այսպէս՝ որոշ լատ. arātrum, նոյն (սեռ.
տր. *patrait ծագած), յորոշ (խորթ հայր):
Ուրեմն այս անցումը տեղի ունեցած ըլլալու է գոնէ
յաջորդող a կամ o ձայնաւորի մ'առջեւ (այս
պատճառաւ դժուար է որ քիչ բառին մէջ գտնուի
փտրօսի պարունակած վերջաւորութիւնը, այլ
աւելի՛ -ro- կամ -rā- վերջաւորութիւնը, որ
հայերէնի մէջ մեծ դեր խաղացած է) Յայտնի չէ

թէ առաջակողմեան ձայնաւորաց առջեւ ուրիշ ձեւ մըն ալ առաջ՝ է. ոչրէ՛մ աղերս ունի աւետա. ātar-
 “հուր”, բառին հետ, բայց կ’ընդունուի սովորաբար թէ յառաջ եկած է այլ եւս անդոյ *air գոյականէ մը՝ որ ծագած էր *ātērէ (այսպիսի ենթադրութիւն մը բացարձակ հարկաւոր է ոչրէ՛մ բային համար, եթէ այս բառն այս տեղոյ վերաբերի) [Աղաւթի բառին պատճառաւ հաւանական է, որ -tr-է ծագած --ըը յաջորդող ձայնաւորներէն անկախ ըլլայ, տես Hübschmann Հայ. Քեր. Ա, 414:]

Գժուար է մեկնել մարտ + բառը՝ համեմատելով հին հնդկ. çmaçru- “մորուք”, այբ. mjekre “մորուք” լիւ. smakrā “ծնօտ”, իր. smech “ծնօտ” բառերուն հետ: Ամենէն լաւն է ընդունիլ *smakru- սկզբնաձեւ մը, որուն a ձայնը՝ հայկ. նորութեան մը համաձայն (հմմտ. ԳՅՆ, լ-լ-ու-ն) յառաջ եկած է e ձայնէ մը (թերեւս նաեւ o ձայնը՝ մարտ + փոխանակման ձեւին մէջ. տես. մարտ-ը *moureaç ձեւէն՝ աննմանաձայնութեամբ): Տարակոյս չկայ թէ շին առջեւ՝ ձայնաւորի վերածուած բաղաձայնը նախապէս աւելի լի մըն էր՝ քան թէ q: հոս ալ k ճիշդ այնպէս ըլլալու է, ինչպէս տեսանք ուր բառին մէջ, տ. § 14: Բայց չեմ գիտեր թէ -kre-, -kri- ինչ ձեւ առած են: Եթէ նորէն՝ որ պատմական ժամանակներէն ն-արմատ մըն է, նախնապէս -no- վերջաւորութեամբ կազմուած անցեալ դերբայ մ’եղած է, վերահաստատուած պիտի ըլլայ լի. երկու բաղաձայնի միջեւ կորսուած կ’ըլլար՝ տ. § 20:

Վերելայ թէ հնդկեր. -qʷr- բուրրովին ուրիշ արդիւնք մը կու տայ: Այս խումբը կը գտնուէր լ-լ-ու-ր բառին մէջ, հհնդկ. yákṛt: Թէպէտ եւ Zupitza (Gutturale, էջ 14) կ’ուզէր փոխ. -qʷr- հայերէնի եւ գերմաներէնի համար -p- նշանակել,

բայց միտ չէր գներ, որ հայերէնի մէջ միջատառ-
-ք- մը չի կորսուիր ձայնաւորաց միջեւ կամ ձայ-
նեղ ու փակ բաղաձայններու առջեւ: Թէ չէրդ
բառն իրօք զ" ունեցեր է՝ թերեւս ապացուցուի
նոյն իսկ կաւկասեան լեզուաց օգնութեամբ: Այս
բարբառները կը բովանդակեն իրենց մէջ բոլորովին
հնգեր. գրոշմը կրող բառերու մեծ քանակու-
թիւն մը, որոնք անշուշտ մեծաւ մասամբ Հայերէնէ
առնուած են: Այս բառերուն կարգին կրնայ վե-
րաբերիլ նաեւ կիւրին. lāq "լեարդ" յոգն. lāqer:
Աօի փոխ առնուած պիտի ըլլայ այնպիսի ժամա-
նակ մը՝ երբ զ" տակաւին ձայնաւորի փոխուած
չէր, այլ գոնէ γ ձայնի աստիճանին վրայ կը
գտնուէր: Կէն մինչեւ α եղած ճամբան կարճ է,
համա. կրմբ. hela "որս. իրլ. selg (ա. Zupitza,
BB. XX^v, 104): Նախնական հոլովման համա-
ձայն՝ չէրդ բառին -դ ձայնը՝ ըստ օրինաց էր միայն
ուղղականին մէջ. -q^ur-էն -դ-ի փոխանցումը
տեղի ունեցած ըլլալու է նախնապէս ուրիշ հոլովի
մը մէջ: Սակայն այն ատեն է- տարածուած է միւս
բոլոր հոլովման ձևերուն մէջ. յետոյ այս է-
եւս միւս ամէն է-ի պէս ոչ-վերջավանկին
մէջ եղած է է (սեւ. չէրդ): — Չեմ կրնար վճռել
թէ -qr-, -q^ur- խումբը տուէր է տարբեր արգիւնք
մը՝ ուրիշ պայմաններու մէջ (զ. օր. առաջակող-
մեան ձայնաւորաց առջեւ):

§ 16. Այն՝ ՚ի առջեւ անձայնեղ բաղաձայն
ունեցող խմբերը, որոնց առաջին տարրը ձայ-
նաւորի փոխուած չէր, յետոյ գրի տեղափոխութիւն
կրած են: Բրուգմանի քով (Grndr. I^e, 433) կը
յիշուին օրինակներս հնգեր. -dr-է ծագած -դ-ի,
եւ հնգեր. -g^ur-է յառաջ եկած -դ-ի համար:
ցանցառ տեսնուած հնգեր. -br- ալ պէտք էր
հայ. -դ- տալ: Ասոր հակառակը հնգեր. -gr-
կու տայ հայ. -դ-: Վասն զի -դ- սեւ. -դ-ոյ՝
օրմէ են -դ-ո-ս եւ -դ-ո- նախադաս մասնիկը,

աղերս ունին յուն. ἀγροίς, հհնդկ. *ājra-s* “արօս, մարգ” բառերուն հետ (Meillet, MSL, IX, 150): Մէյէ հոս ու տառը առեղծուածային կը գտնէ: Այս ու ձայնը՝ գրի տեղափոխութենէն յառաջ ծագած է անուի՝ որ ձը (tsr) խումբն իւր միջին տարրը կորսնցուցած է. հմմտ. ուլ, § 13: Գարձեալ գիտենք թէ հնդկեր. -bhr- եղած է -բբ, եւ -g̃hr-՝ -բբ: Մէրջ բառին մէջ կը գտնուի -g̃hr-, յուն. μῆχρι (Meillet, MSL, VII, 165): Մէրջնեմ բառէն յայտնի է թէ Վերջ բառին վերջաձայնը է մըն էր նախնաբար. Վերջնեմի վերջաւորութիւնը -նեմ ծագած է -*նեմ, այս ալ -*նեմ նախածեւէն: Գիւրաւ կը լուծուի ուր եւ Վերջ բառերուն միջեւ տեսնուած առերեւոյթ հակասութիւնը, եթէ ընդունուի թէ հնդկեր. g̃hr արդէն գրի տեղափոխութենէն յառաջ՝ չի վրայէն ու ձայնին փոխուած էր. ուստի գրի տեղափոխութեամբ յառաջ եկած է *Վերջ, եւ ապա ըստ օրինաց § 6 Վերջ: Գալուի -bhr- խմբին, արդեւ մը շկայ ընդունելու թէ -bhr-՝ գրի տեղափոխութենէն յառաջ՝ բաց բաղաձայն β տառին ձայնն ունէր. միայն թէ բաց բաղաձայնը ձայնաւորի փոխուած չէր (ինչպէս որ այս հանգիստ է -rr-ի). Գիտել կու տամ որ § 3. հասածին մէջ այն եզրակացութեան հասած եմ, թէ հնդկերոպական միջակ-թաւերը՝ հնդկեր. նրբերէն շատ ետքը՝ բաց բաղաձայններու փոխուած են (ցորշափ որ ասոնք անփոփոխ մնացած չեն): Մինչեւ հիմայ վաւերական փաստ մը չէ գտնուած -dhr- խմբին համար: -g̃hr- խումբը յերեւան կ'ելլէ ձուր (սեռ. ձուրէջ) բառին մէջ, եթէ միայն ձուր բառին հետ խնամութիւն ունենայ, ինչպէս որ Բ ու գ գ է կ'ընդունի (KZ. XXXII, 43): Եթէ ասիկա ուղիղ ալ է՝ ասկէ դեռ չի հետեւիր թէ -g̃hr- խումբն ինչպէս զարգացած ըլլայ յետակոյմեան ձայնաւորաց առջեւ: [§ 43 հասածին համաձայն ձուր բառը կրնայ *cari-է ծագած

ըլլալ. ուստի բնդուներէ է թէ -ghr- խումբը՝ արի փոխուած եւ -ghէն ծագած a տառը նախորդ aին հետ ի մի ձուլուած է. հմմտ. -q^hrէ ծագած արբ § 15) — Տակաւին օրինակաւ չէ գտնուած նուրբ-թաւ + r մը բառամիջին. -r^h (խ-արմատ), -r^h+ , -r^h! շատ կը յիշեցընէ լատ. apricus ~ արեւոտ, բառը (որ հազիւ թէ որեւէ կապ մ'ունենայ aperiōի հետ), որուն հետ կապել կ'ուզուի նաեւ Aprilis ամսանունը: Լատիներէն ը փոխանակ ընդ հոս ամենեւին արգելք չի յարուցաներ: Բայց անկարելի կ'ըլլար այս ստուգարանութիւնն, եթէ -r^h պէտքը ըլլար միացընել եր^h բառին հետ. հմմտ. եր^h բառին մասին § 19:

Միջնատառ -nr- խումբն եւս գրի տեղափոխութիւն կը կրէ. -nն (սեռ. տրակ., ուղ. այդ ձեւէն) կը համապատասխանէ յուն. ἀνδρὶ կամ *andrai տրականաձեւին: Յամենայն դէպս նաեւ հին -mr- խումբն տեղափոխութիւն ունեցած է, բայց ասոր օրինակ մը դեռ չէ գտնուած. (Բ ու զ-գ է ի KZ, XXXII, 13 նմը բառին նկատմամբ ըսածը չեմ ընդունիր:) Իսկ -vr- կ'ըլլայ ը. այսպէս՝ նոր, -r^h սեռ. -r^h ուղղականէն. (հմմտ. ասոր հակառակ եր^h -ցանեմ՝ § 11):

Ըստ ինքեան ը խմբերուն գրի տեղափոխութիւնն աւելի հին ըլլալու է՝ քան պարսկերէնէ փոխառեալ հնագոյն իսկ բառերը. ասկէ է որո՞ւմ եւ որո՞ւմ ձեւերուն մէջ եղած տատանումը: Պարսկերէնէ փոխառեալ բառերուն մէջ տեղի ունեցած գրի տեղափոխութիւնները (աշխարհ աւետա. xšaθra-, շառհ աւետա. xšnaoθra-, թերեւս նաեւ պարս. = որո՞ւմ՝ այսինքն պատմական օրոյն նշանակութիւնն ունէր՝ զոր ունի որո՞ւմ՝ որո՞ւմ շառհն մէջ. դարձեալ պարսկ. մեմ. āfrīnāmi եւն) հնագոյն օրինաց տեսակ մը հետեւորդ ազդեցութիւնը կը ցուցընեն, որով բարձուած էր որեւէ ձայնախումբ մը՝ ուր անձայնեղ բաղաձայնի ը կը յաջորդէր:

§ 17. Միջակի, միջակ-թաւի կամ նուրբ-թաւի օրինակները շատ ցանցառ են՝ l, n, m տաւերուն առջեւ: Եթէ անդ-նդդ, սեռ. անդնդոց աղերս ունի սա բառերուն հետ հին ալ. *dōno* «գետին», լիտ. *dignas* «գետին», իբլ *domun* «աշխարհ», *fudomain* «տորունկ», կրմբ. *dwfn* «խորին», այն առեն *-bhn-* եղած է *-n-* (բնականապէս նկատողութեան շէն կրնար առնուիլ գերմ. քով ձեւերը, զոր օրինակ՝ հհիւս. *djupr*, գերմ. *tief*): Ուստի եւ *-bhn-* հասնելու էր այն հետեւանքին, որուն հասած է *-m-*: Ասոր հակառակն հնդեւր. *-un-* թերեւս ն եղած է. երբն, հհնդկ. *grāvan-* «ճնշարար». հմմտ. *ur* է ծագած է՝ § 16. տարբեր է *-m-* է յառաջացած *-n-* վերջաւորութիւնը (KZ, XXXVIII, 217, միջնանդամ՝ *-քն*): Բռն բառը կրնայ բովանդակել *-dhn-* կամ նաեւ *-ndh-* (§ 18): Հմմտ. տակաւին լեզու-ժ բային մասին բնուածը՝ § 50:

Ինչ ինչ դիպաց մէջ կ'ուզէի ձայնաւորի զարգացում մ'ընդունիլ: Ռնդական ներկաներու քննութիւնը զիս ասոր կը միացընէ: Ես միշտ այն մտաց վրայ եմ թէ անդական ներկայի նախահընդեւր. տիպերը սպառած են յիբականին հհնդկ. օրինակներովս՝ *yunājmi*, *grbhāmi* *grhōmi*: Թեպէտ եւ կարելի չէ բուրրովին ալ ուրանալ՝ թէ փոխանակ *-nā-* *-neu-* ձեւերուն կրնան հնդեւր. *-nā-*, *-nneu-* ձեւեր ալ գտնուիլ. սակայն կ'երեւայ թէ ասոնք շատ քիչ տարածուած էին: Ասոր օրինակներ հայերէնի մէջ ալ կան, այսինքն այն՝ որ *-նեմ* *-նոմ* *-նամ*, անբնդմիջական կերպով կ'աւելնան արմատին վրայ. *-մեմ*, կատ. *-բբէ* (երբ բ եւ ն բաղաձայններուն միջեւ *-* կամ է ձայնաւոր մը կորսուի՝ բ տառն անփոփոխ կը մնայ կամ *-* ձայնին չի փոխուիր. *բբբն*, սեռ. *բբնն*). *յոմեմ*, յուն. *ὄρνυμαι*, *-նոմ* յուն. *ἄρνυμαι*, *լեմնոմ*, *լեմեմնոմ*, *բոննոմ*, կատ. *բբբոյ*, *բբբ*

ն-ժ, կտ. բարձի (3 տառին անկամար կամ կորուս-
 մամբ՝ բ եւ ն ձայնեղ բաղաձայններուն միջեւ. բար-
 ն-ժ անշուշտ աղերս ունի գոթ. briggan բառին
 հետ՝ որ *bhergh- արմատ մ'ենթադրել կու տայ.
 ՀՀԻւ. springa «ցատքել», յուն. σπέρ-
 χομαι. այս ստուգաբանութիւնը տուած էի արդէն
 իմ գործիս մէջ՝ Aspirationen i Irsk, էջ 194. Ընդ-
 հակառակն Stokes Sprachschatz էջ 186 brig-
 gan բառը կը կշռէ կըմբ. he-brwng «տանիւ-
 բառին հետ, որուն կը հաւանի նաեւ Lupitza,
 Gutturale 204. նոյն Lupitza ի KZ, XXXVI,
 65 կ'ուզէր երկու ստուգաբանութիւններն ալ
 միացնել: Բրուգմանի IF, XII, 154 եւ
 հետեւ. բաձն ինծի բոլորովին անհաւատալի
 կ'երեւայ. ես սոսոյց կը համարիմ միայն հայկական
 բառին գերմաներէնի հետ ունեցած ինամութիւնը):
 Ուրիշ փաստ մին է շէշն-ժ (շէշ-դ), կշռելով
 ξυνουμαι բային հետ: Եւ վերջապէս կրնայ յառաջ
 բերուիլ բայերու շարք մը, որոնց մէջ կ'երեւայ թէ-
 -ln- եղած է շ (կամ որեւէ նմանակազմութեամբ
 մը նաեւ լ): Թող-ժ կը համաձայնի կերպապէս
 լատ. tollōի հետ (նոյնպէս tolūtīm «ընդուն», ?)
 իսկ նշանակութեան կողմանէ՝ աւելի կը միաբանի
 սա բառերուն հետ շլիյնալ եւ գոթ. þulan, հրգ-
 dolēn, հին անդղ. þolian, ՀՀԻւ. þola: շէշ-ժ՝
 որուն բարձն է շէշ-ժ, ազգակցութիւն ունի բա-
 ւերուս հետ՝ լիտ. pilù, pýliau, pilti «թափել»,
 բայց նաեւ ՀՀնդկ. पृथ्वी - ընուէ. (Meillet, Es-
 quisse էջ 83 կը սխալի, երբ կը կշռէ լատ. pluit բայ-
 ին հետ:) Արմատական բայեր են գարձեալ՝ կալ-ժ,
 --ել-ժ, յ--ել-ժ, ----ել-ժ՝ յուն. ὀφείλλω
 (§ 4. Մէյէ կը սխալի, երբ յ--ել-ժ բայն --ելի
 բառէն անանցուած կը համարի), ցել-ժ՝ ՀՀԻւ.
 skilja, թէլ-ժ լատ. volvō, իր. fillim «ծառել» (Ա
 անշուշտ ին է ծագած), որով նաեւ ՀՀնդկ. वृथ्वी
 «քողարկել» բառն ալ կը կապուի: Ասոր հակա-

սակն արգելւ--՝ կրնար արգելէն ածանցելու երեւ-
 սյթն ունենալ, ինչպէս որ կ'ընդունի *Es-*
quisse, էջ 83). բայց իրականութեան մէջ անշուշտ
 ճիշդ հակառակն է, այսինքն՝ արգել կ'ածանցի
 արգելւ--՝էն. իսկ արգելւ--՝, կատ. արգելի, ինչպէս
 նաեւ արգելւ--՝, արգելի, շարժի, շարժի, շարժի--՝ բայերը,
 կը վերաբերի «գորաւոր» բայերու մէկ առանձնայա-
 տուկ տպի մը, զոր կը ներկայացընեն նաեւ յուն.
ὁ φέλλω, ἰνδὸ ἀλλομαί, լատ. sepeliō consulō
 (censeōk) հհնդկ. *saparyāti*: Յելւ--՝, յ-ել-յ-ել-
 լւ--՝ անշուշտ կապակցութիւն ունի եղանկի հետ:
 Հայերէն -ն--՝ վերջաւորած բաղձութիւ բայերուն
 քով՝ սակաւութիւ են -ո--՝ վերջաւորողները՝ ա-
 սանց նախորդ ն տառին: Արդ՝ երբ այս -ո--՝ վեր-
 ջաւորած փոքրութիւ բայերուն կարգին մեծ մասը
 արմատայ-վերջաւորութիւն ունի և կամ ղ մը,
 այն առն ասկէ հարկաւ պէտք է հետեւցընել թէ
 ին եղած է և կամ ղ: Ստուգիւ անպատահ է այս
 ամէն դիպաց մէջ լատ. *volvō* բային փոխաբեր-
 իսկ յուն. *ὀτλὼ* փ եւն ձեւին վրայ եւ ոչ մտածելու
 է, վասնզի այս կարգի բայերն անուններէ ածանցուած
 չեն: Թեպէտ եւ լելւ--՝ = լելւնի, րելւ--՝ = րել-
 լւնի առեղծուած մը կը ներկայացընեն, բայց
 -ո--՝ վերջաւորող բայերուն՝ սնգական կարգի բայե-
 րուն հետ աղերս ունենալը կը հաստատեն. նոյն-
 պէս արելւ--՝ = արելւնի, եւն. (հմմտ. § 50):
 — Անցողակի կ'ուղէի, իմ այս աեղ ընդունած
 -ն-է ղ կամ և փոխանցման նկատմամբ, յիշեցը-
 նել թէ արդէն շատ մը ստուգարանութիւններ ալ
 առաջարկուած են (յականէ յանուանէ՝ Բուզգէէ
 IF, I, 441), որոնք -ն-է ղ կամ և եղած փո-
 խանցում մը կ'ենթադրեն. ինչ ինչ դիպաց մէջ
 ընդունելու է դարձեալ թէ նախնական փակ բա-
 զաձայն մը՝ որ կը գանուէր յ եւ ի ձայնեղ բաղա-
 ձայններուն մէջ՝ կորսուած ըլլայ: Այս բնախօսական
 դիպումին ընդդիմութիւն չունիմ (հմմտ. արմ.

ծագած *odytmŷ > *odantmŷ ձեւէն, ուր *t* ինկած է, իսկ -nm- վերածուած է -s-ի): Թերեւս կարելի է այս կերպով ազատել Բուզգէի այս կամ այն ստուգարանութիւնը (չոչ ստուգիւ կրնայ կապ ունենալ շնի հետ). սակայն այս ստուգարանութեանց մեծ մասը եւ գլխաւորաբար Բուզգէի այս դէպքին տուած բնախօսական մեկնութիւնը մէկգի թողու է: Այն՝ թէ արդեօք ուլ (սեռ. ուլ- կամ ուլոյ) խնամութիւն մ'ունի յուն. սա բառին հետ՝ ἔνελεος · νεβρός (Niedermann, BB, XXV, 85), անապահով է՝ ձայնաւորին պատճառաւ: Հմմտ. Բերդ § 40:

Բայց հայերէն ռնգական ներկաներուն մեծագոյն մասը արմատոյ վերջատառ բաղաձայնին եւ ն տառին մէջտեղ ձայնաւոր մ'ունի: Շատ անգամ՝ նոս վերջաւորութեան առջեւ՝ այժմ կորսուած *u* մ'ի յայտ կու գայ: Այսպէս՝ երբնոս, կատ. երբոս, մարդ կը միտի հոս *dhru- արմատ մ'ընդունելու (Հմմտ. հհնդկ. dhruá-s «ամուր, որոշ»), այնպէս որ թերեւս զատիկայ *dhru-* սկզբնատառ խմբին ապացոյց օրինակ մը համարելու է. յամենայն դէպս երբնոս ամենեւին գործ չունի հսլ. *rota* «երդումն», բառին հետ, վասն զի վերջինս հհնդկ. *vratá-m* «ուխ», բառին հետ խնամութիւն ունի (Baudouin de Courtenay, ի գիրս v. Rozwadowski, Quaestiones grammaticae et etymologicae, II, 8; Meillet, MSL, IX, 142; Lidén. Ein baltisch-slavisches Anlautgesetz էջ 20 ի թերթին „Göteborg högskolas årsskrift“, 1899, IV.): Անշուշտ կը մնայ այն ենթադրութիւնը՝ որ կը համարի թէ երբնոս աղերս ունի սեւա. *ard* «երդումն, բառին հետ: Բայց ատիկա շատ նշանակութիւն չունի, վասն զի սեւա. բառն կարելի է ի հարկին *dhru-* կամ *dhru-* ձեւէ ծագած մեկնել. ըստ կանոնի է բաղաձայններուն տեղափոխութիւնն եւ ձայնաւորի

մը նախադաս յաւելուածը (Հմմտ. Vs. Miller, Оссетинскія ЭТЮДЫ, II, 90). նախադաս-յաւելուածական ձայնաւորն ի հարկէ սովորաբար է ä (ärt ä «երէք», աւետ. Թրայօ). բայց ä եւ a շատ անգամ իրարու հետ կը փոխանակուին ստեղծելի մէջ եւ կը ծագին նախնական ֆոնէ ձայնաւորէ մը (հին երանեան a կամ ä): Եթէ նախայաւելուածն աւելի հին ըլլար՝ քան այն նախնական ձայնաւորին բաժանումը, այն ատեն նախայաւելուածական ձայնաւորը պէտք էր կցորդ ըլլալ նաեւ այն բաժանման (որուն օրէնքները տակաւին չեն գանուած): Իսկ եթէ նախայաւելուածը տեղի ունեցած է վերջատառի օրինաց ազդեցութենէն յառաջ — որուն դէմ արգելք մը չկայ, — այն ատեն կարելի չէ որեւէ առարկութիւն մ'ընել այն մեկնութեան դէմ՝ որ դարձած կ'ըսէ *dhrü-է (ստետ. ä կանոնաւոր ներկայացուցիչն է հնդեւր. մի): — Բայց նաեւ միւս նոսր վերջաւորած բայերուն մէջ նոսր առջեւ յ մ'եղած է. Բաւոս եւ ֆաւոս բայերուն համար ասիկայ յայտնի կը տեսնուի անոնց Բաւոսս եւ ֆաւոսս գոյականներէն. ֆոնէ մէջ (բաղադրութեամբ կրկին նոյնանիշ վերջաւորութեանց՝ նոսր եւ նոսր մ. § 14) ր տառին անվթար մնալը կը ցուցնէ թէ ր եւ ն տառերուն միջեւ նախնապէս ձայնաւոր մը կար, եւ այն ձայնաւորն յ մըն էր՝ ֆոնէ գոյականին վկայութեան համեմատ: — Չայնաւոր յ մըն ալ յերեւան կու գայ նոսր վերջաւորած գոյականներուն մէջ (Հմմտ. KZ, XXXVIII 219), որոնց մէջ հնդեւր. -li- վանկն աւելցած է ներկայակերտ ոնգականացուցչով մ'աճած արմատին վրայ: Ի հարկէ նոսր եւ նոսր անուանց քով չի տեսնուիր նոսր վերջաւորող բայ մը, այլ նոսր. Իսկ նոսր գոյականին քով կայ ոչ-ոնգական ներկայ մը՝ նոսր: Երևոյ բառին մասին՝ Հմմտ. § 50: Բայց այսու հանդերձ նոսր վերջաւորութիւնը յա-

աջ եկած բլալու է -ն-՝ վերջաւորած բայերէն: Ուստի կ'երեւայ թէ հայերէն լեզուն ալ յիշատակ մը պահած է այն կէտին թէ -neu- ներկայ մը կը վերաբերի Ա վերջատառ ունեցող արմատի մը: Ըստ հետեւորդի կարելի է որ այնչափ յաճախողէպ գործածուած -ն-՝ վերջաւորութիւնը նէն յառաջ վերջատառ-արմատական \bar{u} մը պարունակէ:

Ար մնայ -ն-՝ վերջաւորութիւնը: Բնականաբար -ն-՝ շատ կը յիշեցընէ զյուն. -άνω. նշանակութիւնն ալ մասամբ կը համաձայնի, վասն զի -άνω՝ ըստ Thurneysenի (IF, IV, 81) կը ծառայէ՝ ի մէջ այլոց՝ կատարեալէ մը ներկայ կազմելուն (ἀναφράνω, ὀλισθαίνω, բայերէս ἀμυρτεῖν, ὀλισθεῖν). Հայերէնի մէջ ալ -ն-՝ ճիշդ նոյն կերպ գործածութիւնն ունի (հմմտ. § 50): Բայց ասիկա անշուշտ պարզապէս պատահական զուգահե՛տութիւն մըն է, եւ դիւրաւ կը մեկնուի՝ -n- ձեւերուն հնգեր. գործածութեան կերպէն (Delbrück, Vgl. Syntax, II, 40 եւ հետեւ., Հեղինակիս գրածն՝ ի թերթին KZ, XXXVIII, 349 եւ հետեւ.), տեսակ մը նմանակազմութիւն այն ժառանգեալ բայերուն համեմատ, որոնք n-ով ներկայ եւ առանց յի կատարեալ ունին: Ստուգաբանական այն նոյնութիւնը՝ որ կը տեսնուի λειπᾶνω եւ հայ. ւ+ն-ն-՝ եւ անշուշտ նոյնպէս նաեւ θειγγᾶνω «չօշափել», եւ հայ. քէզ-ն-ն-՝ բայերուն մէջ, մեծ նշանակութիւն մը չունի. վասն զի մէկ դէպքին մէջ հաւանական է լատ. fingō ձեւովն (հմմտ. հին հնդկերէնի dēgdhi «ծեփել, մածուցանել», բային արմատական ձեւը), եւ միւս դէպքին մէջ բոլորովին ապահով է լատ. linguō հնդկ. rinakti աւետ. irinaxti բայերուն համաձայնութեամբը, թէ նախահնդեր. ձեւը բոլորովին տարբեր էր յունական կամ հայկական տիպէն: Ի հարկէ կ'երեւայ թէ կատարեալ է -άνω եւ -ն-՝ ձեւերուն մէջ

եղած ձեւախօսական համաձայնութիւնը (հմմտ. ֆէրօ, հայ. քերէ՛՛): սակայն եւ այնպէս կրնայ ըլլալ որ երկու լեզուացս մէջ ալ միայն դիւրին ու կանոնաւոր ձեւերու հասնելու ջանքէն յառաջ եկած ըլլայ այն. կ'երեւայ թէ -անօ շօշափման կէտեր ունի -nā- տիպին հետ (IF, II, 295. հմմտ. ի մասնաւորի լօչանάօ, էրօչանάօ). ուստի յ գրին առջեւի ա ձայնը կրնայ, ինչպէս որ ի թերթին IF, II, 312 ընդունած եմ, ներկայացընել ա (⁴ἄη) արմատոյ-վերջաձայնը: Ընդհակառակն հայ. -անէ՛՛՛ կ'երեւայ թէ աւելի իսկ աղերս ունեցած է -neu- տիպին հետ: Արդէն վերը մտադիր ըրինք լէղն-՛՛՛ տէղն-՛՛՛, սփեղն-՛՛՛ բայերուն քով լէղնանէ՛՛՛, տէղնանէ՛՛՛, սփեղնանէ՛՛՛ ձեւերուն. բայ ստաի -անէ՛՛՛ եւ իւր կրաւորական -անէ՛՛՛ ձեւը յաճախ կը փոխանակուի -նո-՛՛՛ի հետ: Աստիւտն-՛՛՛, նիղն-՛՛՛, յեղն-՛՛՛ եւ ընթեւնո-՛՛՛ ձեւերուն քով իբր կրաւորական կ'անցնին նաեւ ստիւտնանէ՛՛՛, նիղնանէ՛՛՛, յեղնանէ՛՛՛, ընթեւրցանէ՛՛՛: Սխանանէ՛՛՛, նեթանէ՛՛՛, մաթանէ՛՛՛, շքանանէ՛՛՛, վեանանէ՛՛՛ ձեւերուն քով կան սխանո-՛՛՛, նեթանո-՛՛՛, մաթանո-՛՛՛, վեանո-՛՛՛ (վեանո-՛՛՛ իւր = սառսոյն իբր ժառանգական ձեւը կը ցուցուի): Այս յառաջ բերուած վերջին ձեւերը կը ցուցընեն թէ -նո-՛՛՛ վերջաւորած բայերը կրաւորական ալ կրնան ըլլալ նշանակութեան կողմանէ. եւ ինչ ինչ -նո-՛՛՛ (-ո-՛՛՛) վերջաւորած անցողական նշանակութեամբ բայեր կրնան անփոփոխ գործածուիլ նաեւ իբր կրաւորական. բայց այնպիսի իբրեւ կրաւորական գործածուած ձեւ մը (զոր օր. նիղն-՛՛՛) յետոյ աւելի կը բացորոշուի -անէ՛՛՛-տիպին առնելով (նիղնանէ՛՛՛): Ուստի եւ -անէ՛՛՛ բառ իմիջ կը համարուի ներգործական ձեւ՝ -նո-՛՛՛ կրաւորականին քով: Նաեւ հան՝ ուր ձեւոց փոխանակութիւն չկայ, -անէ՛՛՛ բացորոշ ներգործական նշանակութիւն ունի եւ համեմատաբար քիչ անգամ անանցողական կամ չեզոք է. (գլխաւոր զարտու-

դուժին կը կազմեն շարժում՝ ցուցընող բայերը՝ էլ-անէ՛, իջ-անէ՛, մո-անէ՛, անց-անէ՛, հաս-անէ՛): Իսկ -ն-ձ քանի մը սրոշ դիպաց մէջ կը համապատասխանէ հին միջնոյ մը, -ան-ձ ὄρνυμαι, շէն-ան-ձ ἔννυμαι: Ասով կը հասնինք սա ենթադրութեան թէ -ն-ձ ծագած ըլլալու է *-numai միջին ձեւէ մը, իսկ -նէ՛ձ բնդ-հակառակն *-neumi ներդարմական ձեւէ մը (այն ատեն -նէ՛ձ դժուարաւ ձայնական օրինաց մը համաձայն ըլլայ, վասն զի ինծի շատ հաւանական չ'երեւար վանկային բաժանումն *-ne-ymī եւ այն -ym-ն ալ ճի վերածելով համա. սակայն թերեւս -ym-է ծագած -n-ը՝ երկն-բառին մէջ՝ այս հատածին սկիզբները):

Կան դէպքեր, ուր հայ. -նէ՛ձ տպով բայ մը ստուգարանօրէն կը համապատասխանէ -neu-տպով բայի մը, զոր օր. հաս-անէ՛, հհնդկ. aṣṇōti «հասանէ», Գե-անէ՛, յուն. δείχνω (տես Հեղինակի ս գրածն ի թերթին KZ, XXXVIII, 410, այս ստուգարանութեան արդէն շատոնց Բաղրուպանեանին կողմէն առաջարկուած ըլլալն ի գիրս Sprachwissenschaftl. Abhandlungen, II, 175, յետոյ միայն իմացայ Հ-ն. Ա. թերթին մէկ կոչմամբը (տես ՀԱ. 1903, էջ 381. Sprachw. Abhandl. պարբերականն ինծի մատչելի չէ). Ե-նէ՛ձ յուն. ὄρνυμαι:

Անտարակոյս հայերէն -անէ՛ձ վերջաւորող բայ մը շատ դիպաց մէջ կը համապատասխանէ հնդկերէնի եօթներորդ գասին. Բե-նէ՛ձ հհնդկ. bhanañmi, -ձ-անէ՛ձ հհնդկ. anañmi, Բ-ձ-անէ՛ձ հհնդկ. bhanañmi, Գ-անէ՛ձ հհնդկ. vindañmi, Գե-նէ՛ձ լատ. fingō, Լ-անէ՛ձ հհնդկ. riñācmi, թերեւս նաեւ -անէ՛ձ գոթ. siggan եւ -անէ՛ձ հու. vyknāti «վարժիլ» (ուր Կ ծագած է unէ), լիտ. jūnkstu, jūnkau, jūnkti «վարժած ըլլալ»: Ասկէ կը հետեւցընեմ թէ -neu- տիպը հայերէնի մէջ գործածուած է իբր փոխանորդ եօթներորդ գա-

սին: Այսպէս է նաեւ պաւերէնի մէջ (տ. շեղինակիս գրածն է թերթին KZ, XXXVIII, 347 եւ հետեւ.) եւ մասամբ նաեւ յունարէնի մէջ (շեղ., IF, II, 289.) Thurneysen, IF IV 82 կր կարծէ թէ Հէւրոսի բային վերջաւորութիւնը հնգեր. անգական ներկայէն (*junéǵmi) բուրսովին անկախ է, ինչպէս որ զ. օր. λείπω բային վերջաւորութիւնը հնգեր. անգական ներկայէն (*linéǵmi) անկախ է. բայց յայտնապէս կր սխալի. λείπω թերեւս ժառանգեալ ներկայ մըն է (*léiq̄w), որ նախալեզուի մէջ *linéǵmi ներկայէն գործածութեան կերպով տարբեր էր. իսկ Հէւրոսի ժառանգեալ ներկայ մը (*jugnéumi ձեւ մը *junéǵmiին քով) չի կրնար բլլալ. վասն զի անգական ներկայի տարբեր ձեւերը մի եւ նոյն գործածութեան կերպ ունէին. ուստի եւ բայ մը երկու անգական ներկայի ձեւ չունէր. արդ՝ եթէ Հէւրոսի յուն. նորակազմութիւն մըն է, անշուշտ չի կրնար մեկնուիլ այս օրէնքով՝ որ այն ամէն յուն. բայերը՝ որոնք չ'իբր արմատոյ-վերջնատառ ունին եւ -σ-ով անորոշ կատարեալ մը կը կազմեն, -νυμι վերջաւորած ներկայ մ'ունին. ճիշդ հակառակը՝ այս օրէնքը անշուշտ Հէւրոսի բային համաձայն նմանակազմութեամբ յառաջ եկած է. իսկ Հէւրոսի վերջաւորութիւնն իրապէս փոխանորդ է հնգեր. անգական ներկային (*junéǵmi):

Եթէ ըստ այսմ հայերէն -անէ՛ վերջաւորած բայերը -neu- տիպը կը ներկայացընեն, այն ատեն գիւրաւ կը հասկըցուի թէ = տաւը՝ մակարոյս ձայնաւորի զարգացումը բլլալու է՝ ՚ի եւ ձայնաւորի շփոխուած նախորդ անձայնեղ բաղաձայնի մը միջեւ բուսած: Արեւի չէ գտնել թէ ինչ որոշեալ օրինակներուն մէջ տեղի ունեցած է այս ձայնաւորի զարգացումը: Ապահով է թէ այս ձայնաւորի զարգացումը նմանորոշութեամբ աւելի ալ տարածուած է: Մե՛ննէ՛ բայն իւր = տառով կը պահէ տա-

կաւին այն ձայնագիտական ձեւին յիշատակը, որ
 = եւ շ գրերուն մէջտեղը առանց ձայնաւորի
 էր. (Հմմտ. Meillet, Esquisse, էջ 32): Ուրեմն
 ձայնաւորի զարգացում մ'ընդունուելուն դէմ
 արգելք մը չէ, որ (ճիշդ հակառակ բառիս՝ *աւլ*
γάλλωσ § 13) չ'մնացած կ'երեւայ -անէ՛սի առջեւ
 (-*ձ-անէ՛ս*, *լ-ձ-անէ՛ս*, գոթ. *lukan* "փակել").
 վասն զի այս չ'տառը կրնայ կամ բային միւս
 ձեւերէն վերահաստատուած ըլլալ, եւ կամ -անէ՛ս
 վերջաւորութիւնը կրնայ հոս նմանորութեամբ
 առնուած ըլլալ: [Եթէ քո-ք բառը քո-ձ-անէ՛ս
 բային հետ աղերս ունի, ինչպէս կը կարծէ Շեֆ-
 տելս վից BB XXIX 30, ես կ'ուզեի ք տառն չէ
 չի առջեւ ծագած եւ նմանակազմութեամբ տա-
 րածուած մեկնել]:

Մէյէ ալ կ'ընդունի ձայնաւորի զարգացում
 (տես Esquisse, էջ 31 եւ հետեւ.): "գոնէ, կ'ըսէ,
 սնդականաւ բայերու տպին մէջ՝ օրինակի համար
անց-անէլ, ուրոյն արժէք մ'ունի =. այն բարբառ-
 ներուն մէջ՝ ուր շեշտը վանկով մը շեղած է եւ ուր
 րոտ հետեւորդի բառամիջին = պահուած է, ինչպէս
 է Ղարաբաղի բարբառին մէջ, այս բայերուն -անէլ
 վերջաւորութիւնը սղած եղած է -նէլ, այսպէս՝
անց-անէլ՝ *անց-անէլէ*, *ախ-անէլ*՝ *ախ-անէլէ*, եւն": Սա-
 կայն եթէ մէկը Մէյէի այս ակնարկած խորհրդա-
 ծութիւնը ջղերջ խորհրդածէ, կը բախի դժուարու-
 թեանց, կամ գոնէ անակնկալ արգեանց կը հասնի:
 Յիշեալ գաւառարարբառաց շեշտի յետընդդէմ
 շեղումը, եթէ Մէյէ իրաւունք ունենար, պէտք
 էր այնպիսի ժամանակ մը հանդիպած ըլլալ՝ երբ
 շ գրին առջեւ եղած = ձայնը դեռ լիովին զար-
 ցացած չէր, այլ մերձաւորապէս դեռ իբր -*սո-*
կ'արտասանուէր: Միւս կողմանէ, եթէ § 13. հա-
 տածին մէջ *աւլ* *γάλλωσ* բառին տուած մեկնու-
 թիւնս ճիշդ է, պէտք էր արդէն իսկ վերջաւառ
 օրինաց աղգելու սկսելէն յառաջ՝ = ձայնը գոնէ

բառասկզբան մէջ կատարելապէս զարգացած ըլլալ: Ուստի ասով գրեթէ ստիպուած կ'ըլլանք զաւանական այն շեշտի յետորնդդէմ շեղուժը վերջաձայնի օրինաց սկսելու ժամանակէն ալ յառաջ դնել: Առ այժմ այս խնդրոյս վրայ որոշ դատաստան մը չեմ ուզեր բնել:

§ 18. Կ'երեւայ թէ միջակները, միջակ-թաւերն եւ նուրբ-թաւերը *n*, *m*, *r*, *l*, ձայնեղ բաղաձայններէն վերջը՝ իրենց կանոնաւոր ներկայացուցիչներն ունին. այսպէս՝ *բ-ր-թ*, *յուն*, *ξρογον*, *-ր-լ*, *հհնդկ*. *prthuka*- «ձագ» (անասնոյ). *-ր-լ-ի-յերեւան* կ'ելլէ *բ-ր-լ-ի* բառին մէջ, եթէ այս *-ր-լ-* չմեկնուի *-րւ-* *-րօ-* ձեւէ՝ հայկական գրի տեղափոխութեամբ (հմմտ. § 12). *-ր-լ-ի-* բաղմա-թիւ օրինակներով ապացուցուած է, *զ. օր.* *բ-ր-լ* *հհնդկ*. *brhant*:- *rdh-* կը գտնուի *բ-ր-լ* բառին մէջ՝ հանդերձ իւր *-ր-լ-* *vrddhi*-ածանցովն.* եւ

* *Vrddhi* բառը նշակերէն է եւ կը նշանակէ «ածում», (ձայնաւորի մը), ուստի եւ ըստ ինքեան մի եւ նոյն իմաստն է՝ զոր այսօրեան օրս Գերմանացիք *Dehnstufe* «երկարման աստիճան», աստիճամբ կը բացատրեն (այսպէս *յուն*. *φώ* «զող», բառին մէջ, կշռելով *φός* «կրել, բային նետ, օ ձայնաւորն երկարման աստիճան մը կը ներկայացնէ»): Բայց սովորութիւն եղած է նշակերէն *vrddhi* բացատրութիւնն այն դէպքերուն մէջ պահելու, ուր նշուի, ձայնաւորի մ'երկարումը կայ նշանակութեան զանազանութիւն մը ցուցնելու համար. թէպէտ երկարման ձայնական հիմն յայտնի չըլլայ (*զ. օր.* *πρωτάομαι* «թուշի, πέτο-μαι ին քով):

Այսպէս՝ ուրիշնք բառին ու ձայնը որովհետեւ նշուի. թէն կը ծագի եւ այս օ ձայնն ալ որդի բառին օ ձայնին երկարումն է. ըստ երեւութիւն այն երկարումն ամանցման եւ նշանակութեան փոխուելուն կը ծառայէ, առանց ձայնական հիման յայտնի ըլլալու. ուստի *vrddhi* բացատրութիւնը նոս այս իմաստով զործածուած է:

ճիշդ այս ձևերն ջ գիրը՝ որ միայն -di-է ծագած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ -ti-է, ինչպէս պայծառ պիտի տեսնուի § 36 հասուածին մէջ, կը ցուցնէ թէ «ըդէ բառին ր գիրը չ տառէ մը յառաջ եկած չի կրնար ըլլալ: Բուռգգէ այս բառին մեկնութիւն մը տուած էր (Beiträge, էջ 28) որուն վրայ այս օրս ալ խօսք չի կրնար բլլալ: Բուռգգէ իւր «Lykische Studien, I, 59) «ըդէ բառը խնամի գրած էր յուն. ὀρθός: Բայց նաեւ այս ստուգաբանութիւնն ալ մերժելի է. վասն զի ասիկա միայն «ըդէ բառին կը յարմարի. բայց նաեւ ոչ՝ անոր հետ խնամութիւն ունեցող միւս բառերուն: Հոս կը վերաբերի ամէնէն յառաջ՝ այն «ըդ (ի-: - բուն), որ գրեթէ պարզ ածանցական վանկ մ'եղած է, այսպէս՝ «-մն-ըդ, երկր-ըդ, երբ-ըդ եւն, յով-ըդ, շ-մն-ըդ, միջն-ըդ, բ-մն-ըդ, նալ-ըդ, ից-ըդ, լք-ըդ, ն-ի-մն-ըդ, ժ-մն-ըդ, «-ել-ըդ («-ելէ բառէն), նանդալ-ըդ (նանդալըդ-ըն), վալ-ըդ-այն, «-դլ-ըդ, դարալ-ըդ, որ-ըդ, ծնց-ըդ, յ-յն-ըդ. մթին է օրէ-ըդ բառը: Տարակոյս չկայ թէ ածանց մըն է նաեւ յ-որվ-ըդ կրկնաւոր ձևով՝ որ հայերէնի մէջ այնպէս կենդանի է: Ինծի բաւական յաջող կ'երեւայ Wiedemannի (ի թերթին BB. XXVII, 221) առաջարկած մեկնութիւնը՝ կշուելով հսլ. rodō «ծնունդ, ազգ» բառին հետ, որուն հետ աղերս ունին դարձեալ հհնդկ. rādhnōti «յառաջ բերէ» հհիւս. rāḍa «խորհուրդ տալ» գոթ. rōdjan «խօսել» հհնդկ. rādhati «յաջողի»: Այն ատեն արմատը պէտք էր բնդունիլ մերձաւորապէս *erdh-, *orān-, *redh-, *rodh-, իսկ ձայնաւորի երկարութիւնը — իբր երկարման աստիճան նկատելու էր: Շատ օրինակներով ապացուցուած է -րնի-. «ըբ յուն. ὀρθανός: Իսկ լ-խմբերուն համար քիչ օրինակ կայ: Հնդկեր. միջակները հոս (ինչպէս գրեթէ ամէն

տեղ) շրջապատութենէ անկախ են, այսպէս՝ աշտ, աշտաշտ, աշտաշտին, աշտաշտահ: Մեզի բառին է տառը անշուշտ *du* է ծագած է, հմմտ. հնդկ. *mṛdú-s* (Meillet, Esquisse, էջ 28). յալի բառն անշուշտ խնամութիւն ունի լիա. ձալգա «ձող» բառին հետ եւ յառաջ եկած է *-lg-* է, որուն քով կար նաեւ *-lgh-*, գոթ. *galga* «կախաղան», բառին մէջ: Միջակ-թաւերուն համար ի նկատի կ'առնուին $\frac{1}{2}$ էջ-+, հսլ. *žlèza*, թէպէտ եւ սլաւոկան բառին ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ հնարուր է (հրգ. *chelech* «ուռեցք» լատ. *glans*, եւն), եւ ալ յուն. *ὄλοφύρομα*: Մալիէս բառին մէջ գտնուելու է նուրբ-թաւ մը, թէպէտ եւ լիա. *maldýti* «խնդրել» բառին մէջ միայն *-d-* կամ *-dh-* մ'ըլլայ նախնարար: Միջակ՝ անգաղանէ մ'ետքը՝ ալիսիէս գոթ. *siggan*, աշտահ հնդկ. *anámī* (հայկական աբ մասին վարը՝ § 44), աշտ- *mb-* ձեւով, մինչդեռ հնդկ. *ám̐bhas-* «ջուր»: Միջակ-թաւերէն *gh* անգաղանէ մ'ետքը շատ օրինակներով կը տեսնուի. ալիսիէս, գոթ. *aggnus*: Եթէ լիսիէս աղերս ունի յուն. *σπλάγχνα* բառին հետ, այն ատեն քմականացած *-ygh-* ի օրինակ մը կ'ունենանք: Գծուար է օրինակներ գտնել ոչ-քմականացած *-ygh-* ի, *-ndh-* ի եւ *-mbh-* ի համար: Հետեւելով Բուրգէի (KZ, XXXII, 11) կարելի էր շտաբ, շտաբի միացրնել սա բառերուս հետ յուն. *γόμφος*, հնդկ. *jám̐bha-s* «ատամ», հնդկ. *jambhátyati* «մանրել» (հայ. աշտալու էր՝ հնդկեր. *-m-*). ասոր վրայ կրնայ աւելցուիլ նաեւ շտաբ (տես Հեղինակին լեհերէն գրուածքը *Materyały i prace komisji językowej akademii umiejętności w Krakowie*, I, 172). այն ատեն *-mbh-* պէտք էր ճեղած ըլլալ, եւ գործիական հոլովի ձեւերն ալ՝ ինչպէս «երմաբ» «երմ ուղղականէն, նմանակազմութիւն ըլլալու էրն ձեւերուս համեմատ՝ ալիսիէս, աշտահ, աշտահի եւ

--ղ ուղղականներէն, եւն. -ndh-ի համար՝ ի վերջոյ կրնայ թերեւս նկատուիլ թեան առնուիլ ք--ն բառը՝ որ բաղմակերպ կրնայ մեկնուիլ (Հիւբշմ. Ա, 430). սակայն նաեւ -dhn- (հնդկ. budhna-) մեկնութիւնն ալ կարելի չէ մերժել: Եթէ -mbh- եւ -ndh- ՚ ու ն եղած են՝ այն ատեն կը սպասուէր որ -ygh- միայն յ եղած ըլլար: Բայց որովհետեւ երկու ձայնաւորի միջեւ -y- մը գոյու- թիւն չունի հայերէն լեզուի մէջ, ըստ այսմ պէտք է որ այս յ որեւէ կերպով անդրադոյն փոփոխու- թիւն մը կրած ըլլայ: Բուզդէ (ի թերթին IF, I, 454) հայ. ք--ն բառը կը կռուէ յաջորդացս հետ՝ հնդկ. jaghána. «յետոյք, ամօթոյք» յուն. χοχώνη (որուն օ ծագած է αε = հնդեւր. վանկական յ՝ ըստ Joh. Schmidt, KZ, XXXII, 373). աւելի մերձաւոր ըլլալու է հնդկ. jainghā «ոլոք» բայց սկզբնատառը քմական է՝ ըստ աւետա. zanga-«կոծ» լիւ. zengiü «քայլեմ», որով հայե- րէնին ենթադրած քմառազատականը կարելի չէ ըստ կանոնի հաշտեցընել: Ի հարկէ կարելի էր մեկնել հայ. ք--՚, ք-- սա ձեւերէն՝ *ghyghmi, ghygh-si ծագած. իսկ *gaygmi, *gayg-si ձեւե- րուն մէջ միջին ձայնաւորը կորսուած պիտի ըլլար (§ 20). -ym- եղած պիտի ըլլար -՚- (հմտ. ՚ որ յառաջ կու գայ. -nm-է, --ն բառին մէջ՝ § 17). -ys- կ'ըլլար -- (հմտ. -- յառաջ եկած -ns-է --ն բառին մէջ, եւ -ms-է ծագած՝ ն բառին մէջ): Ասոր հակառակը Մէյէ ք-- կը կռուէ լատ. vadōp հետ (տես Conjugaison arménienne, «Բ-- ն--էր» Բ. էջ 11 արտասպութեանն): Եթէ կ'ըն- դունուի թէ -ygh- եղած է յ եւ այս ալ եղած v, այն ատեն հնար էր ք-- բառն իւր հոմանիշ ք--նը բառին հետ միացընել, բայց միայն այն ենթա- դրութեամբ թէ ք--նը բառին քմականը ծագած ըլլայ հնագոյն քմառազատականէ մը, որուն ալ պատճառ եղած ըլլայ ոչ թէ ն, այլ յաջորդող u

ձայնը (բնն)՝ -- արմատ մըն է, սեռ. [բնն]--),
 [բնն] = լիւ. *tingüs* "ծոյլ." ՀՀիւ. *ṽungr*
 (ծանր): Թուսուլէ՛՛ կրնայ ազգակցութիւն ունե-
 նալ բառերու հետ՝ հսլ. *teṅṅati* "քաշել"
 աւետ. *ṽanj-* "ձգել, քաշել": Սակայն այս ա-
 մէնը բոլորովին անապահով է: [Եթէ լիւ. *bengüü*
 (վերջացրենք) *pabangü* (վերջ) բառերուն մէջ *g*
 տառը ցիւէ ծագած է, այն ատեն այս բառերու
 հետ՝ բ--, բ--ու--ն, բ--ութ, բ--ութ, բ--վ--ութ
 ազգակցութիւն կրնան ունենալ:] Վարը պիտի
 տեսնենք -մնի- խմբին համար ի նկատի առնուելի
 քանի մը ստուգաբանութիւններ (կ--ութ, կ--ութ
 § 28, կ--ութ § 28, § 29):

Թէպէտեւ բաւական մեծ հնութիւն կրնան
 ունենալ արդի հայերէնի այն ռեզականներէն
 վերջը տեղի ունեցած ձայնաշրջութիւնները, որոնց
 համեմատ հին հայ. կ, ճ, շ, ք, ու ձայներն եղած
 են փ, ջ, յ, ք, ք, արեւելեան բարբառներու մէջ
 (Մսերեանց, ЭТЮДЫ, I, 101, 112), իսկ ստոր հա-
 կառակն արեւմտեան բարբառներու մէջ՝ հին հայե-
 րէնի փ, ջ, յ, ք, ք ձայները սովորականին հա-
 մեմատ երգածայնազուրկ շեն եղած (Tomson,
 Лингвистическія изслѣдованія, I, 12, եւ հետեւ.
 Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-
 Armenischen, էջ 32). եւ այս ամէնը կը նշմարուի
 նաեւ թէ հին ձեռագրաց եւ թէ հին մատենա-
 գրութեան հրատարակութեանց (ի մասնաւորի
 հնագոյն հրատարակութեանց մէջ). սակայն եւ
 այնպէս ասոնք յամենայն դէպս անագանագոյն
 են՝ քան հայերէն գրոց դիւան եւ հին հայերէնի
 ուղղագրութեան ճշգուիշն, ուստի եւ հոս նկատա-
 ղութեան շեն առնուիր:

Տարօրինակ դժուարութիւններ կը պատճա-
 սեն ենթ-- (զոր օր. ենթ--դրե՛՛) եւ ընդ: Արնար
 ենթ--ի համար բնգուռուիլ հնգեր. -նի- (հհնգի.
atha, յուն. $\xi \nu \theta \alpha$?). իսկ ընդի մէջ կրնային

այլեւայլ նախադրութիւններ եւ մահրայներ ըլ-
լալ (յուն. $\delta\nu\tau\iota$, $\xi\nu\theta\alpha$, $\zeta\zeta\eta\eta\eta$. *adhi* կամ
նման ձեւ մը): Ենթա-ի է ձայնին նկատմամբ՝
Հմմտ. § 47:

§ 19. Ուրեմն երբ $\zeta\eta\eta$ եւր. միջակները,
միջակ-թաւերն եւ նուրբ-թաւերը՝ τ , λ , ν , ς
ձայնեղներէն վերջը՝ իրենց այլուր առած ձեւէն
շատ զգալապէս չեն խտորիր կամ տարբերիր,
միւս կողմանէ հաստատուն է թէ $\zeta\eta\eta$ եւր. զուտ
նրբերը τ , λ , ν , ς ձայնեղներէն վերջը՝ դոնէ սո-
վորաբար իրենց բնական ձեւերով չեն ներկայանար:
Այսպէս՝ - $\eta\eta$ -, - $\eta\lambda$ - կ'ըլլան - $\tau\tau$ -, - $\tau\lambda$ -. Երբ
 $\zeta\zeta\eta\eta\eta$. *arká-*, - $\eta\eta$ $\zeta\zeta\eta\eta\eta$. *márta-* (- $\eta\lambda$ - խմբին՝
որոշ գէպքի մը մէջ առած տարօրինակ ձեւին
վրայ խօսելու առիթ կ'ունենանք 20. հատածին
մէջ): [Էրբէ ստուգարանօրէն առեղծուածական
բառին մասին տ. Hübschmann U 467]:
Եւ ձայնը η էն վերջը կանոնաւոր կը զարգանայ.
հարն լատ. *procus*, եւն. Գծուար է օրինակ
բերել - $\eta\eta$ -ի համար. թէ η - η մտ գործ չունի լատ.
serpō բառին հետ՝ ապացուցած եմ ի թերթին
KZ, XXXVIII, 200: Բ ու գ գ է (KZ, XXXII, 65)
Երբն բառը կը կապէ երե-ի՞ բային հետ (յուն.
 $\pi\rho\epsilon\pi\omega$, թերեւս նաեւ կըմը. *rhiith*, իր. *richt*
ձեւ, կերպարանք, հրգ. *farben* «մաքրել, սրբել»
Osthoff, IF, VIII, 43 եւ հետեւ.). այն ատեն
պէտք էր **prep*-ի քով դնել նաեւ **perp*- ար-
մատաձեւ մին ալ, որ սակայն ըստ ինքեան
Հայերէնի մէջ բառասկզբին հ- ըլլալու էր: Բայց
որովհետեւ յուն. $\chi\rho\omega\mu\alpha$ եւ $\chi\rho\omicron\iota\alpha$ «գոյն» նա-
խապէս «մորթ» կը նշանակեն եւ լատ. *color* «գոյն»
ի բնէ «պատեան, մորթ» է, ըստ այսմ հնարաւոր
է որ երբն աղերս ունենայ ոչ թէ երե-ի՞ի հետ,
այլ աւելի (թէեւ քիչ մը խնդրական) յուն. $\xi\rho\phi\sigma\varsigma$
«մորթ» բառին հետ. այն ատեն ϕ տառը $\zeta\eta\eta$ եւր.
ընդին ներկայացուցիչն է (Հմմտ. բաց աստի § 16):

Հնդեր. -*xy*-ի համար (ըստ հնդեր. -*xy*-, -*xt*-
 > հայ. -*xt*-, -*xt*-) կը սպասուէր ամէնէն յառաջ
 -*xt*-: ն-խմբերը՝ *xt*-խմբերուն հետ ըստ բաւականի
 համընթաց են. նինք, լատ. *quinque*, *xt*-նք,
 լատ. *antae* «բարաւորք»: Ռնդականներէ ետքը
 կին զարգացումը կանոնաւոր է, ուր յետոյ սնդա-
 կան տարրը կը կորուի. ն-նք հնդ. *agnōmi*.
 (ն-նք բառին մասին, որ աղերս շունի հնդ. *tanākti*
 «մածնուլ, թանձրանալ» բային հետ՝
 տես § 18). -*my*- կ'ըլլայ -*xt*-. Ն-նքէր՝ իբրեւ -*աղուրկ*
 ձեւ, լատ. *stupere* բառին հետ կապակցութիւն
 ունի՝ ըստ *W* էյէի *MSL*, IX, 154. (հոս կը վերա-
 բերի հնդեր. -*b*- ձեւով փոխանակ -*p*-՝ անշուշտ
 նաեւ յուն. *παρατετύμβει*, *παραφρονεῖ*
 («խելագարի») *τυμβογέρων*. *ἔσχατόγηρος*,
καὶ παραγλαγμένος τῇ διανοίᾳ («խոր ծերութեան
 հասած եւ տկարացած մտք») եւ *γέροντα τύμβον*
ωσ. Եւրիպ., վասն զի ձայնարանորէն շատ հրա-
 պուրիչ չէ, այս բառերը *Joh. Schmidt*ի հետ,
 (*Kritik der Sonantentheorie*, էջ 65) կռուել
τυφογέρων եւ *q-թ. dumbs* բառերուն հետ)
 -*my*-ի մասին ուրիշ կարծիք կը յայտնէ *Bugge*
KZ XXXII, 63:

Ինծի կ'երեւայ թէ հնդեր. *q*, *t*, *px* ծա-
 դած հայ. *q*, *t*, *ք* փակ բաղաձայնները՝ *q* եւ *ն* (*ճ*)
 ձայնեղներէն ետքը՝ քանի որ միւս արտասանու-
 թեան կերպերուն փակ բաղաձայնները նոյն դրից
 մէջ չեն ազդուիր, կրնան միայն անով մեկնուիլ՝
 որ հնդեր. զուտ նրբերը *q* եւ *ն* ձայններէն
 ետքը՝ նախ բաց բաղաձայներ եղած են: Յետոյ
 երգաձայնաղուրկ բաց բաղաձայնը յընթացս ժա-
 մանակաց երգաձայնական եղած է: Սակայն ասիկա
 հանդիպած է միայն հնդեր. *qt* ծագած *x*, եւ
 հնդեր. *tt*, *px* յառած եղած *q*, *f* ձայներուն,
 բայց ոչ հնդեր. *kt* սկիզբ առած «ձայնին»:

Այս անտակետէն առեալ՝ ամենեւին անհաւանական բան մը չեմ կրնար գտնել սա հին համեմատութեանս մէջ՝ փոյլ հհնդկ. *vṛka-s.* զ նախ՝ *x* եղած է եւ այս ալ ՚ի փոխուած. յետոյ ՚ի ալ ՚ի յաջորդելով դէպ ՚ի յառաջ ձայնաշրջած է (հմմտ. այս օրւան բարձր գերմաներէնի մէջ *ch* ՚ի ձայնաշրջութիւնը, միայն թէ ոչ միայն ՚ի վերջը տեղի կ'ունենայ հօս այս ձայնաշրջութիւնը, այլ նաեւ ուրիշ բաղաձայններէն վերջնալ). ուստի -*ly-* եղած է -*li-* (ճշտագոյնս -*lj-*) եւ այս -*li-* ն ալ՝ ինչպէս ուրիշ ամէն -*li-*, եղած է յետոյ -*li-*: Յամենայն դէպս փոյլ բնաւ կապ չունի իրլ. *faelchü* «գայլ» բառին հետ, վասն զի այս բառն բստ ինքեան բուն «վայրենի շուն» միայն կը նշանակէ (*Zupitza, Gutturale*, էջ 17): Նաեւ կրնամ հաւանիլ այն կարծեաց՝ որ փոյլ կը համեմատէ հհնդ. *phalgü-* «կարմրին, շիկախառն», բառին հետ, բայց միայն սա պայմանաւ՝ որ հայերէնին արմատոյ վերջատառը *q* դրուի: Օրինակ չեմ կրնար գտնել -*ik-*, -*lt-* եւ *lp* խմբերուն համար:

§ 20. Միակ յատուկ դէպքի մէջ՝ ՚ի յաջորդող նախնական է մը *h* եղած կ'երեւայ: Ասոր ամէնէն ակնյայտնի օրինակն է *հան*, սեռ. *հանս*, լատ. *morior* եւն: Նաեւ *քան*, սեռ. *քանի* շատոնց համեմատուած է լատ. *forāre* (ծակել) բային հետ. [Ուրիշ կարծիք կը յայտնէ Շեֆաւելոս վից BB XXIX 25]. Տարակոյս եղած է թէ արդեօք այս դիպաց մէջ -*rtj-* թէ -*rtr-* ձեւն բնդունելու է. (հմմտ. Հիւբշմ. *Arm. Gram. I*, 409): Ման կրնար նպատաւոր ըլլալ -*rtj-* ՚ի համար, վասն զի բնական կ'երեւայ *հան* կշռել հհնդ. *mṛtyú-* ՚ի հետ: Բայց այս ենթագրութիւնը շատ քիչ հաւանականութիւն ունի՝ ձայնական կողմանէ. յաջորդներովս հաւանական պիտի ցուցնենք թէ -*li-* հայերէնի մէջ իբրեւ շ յերեւան պիտի գայ. դարձեալ նախորդ *ը* մըն ալ ստուգիւ շի կրնար ազդեցութիւն բրած

բլաւ -ւի- խմբին զարգացման վրայ. ուստի -rti-
 յամենայն դէպս -բւ- տուած պիտի բլաւ: Միւս
 կողմանէ ծն համեմատուած է նաեւ գոթ.
 mairþr բառին հետ. (ասոր ես ալ հաւանու-
 թիւնս յայտնած էի ի թերթին KZ, XXXVIII,
 202, 219). սակայն ասիկա հայերէնի հոլովման հետ
 չի համաձայնիր, վասն զի ծն՝ -- արմատ մըն է, իսկ
 բն՝ -ի- արմատ, որով հոս -tro- վերջաւորութիւն
 մըն ալ չի կրնար փնտռուիլ: Նաեւ ձայնական-
 բնաբանական կողմանէ ալ շատ տարակուսական է
 այն կարծիքը՝ թէ -rt- փոխուելու, բլաւու էր
 -բն-: Հայերէնին երեք բաղաձայնէ բաղկացած
 խմբի մը միջին բաղաձայնը կորսուած է քանի մը
 որչ զիպաց մէջ. (հմմտ. բունմ, քունմ՝ § 17,
 քառմ՝ § 17, քրք՝ § 16, քաւ՝ § 13, քմ՝ § 18.
 նոյնպէս երկրորդական խմբերուն մէջ՝ աես § 54):
 Ուրեմն -rt- Հայերէնի ուրիշ արգիւնք մը դժուար
 աւ կրնար տալ, բայց եթէ -բ- կամ --:

Ըստ իմ կարծեացս՝ ասոր ճիշդ լուծման
 ճամբան ցոյց կու տան ն վերջաւորած պարսկերէնէ
 փոխառեալ բառերը՝ միանգամայն ն վերջաւորած
 սուղաբանօրէն մթին բառերուն հետ: Այս ամէն
 բառերն ալ կամ -- արմատ կամ -ի- արմատ են
 եւ կամ առ առաւելն -ի-: -- արմատ, եւ այն՝ այս
 ինքնայատկութեան պատճառը — պարսկերէն
 չենք կրնար մեկնել. քնքն (ի-:--), հինպ. xšaθra-
 շն (ի-), աւեստ. xaθra- . շքն-+ (ի-), աւեստ.
 xraθa- . ին (ի- կամ --), աւեստ. xʷarəθa-
 շն (ի- կամ --), աւեստ. *jaθra- . կն (ի- կամ
 --), աւեստ. *karəθra- . շնքն (ի-:--) աւեստ.
 xšnaθra- . քն (-- . բայց քն+ --արմատ) աւեստ.
 pāθra- . քն (ի-), նպ. rāh . քն (ի-), աւեստ.
 spāθa- . ժն (ի-), հպ. vahyah- (Vahyazdātah մէջ).
 զարծեալ քն (--), որ Հին պարսկերէնի մէջ
 --արմատ մըն է (հպ. gāθu-), եւ քն, որ նմա-
 նապէս կը համաձայնի հպ. dahyāuš «երկիր» բա-

ուին հետ շիւք շման չէ մեկնած շահ (ի- կամ ո--
 անշուշտ ապահովագէտ պարսկերէն), պարսկէն (ի-
 պարսկերէն, հմմտ. հհնգ. pátatram «թեւ,
 բայէս pátati «թռչի, անկանի.), շահ (ի- յոգն.
 հայց. շահ եւ շահուն.) ծանադարն (ի- ո--)
 շահ (ի- կամ ի- ո--): Յամենայն դէպս ասիկա շատ
 տարբերութիւն չունի պարսկերէն բառերու հայե-
 րէնի մէջ առած սովորական կերպարանքէն:
 Պարսկերէնի ի- եւ -ն- արմատները՝ ըստ կանոնի,
 Հայերէնի մէջ ալ ի- եւ ո-- արմատներով կը
 փոխանակուին: Բնականապէս ā- արմատները
 պէտք էին հայերէն ի- ո-- արմատներով փոխանա-
 կուիլ: Սակայն այս վերջինը միանգամայն կանո-
 նաւոր փոխանակութիւն է պարսկերէն ā- արմա-
 տներուն, եւ շատ քիչ անգամ այս ā- արմատներուն
 տեղ կ'անցնի ի- կամ ո-- եւ կամ ո-արմատ մը:
 Սակայն եւ այնպէս չի կրնար ուրացուիլ թէ պարս-
 կերէնէ փոխառեալ՝ -ն վերջաւորած բառերուն
 մէջ ի- եւ ո-- արմատներն անհամեմատ աւելի մեծ
 մաս մը կը կազմեն՝ քան թէ միւս՝ պարսկերէնէ
 փոխառնուած որեւէ վերջաւորութեամբ բառերուն
 մէջ. եւ ասիկա անով կրնար մեկնուիլ թէ նոյն
 իսկ հայերէն լեզուին մէջ միայն այս արմատական
 կազմութեան համար՝ բազմաթիւ նմոյշներ կային:

Յամենայն դէպս ծահ ո--արմատ մըն է, իսկ
 քահ ի-արմատ, եւ եթէ ասոնց բնիկ հայերէն
 ըլլալն ընդունիլ ուզենք՝ պէտք ենք ասոնց այն
 առանձնայատուկ զարգացումն մեկնել նոյն իսկ
 այն ո-- եւ ի ձայներէն: Այս ճամբով այն են-
 թագրութեան կը յանդիւր թէ -im եւ -um աւելի
 կանուխ ինկած կորսուած են՝ քան թէ -om եւ -am:
 Ուստի թերեւս կար ստուգիւ ժամանակ մը, երբ
 կ'արտասանուէր *marb որ ծագած էր *mxtu-mէ.
 սակայն կ'ըսուէր տակաւին *marbo կամ *marba որ
 յառաջացած էր mxtomէ: Բոլորովին հետակորդս

բլլալու տեղ՝ կրնայ նաեւ բնդունուիլ ի կամ ու ձայներու միայն երգածայնազուրկ արտասանութիւն մ'առնուլը։ Եւ ասիկա կրնար աւելի ալ հաւանական ըլլալ. ուստի այսպէս՝ (երգածայնազուրկ ձայնաւորները գլխադրով կը նշանակեմ.) *mar|Մ *mɣtumէ, նմանապէս *mar|օ՝ mɣtomէ։ Երգածայնազուրկ ձայնաւորներէն յառաջ (կամ երբ այս ձայնաւորները ինկած էին վերջածայնին) | երգածայնազուրկ մնացած է, իսկ երգածայնական ձայնաւորի մ'առջեւ ծի փոխուած։ Յետոյ | ձայնէն յառաջ եկաւ ն, իսկ ձէ՝ ր։ Մտադիր կ'ընեմ որ խնդիրը հոս պարզապէս վերջածայն -- կամ է ձայնի մը երգածայնազուրկ ըլլալուն վրայ է. թէ արդեօք նախաշեշտ ու կամ ի ձայնի մ'երգածայնազրկութիւնը (որուն մասին գրած եմ ի թերթին KZ, XXXIX, 235 եւ հետեւ.) արդէն տեղի ունեցած էր՝ պէտք չունիմ այս մասին վճիռ տալու (սակայն կ'երեւայ թէ ասոր դէմ բան մը չկայ)։ Ստոյգ է բնականապէս թէ ու եւ ի երգածայնական էին, վերջընթեր վանկին մէջ (այս օրւան՝ ինչպէս նաեւ կրնանք ապահովութեամբ ըսել՝ այն ատենուան շեշտեալ վանկին մէջ). ուստի պէտք էր որ հարսման մէջ |ի եւ ծի միջեւ փոխանակութիւն մը յերեւան դար, որ կրնար այլեւայլ ուղղութեամբ զարգանալ (հմմտ. --արմատն արդ, շ--րդ, յուն. ἀρτύω.)։ Հմմտ. տակաւին § 21։

Վերջատառ է կամ -- ձայնի մը ենթադրեալ ձայնազրկութիւնը թերեւս ուրիշ հետք մըն ալ թողուցած ըլլայ։ Մ էյ է (Esquisse էջ 14 եւ հետեւ.) կ'ընդունի որ վերջավանկ --ն կորսուած է ու ձայնէն ետքը. էն հհնդկ. santi. ասն հհնդկ. vinçati-, յուն. εἶχοσι, Fixati, լատ. viginti։ Այսպէս մեկնելու է անշուշտ ի կորուստն երեւան, ասորուան մէջ ալ. -- ձայնին անկորուստ մնալէն պէտք է հետեւցրնել թէ -- վեր-

Հազմանկ չէր. եւ այն վերջահազմանկ ձայնաւորը, եթէ հայերէնի հոլովման համաձայն դատենք (սեռ. երէ-անէց) է մըն էր: Այն ատեն հո-ն («անցք գետոյ») յառաջ եկած բլլալու է այնպիսի ձեւէ մը՝ որ կը միարանէր հսլ. բալե «ճամբայ» լատ. յոզն. սեռ. ponti-um ձեւերուն հետ: (Թէ երէ-ն-ն բառը պէտք չէ յուն. τριᾶχονταի հետ համաձայնող ձեւէ մը մեկնել՝ ինչպէս սովորաբար կը մեկնուի, յայտնի է անք մակրայէն, որուն ք տառը՝ նոյնա-կազմ սոք ձեւէն դատելով՝ միայն տէ յառաջ եկած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ միէ. վերջատառ ձայնաւորը հոս e մըն էր, հմմտ. անքէն, սոքէն, որոնք ին մասնիկ կը պարունակեն: Ուստի միայն է ձայնէն յառաջ — եւ դարձեալ ու ձայնէն յառաջ, որ միշտ զուգընթաց է է ձայնին — կորսուած բլլալու է է մը Ո է ետքը:

Միայն ո եւ ՚ ձայնեղներէն վերջը գտնուող է ձայնին քով յայտնի կ'ըլլայ վերջատառ ՚ կամ ո ձայնի մ'երգաձայնազուրկ բլլալուն ազդեցութիւնը: Չայնաւորէ մը վերջը՝ ազդեցութիւն չի կրեր է, վասն զի ինչ յառաջ եկած ՚ ձայնը՝ արգէն երգաձայնական եղած էր, կամ թերեւս նոյն իսկ ձայնաւորի փոխուած: Չէ ապացուցուած երգաձայնազուրկ վերջաձայն ՚ կամ ո ձայներուն ազդեցութիւն մ'ըրած բլլալը հնդեր. զ" զի վրայ. եւ սեղի ունեցած բլլալու պէտք մ'ալ չկայ:

§ 21. Նախընթաց 20. հատածին խուզարկութիւններովը կարելի է քանի մը նոր ստուգաբանութիւններ գտնել: Այսպէս՝ է- արմատ մըն է ան: Այս է-արմատը պէտք էր նոյն բլլալ հհնդկ. շի-հ «յարձակում» (հսլ. rait «կռիւ») բառին հետ: Ենթադրեալ ՚ ձայնը նորէն յերեւան կու գայ կրկնաւորաձեւ կազմութեանը մէջ՝ արնամար-նէմ. (կրկնութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է բայիս մէջ՝ արնամարնէմ, այս է՝ արն, արնարն ձեւերէն. աւելին տես Ա ճ ա ո ե ա ն ի եւ Մ է յ է ի գրածներուն մէջ

MSL, X, 279. կրկնաւորի ուրիշ տիպեր կը ներկայացընեն՝ յորջորջեմ, վերը՝ § 18, աղաւաղեմ, յ-եղ-յ-եղում, որոնց պարզերն են՝ յեղում, եղանիմ, եղանակ, յեղանակ. դարձեալ՝ աղաւաղութիւն § 18, ընդհանրութիւն, ընդհանրութիւն, ընդհանրութիւն § 14.): Ան բառին հետ աղերս ունի դարձեալ զարհուրեմ իւր ածանցներովն, ինչպէս՝ զարհուրեման, զարհուրեման, զարհուրեցողութիւն, որ՝ անցողակի բսելու համար՝ հայերէնի մէջ այնչափ սիրուած վերջաւորութիւններու համախոնման գեղեցիկ օրինակ մըն է: Ան բառին հետ կ'ուզէի դարձեալ կապել ունեակ ալ: Չախ կողմն բոս այսմ իբր «դժբախտ, ձախորդ կողմը» նշանակուած բլլալու է. (այն ատեն ունեակ բառին ն տառը ՚) էն ծագած բլլալու է. ստիկա ի հարկէ լաւ չի համաձայնիր Ենսէնի մակարեբութեան հետ՝ IF, Anz. XIV, 52, որ կը համարի թէ արդէն իսկ հասեան արձանագրութեանց մէջ «ձախ» իմաստը բացատրող բառը նի նման ձայնով մը յերեւան կ'ելլէ. այս մակարեբութիւնն ինծի հասկանալի կ'ըլլայ միայն այն պարագային, երբ ենթագրութի թէ ունեակ բառին ն ձայնը ծագած է իւր. սակայն կարելի է ի հարկին մտածել թէ բաց աստի՛ շի կրնար բլլալ որ Ենսէնի կարգացած այն բառը ունեակ բառէն բաժնենք եւ միացընենք յ-ի բառին հետ, որուն սկզբնատառ յ գիրը՝ հնգելութիւն կրնայ ծագած բլլալ:

Թերեւս իորհուրդ, իորհիմ, իունակ, իունեմ ածանցած են *xorh, հնգելութիւն. *qhortu- արմատական բառէ մը: Այսպիսի բառ մը կրնար հնգելութիւն ստանալիման-ձեւ մ'ըլլալ՝ հհնգել. kratu-՝ «հնգելական կարողութիւն» աւետ. xratu-՝, նպ. xirad «միտք» բառերուն քով (հոս կը վերաբերին նաեւ յուն. κρατύς, հհնգել. harðr):

§ 22. Արդ 9—21 հասածներուն իսկապիտակութեանց իբրեւ արդիւնք՝ կրնայ հետեւեալն բուռիլ. Հնգելութիւն. միջակները, միջակ-թաւերն եւ

նուրբ-թաւերը նաեւ վերը քննուած բաղաձայն-
 խմբերուն մէջ յրնդհանուրս իրենց կանոնաւոր
 ներկայացուցիչներն ունին: Սակայն քանի մը գի-
 պաց մէջ լաւագոյն է ընդունիլ թէ միջակ-թաւերը
 ձայնաւորի փոխուած են. (Չ-յր՝ § 16, նիդոնդ-
 եւ թերեւս նաեւ ք-ն՝ § 17 ին սկիզբը. եթէ Նի
 կորսուած է յուն վերջը՝ հմմտ. § 18, այն ատեն
 նմանաձայնութիւն մ'ընդունելու է, զոր գիւրա-
 գոյն է մտածել՝ եթէ տակաւին փակ բաղաձայն
 մըն էր. վասն զի յ մ ծանօթ է՝ շրթանց փակմամբ
 կը կազմուի. ուստի Նի հոս բաց բաղաձայն
 չէր եղած): Ասոր հակառակը հնդեր. զուտ նուր-
 բերը բաց բաղաձայն եղած են վերը յիշուած
 ամէն բաղաձայն-խմբերուն մէջ. բաց բաղաձայնները
 կորսուած են բառասկզբին, բաղաձայններէ վերջը՝
 դարձեալ փակուած են, իսկ բաղաձայններէ յա-
 աջ՝ ձայնաւորներու փոխուած:

§ 23. Հնդեր. զուտ նրբերուն ինքնաբոյս
 (բաղաձայն խմբերէն անկախ) զարգացումը հայե-
 րէնի մէջ՝ նախ ամէն տեղ նուրբ-թաւերու տարած
 հասուցած է: Բայց այս նուրբ-թաւերը վերջէն
 շատ անգամ բաց բաղաձայններու փոխուած են,
 սակայն ըստ կանոնաց՝ որոնք արտասանու-
 թեան այլեւայլ դրից համեմատ՝ մեծապէս
 կ'այլակերպին: Բաց արտասանութիւնն ամէնէն
 աւելի հնդեր. ի եւ ըի քով տարածուած կը
 տեսնուի. նուրբ-թաւի աստիճանը պահուած է
 ի համար միայն, երբ կապուած էր հնդեր.-Տի
 հետ (§§ 48, 51.) իսկ հնդեր. ըի քով նոյն աս-
 տիճան միայն Տին առջեւ (§ 51) կը դանուի: Միւս
 կողմանէ բառասկզբին զարգացումը սովորաբար
 տարբեր է բառամիջին զարգացմանէն. (կ'երեւայ
 թէ հնդեր. վերջաձայնը մասամբ կը համաձայնի
 սկզբնաձայնին հետ). միայն ի այս մասին զարտուղու-
 թիւն մը կը կազմէ, այնու՝ որ ամէն դրից մէջ - կ'ըլլայ:

Այս պատճառաւ ի՛ր մասին բառ մ'իսկ աւելցընելու պէտք չեմ տեսներ: Ընդհակառակն յաջորդիւս պիտի խօսիմ նախ՝ սկզբնատառ եւ ապա միջատառ հնդեւր. *ք*, *է* եւ *զ* զարգացման վրայ:

§ 24. Սկզբնատառ *ք* ձայնը հայերէնի մէջ չ'ըլլայ: Ասոր օրինակները կը գտնուին Հիւրշմանի Հայ. Քերականութեան ցանկին մէջ (Ա. 462—469): Ասանց վրայ օրինակ մըն ալ ես կ'ուզէի աւելցընել. ն-ըէ-ը (ն- ձեւով, ոչ թէ է-՝ բառ Մէյէի, տես Journal asiatique 1903 էջ 494): Այս բառը փոխ առնուած բառ չէ. վասն զի ոչ պարօսիկ, ոչ սեմական եւ ոչ ալ յոյն լեզուաց մէջ կը գտնուի բառ մը՝ որ ն-ըէ-ըի համապատասխանէ, եւ բուրբովին անհիմն է այն կարծիքն ալ՝ թէ հայերէնի բառազանձը բուսական ազդեցութիւն կրած ըլլայ անձանօթ լեզուներէ: Սակայն միայն փոխառութեամբ չէ որ հին թուականներուն կրնան նոր թուականներ փոխանակել. այսպիսի նորութեանց ուրիշ մէկ ազբիւրն ալ է շափ մը ցուցընող բառերուն՝ թուականներու փոխանցումը: Ասոր օրինակ մըն է գանիերէն *snes*, որ ծագած է հհիւս. բառէս *sneis* «գաւազանիկ, կարուած ճիւղ» բայց *snes* շափանիշ մ'եղած է այնպէս՝ ինչպէս եղած է գանիերէն *ol* = հհիւս. *volr* «ձող, ցուղ» *snes* 20 է, *ol*՝ 80: Այս շափանիշը նախնապէս ձկներու համար միայն կ'արժէր (այնչափ՝ որչափ որ փոքրիկ գաւազանով կամ երկարագոյն ցպով կը տարուի), իսկ հիմայ ի մասնաւորի հաւկթի համար ալ կը գործածուի, իսկ *snes* նաեւ ամէն տեսակ հաշուած առարկայից համար ալ կ'արժէ, մանաւանդ այն առեւն՝ երբ թիւն անորոշ բացատրել կ'ուզուի (*en snes mand* «իրբ 20 մարդ»), եւ գաւառականներու մէջ *snes* մասամբ արդէն կանոնաւոր 20 թուականին տեղը կը գործածուի: Վեց տարի յառաջ հայրենակիցս Dr. St. Rozniecki այն գէպքին համար դեղեցիկ օրինակ մը հազորդեց ինձի, զիս

մտադիր բնելով՝ որ ուու. sórokъ «բառասուն» (որ բնականապէս չի կրնար τεσσαράχονταէ փոխառեալ բլլալ) գոյական մըն է՝ որ աղերս ունի ուու. բառիս հետ՝ сорочка «շապիկ»։ Հսլ. sraka «զգեստ»։ Ասիկա սկզբան անդ մորթերը հաշուելու համար գործածուած է, եւ մինչեւ ցայժմ ալ այս բոլորովին առանձնայատուկ գործածութիւնն ունի, ինչպէս որ Dal իւր բառգրքին մէջ կը նշանակէ «соболь понынѣ продается сороками или сорочками; каждый сорочокъ (на полную шубу) вложенъ въ чахолъ, въ сорочку» («մինչեւ այսօրուան օրս սամուրենիք sorok-ի կամ soročok-ի ձեւով կը ծախուին. ամէն soročok (ամբողջ մուշտակ մը) պատենի մը՝ soročaki մէջ դրուած է»)։ Հաշիւ բնելու այս կերպը հին հիւսիսային գրականութեան մէջ ալ կայ. Knytlinga sagaի մէջ կը պատմուի թէ Viðgautr անուն Սամլանդացի մը (Sámland իտաւիա, արեւելեան Պրուշիա) Knútr Lávarðr գլխին պարզեւ բրաւ fjóra tigu serkja grára skinna (40 serk գորշ մուշտակ) իբր վարձք անոր բնծայած հիւրասիրութեան. եւ մեկնութեան համար անմիջապէս կ'աւելցուի թէ իւրաքանչիւր serk կ'ընէ հինգ timbr, եւ ամէն մէկ timbr՝ 40 մուշտակ կամ մորթ։ Ըստ ինքեան serkr «շապիկ» կը նշանակէ, ուստի եւ հոս (ըստ բերանոցի գիտողութեան Dr. Valtýr Guðmundssonի) ուուերէն sórokъի թարգմանութիւն մըն է, որ տակաւին ճշգրտոյն մեկնութեան մը պէտք ունի. բաց աստի՛ գուցէ թէ serkr «շապիկ» նշանակութեամբ արեւելքէն եկած բառ մըն է։ Գրեթէ ակնյայտնի է որ հայ. հարիւր ալ՝ գան. snes, ol եւ ուու. sórokъ բառերուն նման թուական մ'եղած բլլայ։ Ես զհարիւր յառաջ եկած կը համարիմ հնդեւր. *pervvէն, որուն մէջ կը տեսնեմ հնդեւր. փոխանակութեան ձեւ մը յուն. πεῖραρի՛ որ ծագած է *pervvէ. գար-

ձեռք յուն. $\pi \acute{\epsilon} \rho \alpha \varsigma$ « վախճան », հհնդկ, *párvan-* « վարակ, եղէգի եւ անկերու յօդ, հասած », *párvata-* « լեռ » : Ի հարկէ այս մեկնութեան մէջ պէտք կ'ըլլայ հարկէ-բառին հոլովումն՝ իրբեւ օ-արմատ (սեռ. հարկէ-բոյ) ոչ-նախնական նկատել, նախնաբար պէտք էր ր-արմատ մ'եղած ըլլալ, ինչպէս է հարկէ-բոյ, յուն. $\varphi \rho \acute{\epsilon} \alpha \rho$:

§ 25. Սակայն քանի մը դիպաց մէջ անհետ կը կորուսի սկզբնատառ ք ձայնը. « ք » (բայց հետ) « ք », հհնդկ. *prthuka-*, « ք »-+ յուն. $\alpha \acute{\iota} \pi \omicron \lambda \iota \alpha \iota$, « ք », յուն. $\pi \acute{\omicron} \chi \omicron$: եւ « ք » բառագրուպանեանի (Հանդէս Ամս. 1903 էջ 381), կայունի հհնդկ. բառի հետ՝ *pácyāmi* « տեսնեմ » (Ի հարկէ տակաւին քննելու է, թէ այս ստուգաբանութիւնը կը համաձայնի՞ արդեօք հայ. բային ինքնուրոյն խոնարհման հետ — կատ. « աղի ») : Վերջին երեք դիպաց մէջ՝ բառ իմ՝ բացատրած օրինացս (KZ. XXXVI, 99) « ձայնը յառաջ եկած է « ձայնէն : Արեւմտեան ք ձայնի կորուստ՝ բոլոր հաստատուն դիպաց մէջ, տեղի ունեցած է « ձայնին առջեւ : Թէպէտ ասիկա բառ պատահման եղած դէպք մը կրնար ըլլալ, սակայն միտ դնելու է որ հայիւ թէ կարենայ գտնուիլ օրինակ մը՝ ուր « ձայնաւորին առջեւի հ ձայնը կարենար հնդկեր. քէն ծագած մեկնուիլ : Հնդկեր. օ ձայնաւորը շատ կանուխէն «-ի փոխուած ըլլալու է հոն բառին մէջ, հմտ. լատ. *pons*, շատ անսպասով է, ինչպէս շիւբլան իրաւամբ դիտել կու տայ, որ հոն կայուննայ բառերու հետ՝ հհնդկ. *pajrá-* « յոր, խոշոր » յուն. $\pi \acute{\eta} \gamma \nu \sigma \mu \epsilon$, լատ. *pangō*, ձայնաւորները շեն համաձայնիր : Աւելի կրնայ իրաւունք ունենալ Մէյէ MSL VIII 154, երբ հող. սեռ. հողոյ կը համեմատէ՝ հայ. *polje* « գաշա » բառին հետ (անձիղդ է համեմատել գարձեալ ուս. $\text{ΠΟΛ}\text{ῆ}$, որ ապահովապէս հհնդկ. *phalaka-m* « տախտակ » բառին հետ ազգակցութիւն ունի. հող բառին նշա-

նակութիւնն ալ նոյնպէս լաւ չի համաձայնիր հսլ. poljeի հետ, եւ հազիւ թէ լատ. pulvisի պատշաճի վերջապէս ամենալաւ կերպով կը համաձայնի լատ. solumի հետ, որուն նաեւ արմատի կազմութեամբ կրնայ նոյն համապատասխանել: Մէյէ կ'ուզէ զնուշի կշռել ուստիան բառիս հետ՝ ПОЛЫЙ «բաց, պարագ», այս համեմատութիւնն ալ շատ դժարացի չէ (հմմտ. ПОЛЫЙ բառին մասին՝ KZ XXXVIII 374): Հիւրչման լուսութեամբ կ'անցնի Մէյէի՝ նոյն եւ նուշի բառերուն տուած մեկնութեան վրայէն: Այսչափ հատատապէս սակայն չեմ կրնար մերժել զանոնք: Աւստի այն խնդիրը՝ թէ արդեօք ըստ ձայնական օրինաց կը կորսուի օ ձայնաւորին առջեւ, առ ժամն բաց կը թողում:

§ 26. Քանի մը դէպքի մէջ կրնար այնպէս երեւալ՝ թէ ը կզած ըլլար յ: Հիւրչման Arm. Gram. I, 409 յառաջ կը բերէ իբր օրինակ՝ ի մէջ այլոց՝ յեթ, (որ նեթ բառէն անբաժան է): Բայց բարբոսին ակներեւ է թէ յեթ յառաջ եկած է՝ ի նեթ ձեւէն: Քրու դման, Grndr. I 510 յառաջ կը բերէ՝ ի մէջ այլոց՝ յուլ, եւ յուն. πούլ չի հետ կը կշռէ (ըստ Քրու դմանի KZ, XXXII, 22. յառաջագոյն ես ալ այնպէս կը կարծէի): Այս մեկնութեան սխալ ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ յոն եւ յոնի համանիչ բառերուն համեմատութենէն: Ամենեւին տարակոյս չկայ որ այս ամէն բառերուն մէջ ի նախադրութիւնը կը զանուի: Յոնի բառն ո՛նի՛ բայէն յառաջ եկած գոյականէ մըն է՝ ի նախդրիւ, իսկ յուլ պէտք չէ բաժնել նուշիէն, հմմտ. Քուլը եւ անոր բառին քով նուշը (ընդհանուր): Ակներեւ է թէ յուլ բառին մէջ ալ ի նախադրութիւն մը կայ. սոյն եղանակաւ պէտք է մեկնել նաեւ յուլ ալ: Բնիկ հայկական բառի մը սկզբնատառ յ ձայնն բնդհանրապէս միշտ ի նախադրութիւնն է: Հմմտ. § 43: (Տարակոյս չկայ թէ այն պարագան՝ որ ամէն սկզբնատառ յ արդի հայե-

բէնին մէջ հ եղած է, պէտք չէ յաւելնել և յիստան բառերուն մեկնութեան համար գործածել:

§ 27. Հնգեր. սկզբնատառն է- ձայնը հայերէնի մէջ Բ կ'ըլլայ: Համոզիչ օրինակներէն կը համարիմ յաջորդներս. Բռռ-ձ, լատ. tollō վերը § 17. (նոյնպէս Բռռ յ- միջամխութեամբ հանդերձ, հմմտ. § 43). այստեղ միանգամայն հալ. *toliti* "խաղաղել", լիտ. *tylėti* "լռել", իրլ. *tuilim* "քնանամ", Բռռ-ձ, կատ. Բռռի կամ կրաւորական Բռռ-յ, հալ. *tajati* "հալիլ, ձուլիլ" (կրկն.) տես Meillet, MSL, IX, 154. Բռռն (ն- արմատ. բայց հօրովուժը Բռռն, ն-ըն բառերուն պէս երկրորդական բլլալու է, հմմտ. KZ XXXVIII, 217) լիտ. *tařnas* "ծառայ" հհնգկ. *tarna-s* "հորթ" եւն. (Wiedemann, BB, XXVII, 224). Բռռ-ձի՞, Բռռչա՞ի՞, լատ. *torreō* եւն. անշուշտ նաեւ Բրբձ. Բրբձձ Բրբձձ (բայանուն Բռռ-ըջ), լատ. *terō*, թէեւ նշանակութիւնը շատ կը տարբերի. Բե, Բե՛ հնգեր. *ե- գերանունական արմատին հետ կրնայ ազերս ունենալ. [ե՛Բե, ե՛Բե բարդին մէջ Բ տառը՝ իսկ է, է վերջատառն ալ պարզին ազգեցութեամբ յառաջ եկած է. ձայնական օրինաց համեմատ է վերջատառը պէտք էր որ կորսուէր (հմմտ. է-էԲ), եւ -է միջատառը է- սկզբնատառէն բոլորովին տարբեր կերպ մը պէտք էր որ ընդունէր. Բե եւ ե՛Բե բառերուն ունեցած առընչութիւնն անշուշտ նոյնպէս մեկնելի է՝ ինչպէս ռուս. ТОТЪ նա՛ եւ Յ-ТОТЪ ,սա՛, լատ. *tantus*, իգական *tantā* ,այսքան՛ եւ սակերէն *etanto* (իգական) ,այսքան՛ գերանուններուն միջեւ տեսնուած առընչութիւնը]: Միւս ստուգաբանութիւնները՝ զորոնք ես ալ իբր ուղիղ կ'ընդունիմ, այնչափ համոզիչ չեն՝ իբրեւ ձայնական այս օրինաց փաստեր:

Անշուշտ ըսուած է թէ հնգեր. է- տառը հայերէնի մէջ իբրեւ ո- յերեւան կու գայ: Բայց ասոր համար յառաջ բերուած օրինակներուն մէկ

մասը կրնանք ուղղակի հերքել: Ամենեւին նշանա-
 հուօթիւն չունի հայ. որչառ եւ հհնդկ. *tántram*
 “գործի ստայնանկի, առէչ, բառերուն համեմա-
 տութիւնը (Bugge IF, I, 442.) վասն զի նշա-
 նահուօթիւնները չեն համաձայնիր. ասոր հակա-
 աակը որչ (է- արմատ) ըստ բաւականին ճշգիւ կը
 համաձայնի գերմ. *zahl* բառին հետ, հրգ. *zala*,
 անշուշտ գերման բառը նոյն է բառերուս հետ՝
 լիտ. *dalis* “մասն”, հհնդկ. *dalam* “մաս, կտոր,
 տերեւ”, կրմր. *dalen*, իրլ. *duillen* “տերեւ”, իրլ.
fodailim “բաժանեմ”, որոնք յայտնապէս հնդեւր.
a (եւ ոչ *o*) ունին, զոր սակայն չեն կրնար ընդու-
 նիլ այն լեզուաբնիկները՝ որոնք աէ տարբեր
 հնդեւր. *o* մը կ'ընդունին. այն ատեն հոս *o* ընդու-
 նուելու էր, վասն զի ասոնք յայտնապէս հհնդկ.
dāti “հատանէ”, յուն. *δαίομαι* “բաժանեմ”
 բառերուն մէջ գտնուող արմատին անդրադոյն
 զարգացմունք են: Բայց ես կարծեմ թէ հոս պէտք
 է դնել նաեւ սա բառերն՝ հհիւս. *tāl* “գաւ, խա-
 բէութիւն”, հրգ. *zālōn*, *zālēn* “գողնալ”. յուն.
δόλος “նենգ, գաւ”, (եւ իւր լծորդները). *δέ-*
λεομαι “կործանեմ”. լատ. *deleō* “ոչնչացընեմ”,
doleō “ցաւիմ”: Ընդարձակեալ արմատը պէտք էր
 ըստ ինքեան հնչել. **d-el-*, **d-ol-* (հմմտ. *δφ-έλ-*
λω ի եւն մասին՝ § 17). արմատ բառին համեմատ
 ծագած են սա ձեւերը՝ **dē-l-*, **dā-l-*, նաեւ
 **dai-l-* սա երկբարբառը՝ որ հհնդկ. *dāya-te* “բա-
 ժանէ”, բառին մէջ կը գտնուի. (հուլ. *dēlō*
 “մասն”, *dēliti*, ուսկից փոխ առնուած է գերման
 բառը՝ գոթ. *dails* եւն.) եւ դարձեալ՝ **dī-l-*
 **di-l-* (գերմ. *Zeile*, *Ziel*, հհիւս. *til* “առ.”): Գար-
 ձեալ հայ. որը (աշխարհ բառին հետ՝ որբաշխար-
 հիէ եւն), որբա- (որբա-ձած, որբա-պարտոնց)
 հմմտ. որբա-հոյս՝ ոմանք կշռած են յաջորդներուս
 հետ՝ հհնդկ. *tirās* “ընդ, վրայէն, մեկուսի” հպ.
tara-draya “յայնկոյս ծովուն”: Եթէ այս ուղիղ է՝

այն ատեն պէտք է ստուգիւ Օստհոֆի հետ (IF V 280) ասոր փոխառութիւն մ'ըլլալն ընդունիլ: Մինչդեռ Գոչ կրնար շատ լաւ բնիկ հայերէն ըլլալ, վասն զի Գոչ նման է Գոնի՛՛՛ բային՝ Գոչայ կատարեալին: Այս բային ստուգարանութեան քննութիւնը մանաւանդ անոր համար շատ կարեւոր է հոս, որովհետեւ բնական կ'երեւայ թէ Գոնի՛՛ ներկան կրնայ կշռուիլ լատ. tenēreի հետ: Ակնհերեւ է կատարեալին ձեւէն, թէ Գոնի՛՛ բայն -Ծ-ակազմ՝ բայածեւերուն հետ աղերս ունի (հմմտ. Գոնի՛՛, կատ. կշռայ KZ XXXVIII 203) եւ կը նշանակէ նաեւ «բովանդակել», իտալ. ,contenere, tenere in se»: Այս նշանակութիւնը կրնար ըստ երեւութին ուղղակի առաջնորդել լատ. tenēre բային հետ կշռելու, սակայն եթէ լաւ միտ դրուի՝ կը տեսնուի որ բոլորովին ուրիշ ուղղութեան մը կ'առաջնորդէ: Այստեղ պէտք է նկատողութեան առնուլ ուրիշ չէզոք կիրարկութիւն մըն ալ — «կրել. համբերել» (տրականով) զ. օր. Գոնի՛՛ էլ Գոչ, աղ-+Գո-իւն, զրկանց: Ինծի կ'երեւայ թէ ասիկա պայծառ կերպով կը յիշեցընէ նշանակութիւնները յուն. բայիս՝ շարձ «հեռանամ, տեղի տամ» (տրականով), «բովանդակեմ, ունիմ» (հայցականով, բայց հայցականը թերեւս յատուկ առարկան չէ, այլ աստիճանը ցուցընող. ճիշդ հայերէնի մէջ եղածին պէս): Ուստի եւ Գոնի՛՛ բայը «բովանդակեմ, ունիմ» նշանակութեամբ ըստ ինքեան անանցողական է, իւր ձեւին ալ համեմատ, («տեղի տամ»): Բուն անցողական նշանակութեամբ Գոնի՛՛ համանիշ է Գոնի՛՛ բային. սակայն Գոնի՛՛ նախապէս անշուշտ «փոխադրել» կը նշանակէր (ասի արդէն անոր համար՝ որ անցողական նշանակութիւնը անանցողական նշանակութեան հետ համընթաց պէտք էր եղած ըլլալ. — թերեւս ալ Գոնի՛՛ բային անցողական նշանա-

կութիւնը յառաջ եկեր է անանցողական կիրարկութենէն, նոյն բային քով եղած հայցականին պատճառած ասութեան փոփոխութեամբ. այնպէս որ նախնարար թերեւս շէր նշանակեր *abducere aliquem* (մէկը առնուլ տանիլ), հապա *abire cum aliquo* (մէկուն հետ երթալ՝ բերուիլ, — հմմտ. ասացուածս՝ է քոց որ, է քոց ուրբ որ): Տրոյ կատարեալը ձայնապէս ճշգիւ կը համաձայնի հսլ. *đbrati* «պատուել» բառին հետ. նշանակութեան կողմանէ կը համապատասխանէ մթգ. *trinnen* «փախչիլ» բային, որ ըստ Բրուգմանի՝ ազգակցութիւն ունի հսլ. *đbrati* բառին հետ. (տ. IF, I, 173. Ստրէյտբերգ եւ Օստհոֆ կ'ուզեն զ*trinnen* կշռել ՀՏՆդկ. *dravatih* հետ, տ. *Parerga* էջ 373): Եթէ որոյ ազերս ունի հսլ. *đbratih* հետ, որմէ՛ս ալ անշուշտ կապ կրնայ ունենալ ՀՏՆդկ. *dāti*, *dáyati* «բաժնէ» բառին հետ: Ակնբերել է թէ որո՛՞ծ ածականը կապ ունի որոյ կատարեալին հետ. — ձ վերջաւորութեան մասին հմմտ. KZ XXXIX 241 եւն, այս — ձ վերջաւորութիւնը թերեւս ազգակցութիւն ունի ՀՏՆդկ. *-ajh* հետ, որ կը դանուի *bhisáj-* «բժիշկ» բառին մէջ, աւետ. *baēšazō* «բժշկող» հմմտ. Uhlenbeck Et. Wtb. [եւ Meillet MSL VIII 302]. ասկից ածանցած են որո՛՞ծե՛՛ս, որո՛՞ծսն: Այն ատեն այս արմատին կրնայ վերաբերիլ նաեւ որ: Յանդգնական կ'ըլլար՝ — որ բառն ալ ասոր զուգել, սկզբան — համազօր դնելով յաջորդներու՝ ՀՏՆդկ. *áva-* լատ. *au-* (*auferre* մէջ) պրուշ. *au-* հսլ. *u* (— որի միւս մեկնութեանց մասին տես Հիւբշմ. I 112, 511): — Հայ. որ ձայնին՝ հնդեւրէին հաւասար ըլլալուն իբրեւ ուրիշ օրինակ մըն ալ յառաջ կը բերուի՝ որմէ՛, որ կ'ըսուի թէ ազերս ունի ՀՏՆդկ. *tala-* «տափաստան, դաշտ (ազեաին վայր)» եւ յարակից բառերուն հետ.

որ սակայն բուրբուզին անկարելի է: Վասն զի Թեղի
 ամանցած է Եթը, սեռ. Եթը Համանիշ բառէն
 (սկզբնատառ. ձայնաւորին կորստեան մասին Հմմտ.
 § 64), իսկ ղ ապահովապէս ամանցական տարր մըն
 է: Եթը կրնայ հնդեւր. *sed- «նստել» արմատին
 վերաբերիլ. Հմմտ. լատ. *sēdēs*, յուն. *ἔδαφος*.
 Ճիշդ այս արմատէն (որուն ներկայացուցիչ են
 անշուշտ հայերէնի մէջ դարձեալ *սեձ-սեձ*, KZ
 XXXVIII 206 եւ *սեթ* KZ XXXVI 98) կայ
 Լ- ամանցներու բազմութիւն մը (լատ. *sella* եւն):
 — Տարբէլինամութիւն չունի հնդկ. *tittiri-s* «կա-
 քաւ», բառին եւ իւր խմբին հետ, եւ ոչ ալ լատ.
*turtur*ին «տատրակ», այլ ուրիշ բնածայն կազմու-
 թիւն մըն է (ուրիշ բնածայնանկար բառ մըն ալ
 է յուն. *τρουγών*): Բնածայնանկար բառ մըն ալ
 է Գրի (Բուրգէ, Beiträge, էջ 33,) որ լատ.
*sturnus*ի հետ անձուկ կապ մը չունի: — Այս
 քննութիւններէն վերջը՝ շեմ կրնար բնութենիլ, որ
 Թեղի, Թիղի սեռ. Թիղի կամ Թիղի նախախնամի
 բլայ յուն. բառիս հետ՝ *τέλμα* «ճահիճ, մօր»,
 Բայց կարելի է որ Թեղի փոխառութիւն բլայ
*τέλμα*է եւ արմատոյ կազմութեան մասին նոյն-
 պիսի ազգեցութիւն մը կրած բլայ՝ զոր կրած են
 Ղի, սեռ. Ղի «նաւկամուրջ», յուն. *ζεύμα*,
 Թեմ սեռ. Թեմ յուն. *θέμα*: Յունարէնէ փոխա-
 ռեալ բառերը մեծաւ մասամբ ուսումնական ճամ-
 բով հայերէնի մէջ առնուած են. բայց մէկ քանին
 պէտք է որ ժողովրդական եղած բլայ. (լատ. *պար*
 յուն. *λαμπάς*, Կեթ յուն. *χῆτος* եւն): Տիղի
 եւ Թեղի բառերուն է եւ ի ձայնաւորներուն փոխա-
 նակութեան մասին՝ տես § 40:

§ 28. Բուրբուզին ապահով բլայու է որ
 հնդեւր. *q* եւ *q'* ձայներուն կրնայ համապատաս-
 խանել հայերէն սկզբնատառ. +: Ասոր ապացոյց են
 ամէնէն յառաջ՝ հարցական դերանուան արմատէն
 յառաջ եկած քանի մ' ամանցները. +մ (բաղդա-

տականէ մը վերջը), +անի, --+ (լատ. -que KZ XXXVIII, 202): քանի ածանց մըն է +ան ձեւին, ուստի եւ +ան նախնարար «որչափ» նշանակութիւնն ունեցած պիտի ըլլայ (այս նշանակութիւնը հիմն է նաեւ +ան-ի ածանցին եւ +ան-ք-ը մտերային. հմմտ. տակաւին որ+ան, -յն+ան եւն): Չայնական օրէնքները կ'արգելուն այս +ան բառը համահաւասար դնել լատինական *quam*ի հետ (հմմտ. ի «*qu*», **qum*, որ վերջաձայնը պահած է ինչ-չ ձեւին մէջ), որ բաց առտի՝ միայն առանձնայատուկ կիրարկութեան մը մէջ +ան բառին նմանութիւն մ'ունի: Ասոր ներհակը +ան կը յիշեցընէ զլատ. *quantus*, որուն մէջ սովորաբար *quam*ի ածանց մը կը տեսնուի, սակայն առանց ստիպիչ հիման: Ես արդէն շատ մը տարի յառաջ *quantus*ի եւ յուն. *πᾶσι* միջեւ առնչութիւն մը նախատեսած էի. (այժմ շեմ յիշեր որ արդեօք *Υπερωριστοι* անկախ թէ ոչ. ա. Grundzüge⁵ 467). հմմտ. *ἅπαντες* *σύμπαντες* = իտալ. *tutti quanti*. Էին յունարէնի շատ մը նախադասութեանց մէջ կրնայ տեսնուիլ տակաւին պարզապէս հին յարաբերական կազմութեան ուղղակի շարունակութիւն մը. *κατὰ πόλλ' ἔρεξεν, ὅσ' οὐ σύμπαντες οἱ ἄλλοι ἔլθω*. ԻԲ 380 բոլորովին զուգակշիռ մը կ'ըլլայ սոր *μή νότοι οὐ χραίσμωσιν ὅσαι θεοί εἰσ' ἐν Ὀλύμπω* (ԻԼ. Ա, 566), *εἶπε πᾶντες ἀεθέτερηρον quanti*. սոյնպէս եւ *κέχλυτέ μευ πάντες τε θεοί πᾶσαι τε θέαιναι* ԻԼ. Ը, 5: Յարաբերական դերանունն ծածկութեան ձևերը (հոլովման նմանափոխութիւն) հասկանալի կ'ընէ մեզի նաեւ այսպիսի նախադասութիւններ՝ *αὐτοὺς δὲ ἔλωρια τεῦχε χόνεσσιν οἰωνοῖσιν τε πᾶσιν* ԻԼ. Ա, 5 իրրեւ շարունակութիւն յարաբերական կազմութեան մը: Այս մեկնութիւնն անսով աւելի հաստատուն կը համարիմ այժմ, որ նաեւ Bréal, MSL IX 26, սոյն կարծեաց կողմն կ'ելլէ եւ ֆրանսական համա-

զօրներ յառաջ կը բերէ: Ընդհանրապէս ամէն
 լեզուէ կարելի է համազօրներ յառաջ բերել. ի
 թերթին KZ XXXV, 397 եւ հետեւ. (տես այն
 տեղ հրատարակած քննութեանս § 76ին սկիզբը)
 իրլանդական համազօրները յառաջ բերած եմ.
 այսպէս հօն Molloyի *Lucerna fidelium* p. 67
 գրքէն յառաջ բերուած օրինակը բառ առ բառ կը
 նշանակէ. «Թէ յառնել պէտք է, որ մարդկանէ
 անգամ մը մահ գտած է,» — «Թէ ամէն մե-
 ռեալք յարութիւն պիտի առնուն,» թէ իրլան-
 դերէնի մէջ՝ որչափ յաճախազէպ, մանաւանդ թէ
 կանոնաւոր իսկ է այս սճով ամբողջութիւնը բա-
 ցատրելը՝ յայտնի է անկէ՝ որ յիշեալ օրինակ-
 ները բոլորովին տարբեր նպատակաւ ժողոված եմ
 (ընդհանրապէս յարաբերական նախադասութեան
 ձեւը պատկերացընելու համար) առանց օրինակներ
 փնտռելու յիշեալ ամբողջանիշ նշանակութեան
 համար: Հմմտ. տակաւին յուն. $\delta\sigma\eta\mu\epsilon\rho\alpha\iota$.
 Լատիններէնէ համազօր մըն է *quotidiē* (*quotquot*
eunt dies Որսա. *Carm.* II, 14, 5.) եւ աւելի որոշ
quotannis. ասոր հետ կը համեմատէ Բրուզման
 Die Ausdrücke für den Begriff der Totalität,
 էջ 10) զլիտ. *kas-vākaras*, բայց սխալ կը մեկնէ զայս
 իբր «որ իրիկունն ալ որ ըլլայ,» թէ *kas* աւելի
 շեղոք մտօք իմանալու է՝ յայտնի է սլաւերէնէ.
 լեհ. *co* կը նշանակէ «ինչ,» եւ «իւրաքանչիւր զք»,
co kwadrans «ամէն քառորդ ժամ», *co raz*
 «ամէն անգամ», ասկէ են նաեւ *ածանցներս՝*
coăzienny «ամէնօրեայ», *coroczny* «տարեկան», *cofi*
 նախնական նշանակութիւնը ընդ աղօտ կ'երեւայ
 տակաւին յաջորդ դարձուածներուն կամ սճերուն
 մէջ՝ *co kraj to obyczaj* «ամէն երկիր ունի իւր
 կերպն» (բառացի՝ «որ ինչ երկիր (է), նա (է մի
 նոր) կերպ»), *co Polak to żołnierz* «ամէն լեհ
 (ծնեալ) զինուոր մը(ն է)» — Sörensen, Pol-
 nische Gramm. էջ 86 —: Այսպէս նաեւ շեխե-

րէնի մէջ՝ *co den* «ամէն օր», *co rok* «ամէն տարի», *առւս*, *ежедневно* «ամէն օր», *еже-годно* «ամէն տարի» եւն. (Հին սլաւերէնէս *ježe* «ինչ»)։ Բնականապէս ոչ-հնդեւրոպական լեզուաց մէջ ալ օրինակներ կը գտնենք, այսպէս՝ եակուտերէնի մէջ (ըստ *Böhtlingk*) *xas kidsä äjy* «ամէն իրիկուն», բառական՝ «քանի երեկոյ հաշուեալ», եակ. *xas* = *օսմ. kač* «քանի»։ Այսպիսի համագործեր ընդհանրապէս ամենեւին չեն սպառի։ Ընդհանուր կարծիքը՝ թէ հնդկ. *śāśvant-*ի հետ աղերս ունի *ἄπας*, մերժելի է, ինչպէս վճռած է *Bechtel*, *Hauptprobleme* 140, արգէն *śāśvān* բաղդատականին պատճառաւ։ Բրուգման (*Die Ausdrücke für den Begriff der Totalität* էջ 26 եւ հետեւ.) զգա՛ց- յարմարապէս յառաջ կը բերէ «*smṛkē* եւ կը համեմատէ ալք. *g'ide* «ամենայն», միայն կը սխալի այն կէտին մէջ՝ որ ալքաներէնի *i* ձայնը յառաջ եկած կը համարի *դէ* (ընդհակառակն շատ լաւ *-em-*է յառաջ կրնայ բերուիլ)։ Սակայն *ἄπας* հաւասար դնել *śāśvant*ի հետ՝ անկարելի է, ոչ միայն ձեւախօսօրէն, այլ նաեւ ձայնապէս ալ. վասն զի նախ՝ հնդկի բառին վերջաւորութեան մէջ յայտնապէս հնդեւր. *-vent-* կայ, մինչդեռ յոյն բառին մէջ կրնայ միայն հնդեւր. *-ant-* (կամ *-ānt-*) պահուած ըլլալ, զոր կ'ընդունի նաեւ Բրուգման, էջ 62 (թէ *-εντ-*։ *-ατ-* փոխանակութենէ մը *-αντ-* խառնուրդ կազմութիւնն յառաջ եկած ըլլայ, իրապէս պատշաճ նմանօրինակ մը չկայ), բայց երկրորդ (ինչ օր աւելի կարեւոր է) որովհետեւ *-kv-* յունարէնի մէջ պէտք էր *-ππ-* տալ։ Թէպէտ եւ շրջանի մը համար՝ ուր *ὅππὸσος* եղած է պարզ *ὀπὸσος*, շատ աչքի զարնող չէ *ἄπας* բառին պարզ *π* տառը, բայց այն շրջաններուն եւ գաւառաբարբառներուն մէջ՝ որոնք կը ճանչնային *ὀππὸσος* եւ *ἄπ*է ծա-

դած -ππ-՝ բառերու մէջ τὰ ππάματα, Θιόππασ-
 τος եւն (Բրուզմ. էջ 62), այնպէս աչքի զարնող
 է ἄπᾶςի պարզ π առաք՝ որ բոլորովին անկարելի
 կ'ըլլայ πᾶςի համար կն- բովանդակող սկզբնածե-
 մ՝ առաջարկել: (Բնականապէս անկարելի է նաեւ
 Բրէալի հետ նոյնացընել ἄ-πᾶςի եւ ὀ-πὸ σοςի
 առաջին վանկերը. եւ ἄ- δայնին մէջ կը տեսնեմ
 հնդեւր. sm- մը, եւ կը համարիմ թէ ἄ-πᾶς,
 ἄπαντες յառաջ եկած են σύμ-παντεςէ,
 σύμπαντες բառին մէջ սὺν մասնիկը նախնա-
 պէս ինքնակայ անկախ մակրայ մըն էր, ճիշդ այն-
 պէս՝ ինչպէս πρὸ-՝ πρό-παςի մէջ (Բրուզմ.
 էջ 63). բայց երբ σύμπαντες կենդանի լեզուին
 մէջ իբրեւ բարդ բառ մը սկսաւ գգացուիլ, յառաջ
 եկաւ ἄπαντες ձեւն իբրեւ տեսակ մը սրբագրու-
 թիւն): Ընդհակառակն ոչինչ ընդդէմ է այն են-
 թագրութեան թէ πᾶς կայ ունենայ լատ.
 quantusի հետ: Թեպէտ Բրուզման էջ 61 կ'ուզէ
 զπᾶς միացընել բառերու վերջին տարեր հետ՝
 ἔμ-πης «այսու հանդերձ» եւ παμ-πήδην
 «բոլորովին»: բայց O. Հոֆման (BB XXVI,
 143 եւ հետեւ.) աւելի ուղիղը սորվեցուցած է
 ἔμπᾶν ἔμπᾶς ἔμπαθ մասին՝ երբ այս ձեւերը
 կը համեմատէ լատինականներու հետ inquam,
 inquis, inquit: Ասոր հայերէն նմանօրինակ մըն ալ
 կրնար յառաջ բերել (բ-մ, բ-ս, բ-յ, հմմտ.
 Հիւբշմ. Arm. Gramm. I, 427, որմէ աւելորդ
 տեղ կը բաժնէ զբ-յ կամ բ- ,quidem):
 Իսկ παμπήδην այնպէս դժուարաւ կրնայ կրկնա-
 կան կազմութիւն ըլլալ, πᾶμ-πανս կամ πᾶμ-
 πολυ ձեւերու պէս. παμ-πήδην կապակցու-
 թիւն ունենալու է παμ-πησιᾶθի հետ: Ասոր
 հակառակը πᾶμπανθի մէջ յերեւան կ'ելլէ իրական
 կրկնութիւն մը. բայց այս կրկնութիւնն աւելի նոյն
 բառին գերանունական ծագման փաստ մըն է
 (հմմտ. լատ. quotquot, quisquis եւն): Գալով

ձեւին՝ հնդեւր. *q^{ant}- կամ q^{ant}- նման կազմու-
թիւն մըն է այնպէս՝ ինչպէս է *qⁱ- արմատէն
ածանցած հնդկ. kīyant- „quantus“: Հայերէն
բառին մասին պէտք է ընդունիլ, որ կամ *q^{ant}
չէզոքէն ծագած է եւ կամ է- հարմարան փոխան-
ցած. (վերջաձայն -ti վանկի անկման մասին
հմտ. § 20):

Անհերքելի է նոյնպէս անշուշտ նաեւ ստու-
գաբանութիւնս՝ +երե՛, +ըե՛ (ձայնաւորի փոխա-
նակման նկատմամբ հմտ. φέρω : φορέω) համե-
մատուած յուն. χείρω բառին հետ (Մէյէ MSL
VIII, 154). +երե՛ կը նշանակէ նաեւ “գրեւ”,
ուսկից է +եր-իւն. խնամի է նաեւ +երե՛ն. այս
բառին խնամութիւնը +երե՛ի հետ՝ կը տեսնուի
թերեւս տակաւին նաեւ փոխաբերական իմաստին
մէջ (+եր-իւն-ըն-իւն եւ +եր-ըն-ըն-ըն ըստ ինքեան
նկատուելու են իբր գրելու ճարտարութեան երկու
կողմերն, դպրութիւնը). +երե՛ն ազգակցութիւն
ունի յաջորդ բառերու հետ՝ հնդկ. kārtāmi
“կարեմ”, լիտ. kertū “կոփեմ”, հու. črēsti črta
,τέμνειν (հասանել) črta ,linea‘, ռուս. чертить
“գծագրել” начертать “գրել”, լատ. cortex եւն.
Ի հարկէ պէտք կ'ըլլայ հայերէն բառին մէջ
հնդեւր. th դնել (եթէ ճիշդ չէ +երե՛ն երկրոր-
դական ձեւին ուղղագրութիւնը): § 50ին մէջ
+երե՛ն բառին պիտի վերագառնամ: Մէյէ
(MSL X 270) կշռած է դարձեալ +իւ, հնդկ.
kará-s “ձեռք”, karásna-s “բազուկ”: Այն ատեն
kará-s չի կրնար կապ ունենալ krynōti “առնէ”
բային հետ, ինչպէս Uhlenbeck կ'ուզէ, բայ
ասկէ պէտք էր ē : a փոխանակում մ'ընդունիլ,
որուն դէմ են՝ իմ տեսութեանցս համեմատ (KZ
XXXVI, 85) առարկելու բան մը չեմ կրնար ու-
նենալ, բայց թ-գրութեան կողմնակիցները (որոնց
կարծեցից է եւ Մէյէ) պէտք են այն ստուգաբա-
նութիւնը մերժել: Ո՛չ +իւ եւ ո՛չ ալ +ու բառին

տուած իմ մեկնութիւնս (իրլ. *carrie* «քար, վեժ», KZ XXXVIII, 202) իբրեւ փաստ կրնան մեծ ծանրակշռութիւն ունենալ խնդրոյ նիւթ եղող ձայնական օրինաց համար. Մէյէի առաջարկած քանի մը ստուգարանութիւնները զանց կ'առնու՛մ, վասն զի զանոնք յայտնապէս սխալ կը համարիմ: Ա'երեւայ թէ գիւրին ալ չէ առ այժմ ատաղձը զգալապէս բազմացրնել: Քեղի՛ եւ Կեղնո՛մ յիշեցընել կու տան զյուն. $\chi \acute{\epsilon} \lambda \lambda \omega$, $\nu \eta \alpha$ $\chi \acute{\epsilon} \lambda \sigma \alpha \iota$ եւ $\chi \acute{\epsilon} \lambda \gamma \varsigma$ «սրնթաց զրօսանաւ» (տարակուսական է թէ այս տեղոյ վերաբերին նաեւ հալ. Ճլնծ «կուր», հրգ. *scalm* «նաւ», եւ թէ հին անգլ. *helma* «ղեկ, բառն ալ հոս աւելցընելու է աւելի տարակուսական է, վասն զի ստուգիւթէ այս՝ եւ թէ՛ հհնգկ. *karha-s* «ղեկ» բառին սկզբնական նշանակութենէն պէտք է սկսիլ, որ է «ձեռնագործի, կռուան ձեռաց, բռնատեղ», հմմտ. Uhlenbeck Et. Wtb.): Քի՛ն (ասկից է Կնե՛մ, որմէ ալ յառաջ եկած է Կնի՛ն գրութիւնը) աղերս չունի յուն. $\tau \acute{\iota} \nu \omega \iota$ հետ: Քի՛մ եւ Կի՛մ կը յիշեցընեն զյուն. $\chi \alpha \chi \acute{o} \varsigma$, լատ. *cacāre*, բայց ասոնք կրնան միայն այն ատեն միացուիլ, երբ $\chi \alpha \chi \acute{o} \varsigma$ բաժնուի լիտ. *keñkti* «վտացընել», եւ *qcacāre*՝ լիտ. *szikti* «աղբել, քաբնել», ասոր հակառակն *qcacāre* կարելի էր միացընել ռուս. բառիս հետ *кака* «կեղտ, աղբ», այն ատեն յուն. $\chi \alpha \chi \acute{o} \varsigma$ «գէշ, վատ» բառին համար ընդունելու է իբր նախնական նշանակութիւն այն՝ որ ընդունուած է դան. *skidt*ի, $\chi \alpha \chi \acute{o} \varsigma$ ՝ համար (*skide* «քաբնել», բայէն): [Քի՛ն եւ Կի՛մ բառերուն մասին ուրիշ կարծիք կը յայտնէ Շեֆտեւիչ վից BB XXIX, 14, 47.]

Աերոյիշեալ բառերուն շարքէն իբրեւ բոլորովին համոզեցուցիչ կը համարիմ միայն q^o - գերանունական աբմատի ածանցներն եւ $\chi \epsilon \acute{\iota} \rho \omega \iota$ հետ կշռուած բառերը, ուստի եւ խիստ առնելով՝ միայն երկու օրինակ: Բայց այս երկու օրինակը՝

բստ իմ տեսութեանս, այնպէս մեծ ծանրակշռութիւն ունի, որ աւելի նուազ արժէք ունեցած կ'երեւայ այն 28 թուէ բաղկացած ցանկը, որով կը փորձէ Բուզգէ (KZ, XXXII, 48 եւ հետեւ.) ապացուցանել թէ հնդեւր. ց- եւ ց"- կը ներկայացընէ հայ. փ-: Իսկ եթէ Բուզգէի ցանկին մէջէն ջնջուին այն ամէն ստուգարանութիւնները, որոնք որեւիցէ կերպով ձայնական օրինաց հակառակ են եւ կամ ձայնական դժուարութիւններ կը պատճառեն, ինչպէս նաեւ այն բոլոր ստուգարանութիւնները՝ որոնց տեղ դիւրաւ ուրիշ ձայնականօրէն դժուարութիւն չպատճառող ստուգարանութիւններ կրնան դրուիլ, այն ատեն յիշեալ ցանկը զգալապէս կրճատուած կ'ըլլայ: Բուզգէի համեմատութեանց 2 եւ 3, 17 եւ 20 համարներուն վրայէն կրնանք լռութեամբ անցնիլ: Անմեկնելի երկավանկ արմատաձեւին պատճառաւ՝ մերժելի են յաջորդ համեմատութիւններս՝ փոքր-յո-յու. x λ é π τ ω (պ ձայնն ալ անսովոր է), փ-ր-յու. x ρ ω σ σ ó ς, փ-ր-փն հսլ. čřěpō «բեկոր», ռուս. чéрепъ «կառափն» (-փն ապահովապէս ածանց է, հմմտ. կլ-փն. ուրիշ դժուարութիւն մըն ալ = ձայնը կը պատճառէ. կարելի չէ նաեւ յու. x ó ρ σ η բառին հետ կշռել, վասն զի այս բառն ապահովապէս հնդեւր. k- ունի): [Ըստ Շեֆտելսի՝ վիեցի BB XXIX 69 փ-ր-փն բառը ասորեստ. փոխառութիւն մըն է]: Այն շապացուցուած կարծեաց վրայ՝ թէ -լր- կ'ըլլայ փ, կը յենուն համեմատութիւններս՝ փ-փն յու. x o λ á π τ ω եւ փ-փ+ բուլղ. klepka «կուպ», Այն սխալ ենթադրութեան վրայ՝ թէ -րգ-ին կրնայ համապատասխանել հայ. -րի-, կը հիմնուին համեմատութիւններս՝ փ-րի-փն հհնդկ. karkara-s «կարժր» (ինչու աւելի սիրով շհամեմատել յու. բառին հետ՝ γαργαρίζω, γαργαραέών), փ-րի-փ, փ-ր-փ-ր (-փ-ր բառով բարդուած) իրլ. camm «կոր» (ինչու

Համար աւելի սիրով շղշնել յուն. γαμψός), հօր-
 հօր. *carric*, հօրհօր լիտ. *karkti* «շառաշել»,
 Հնդեւր. ք ձայնի անկանոն լծորդութիւն մ'ըն-
 դունելու էր բառերու մէջ՝ հօր, հօրոփ = լատ.
capitō (թողով նաեւ նշանաբանական դժուարու-
 թիւնները): Քմառագաստական մը կը գտնուի՝ փո-
 խանակ սպասուած քմականի մը, սա բառերուն մէջ՝
 հօրքուի յուն. χορός (հմմտ. χορὸσσεσθαί, իսկ
 լիտ. *szarvai* «սպառազինութիւն») եւ հօրեփ (որուն
 է ձայնին առջեւ դոնէ կրնայ ռնգական մը կորսուած
 բլաւ.), գոթ. *hahan* (հհնդկ. *hāyate* «տատանի,
 տարակուսի», լատ. *cunctor*, *Zupitza*, *Gutturale*
 133. Հայերէնի եւ գերմաներէնի մէջ եղած ճիշդ
 համաձայնութիւնն ալ ըստ իմիջ անսովոր բլաւու-
 է, վասն զի «կախել» գաղափարին բացատրու-
 թիւնը հնդեւր. լեզուաց մէջ շատ սլլազան է):
 Հայերէնի ներքին ստուգաբանութիւնն ի նկատի
 առնուած չէ հօրքուի հօրքուի բառին մէջ, իրլ. *celg*
 «նենգ, գաւ», (վասն զի հօրքուի կրնայ թ ամանց
 մ'ունենալ, եւ կապ՝ հօրքուի բառին հետ,
 տ. Մ էյ է, MSL X, 278. իսկ հ ծագած է
 ձուէ, «երկու» թուականին վերաբերելով. հմմտ.
 լատ. *bellum*, *duellum*): Այն սխալ ենթադրու-
 թեան վրայ՝ թէ հնդեւր. -տ կրնայ երեւան գալ
 հայ. թ ձայնի, հաստատուած են համեմատու-
 թիւններս՝ հօրքուի լիտ. *krūtis* (գրի տեղափոխու-
 թիւնն ալ լուէոփ տարակուսական է, տ. § 12),
 հօրքուի = գոթ. *hardus* (այս բառն աւելի կապ ունի
 յունական բառիս հետ՝ γοργός «զարհուրելի, սաս-
 տիկ» իրլ. *garg* «վայրենի, տմարդի»: Նախնական
 հոգեխօսական գործածութիւնը կը տեսնուի տա-
 կաին հօրքուի բային մէջ.), հօրքու, լիտ. *kaistiū*
kaisti «տաքնալ», (բաց ասկէ՝ ամենեւին ապահով
 չէ թէ լիտաւերէն բառը հնդեւր. *ai* մը բովանդակե-
 լատ. *caelum* բառին հոս վերաբերին ալ — ըստ
Solmsen, *Zur lat. Lautgeschichte* էջ 184, — շատ

անապահոյ է. յամենայն դէպս ի հարկաւորութեան՝ իւր բառին թ ձայնը կրնայ մեկնուիլ *d+s* եւ ձի համար ալ կրնայ գերմ. *heiss* օրինակ բերուիլ): Ընկնիմ (ներգործի.) աղերս շունի *xo-λoμβάω* բային հետ, վասն զի իրաւացի չէ բաժնել ընկնիմ չէզոքէն՝ հանդերձ անոր ընկնիմ պատճառականով եւ իրի բառէն: Կորի կապակցութիւն շունի բառերու հետ՝ հօլ. *kotora* «կորի, կամ հրգ. *hadara* «կապերա», այս բառը կը բովանդակէ իւր մէջ որ վերջաւորութիւնը (հմմտ. § 81), որ հայերէնի մէջ շատ արգասաբեր է, իսկ արմատը՝ հնգեր. փոխանակութեամբ՝ յերեւան կ'ելլէ *իորի*, *իորի* բառերուն մէջ. կրնայ ինկատի առնուիլ հնգի. *gada-s* «հիւանդութիւն» բառը՝ որուն հետ կը միացընէ *Uhlenbeck* բառերը լիտ. *gendū* «ապականիլ», *gadinti* «ապականել» (ներգ.) [որոնց հետ *Wood IF Anz. XV 107* գերմ. *quetschen* մ. ստորին գերմ. *quattern* ալ կը համեմատէ]: Կու բառին ղ տառը կրնայ լնէ յառաջ եկած բլալ, բայց պէտք չկայ որ յուն. *χολόσι* հետ աղերս ունենայ. աւելի *-no-* գերբայ անցեալն է *իւլի* (KZ XXXVIII 203): (Ասոնց կարգէն է նաեւ Բուզգէի յիշելու զանց բրած *իւլ* գոյականը, որ ոչ հնգի. *khala-* «կալ» եւ ոչ ալ յուն. *χαλαί* բառին հետ առնչութիւն ունի: Գարձեալ *խουβριով* ուրիշ քանի մը բառի վրայ՝ որոնք Բուզգէի քով չկան, մտադիր կ'ընեմ թէ *իւր* բառն լատ. *curtus* հետ կապ չունի, վասն զի *ս* առ առ աւելն կրնայ մեկնուիլ հնգեր. *-di-*է, բայց ոչ *-ti-*է. *իւր* — յունարէնի միջնորդ բառի մը միջնորդութեամբ — պարզապէս լատիններէնէ փոխառեալ բառ մ'ըլլալու է, հմմտ. լատ. *scutella* փոխ առնուած *իւր* բառը՝ որ արգէն Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ կայ): Խնդրական է թէ *իւր* կարենայ կռուիլ յուն. *χαλαίνος* հետ, վասն զի կրնայ բլալ որ *χαλαί-*

ոճ լատ. *celāreſ* հետ կապակցութիւն ունենայ
 եւ հնդեւրոպական \widehat{k} ունենայ (հմմտ. Hirt, Ab-
 laut, էջ 86), մինչդեռ հհնդկ. *kāla-s* «սեւ»,
 հայ. *kalō* «տիղճ», լատ. *cālīgō* շեն համաձայնիր
 ձայնաւորով: Եթէ \widehat{k} իրապէս յուն. $\chi\alpha\lambda\alpha\theta\omicron\varsigma$
 բոլորովին ինքնակայ բառին հետ ստուգիւ կապա-
 կցութիւն ունենայ, այն ատեն պէտք է ընդունիլ
 որ փոխառեալ է: Ար մնայ χ -ը (χ : α - արմատ)
 = իրլ. *curach*, եւ χ -ի գոթ. *hauri* «ածուղ»
 եւն: Հոս պէտք է մտադիր ընել որ χ -ը բացի
 «նաւակ» իմաստ ունենալէն՝ կր նշանակէ նաեւ
 «տաշտ, գուշ», եւ այս նշանակութիւնն ան-
 շուշտ հնագոյնն է. (հմմտ. հհնդկ. *kumbhā-s*,
 աւեստ. *xumba-* «պոյտ, պուտուկ», յուն. $\chi\acute{\omicron}\mu\beta\omicron\varsigma$
 «անօթ», $\chi\acute{\omicron}\mu\beta\eta$ «նաւակ»: որոնց վրայ աւելցրնե-
 լու ենք թերեւս նաեւ գերմ. *humpen* «ըմպանակ,
 բաժակ». ընդհակառակն կը՛ր. *cwmn* «ձոր» գաղ.
Cumba թերեւս կրնայ ուրիշ տեղ զետեղուիլ,
 հմմտ. Stokes, Sprachschatz, էջ 93, *Zupitza*,
Gutturale, էջ 55. հայ. χ -ով բառին մասին՝
 հմմտ. § 29): Գարձեալ շատ անգամ իրարու քով
 կը գտնուին «պոյտն» եւ «վառարան, հնոց, փուռ»
 նշանակութիւնները (լատ. *furnus* «հնոց», հինուլ.
grynō «պոյտն», այստեղ «հնոց» նշանակութիւնն
 յայտնապէս հնագոյնն է. եթէ ասոր հակառակը
 հհնդկ. *ukhā* «պոյտն, սան» աղերս ունի գոթ.
auhnsi հետ՝ ինչպէս կ'ըսէ Kretschmer, Ein-
 leitung էջ 147 —, «պոյտ» նշանակութիւնը հոս
 կրնար հնագոյնն ըլլալ): Բայց սրովհետեւ միւս
 կողմանէ շատ հնարաւոր է որ «կրակարան, հնոց,
 կրակակալ» գաղափարը՝ իրրեւ միջին գաղափար
 ունենալով «կրակակալ հանդերձ կրակով» եր-
 թայ յանգի պարզ «կրակ» իմաստին, (հմմտ. լատ.
focus, «կրակեաղ», իտալ. *fuoco*, գաղ. *feu* «կրակ,
 հուր»), ըստ այսմ ես հնարաւոր կը համարիմ
 թէ χ -ի կրնար ածանց մ'ըլլալ χ -ը բառին: Այս

հոր բառին նմանութիւնը իրլ. *cwrach*ի հետ (ծագած **kuruko-s* է, Stokes, Sprachschatz, էջ 93) աւելի ակնյայտնի բան մը չէ՝ քան թէ հայ. հոր եւ յուն. γορυσός «աղեղակալ», բառերուն միջեւ եղած նմանութիւնը:

§ 29. Պէտք ենք ընդունիլ թէ ստուգաբանութեանց այն երկայն ցանկին մէջ չկայ համոզեցուցիչ օրինակ մը, որ հաստատէ առաջարկուած կանոնը՝ թէ հնգեր. *q- q'*- է = հայ. *հ*: Գծուարաւ ալ թէ այնպիսի կանոն մը կարելի ըլլայ համաձայնեցնել հնգեր. նուրբերու հայերէնի մէջ այլուստ ունեցած լծորդութեանց հետ: Բայց միւս կողմանէ ալ անշուշտ լոկ պատահական բան չէ՝ որ հնգեր. *q- կամ q'*- է ծագած հայերէն +- ձայնին խիստ համոզիչ օրինակները միայն այնպէս ցանցաւոր գտնուին, այլ կը ցուցնէ թէ + միակ ներկայացուցիչը չէ հնգեր. *q- կամ q'*- ձայնին: Ամենէն յառաջ պէտք է բնականապէս բաղաձայնի խմբերը մէկդի թողուլ. (վասն զի անոնց մէջ + մը չի սպասուիր). ի բաց առնելու է նաեւ այն դէպքերը, ուր է կամ է ձայնի մ'առջեւի քմականացում մը տեղի ունեցած է՝ շ ձայնի փոխուելով: Բայց թերեւս սպասուած + ձայնին տարածութեան սահմանը տարբեր կերպով մ'ալ սահմանաորուած ըլլայ:

Բ ու զ գ է՝ ի թերթին KZ XXXII 38, զհայ. առաջին կշուած է յուն. *χεύθω*ի հետ: շ ձայնին խնդիրը դիւրաւ կարելի էր կարգի գնել. շ ձայնը մի-+s է կրնար ծագած ըլլալ (§ 50): Բայց այն՝ թէ *χεύθω*ի մէջ քմառապաստական մը ծածկուած է, չիովին հաւանական ըլլալու է. (հմտ. ի մէջ այլոց լետտ. *uskude* «մառան», *uskuds* «հացի մթերանոց», *kude* «գետերու այն տեղերը՝ ուր ձկները ձու կ'ածեն»), եւ այս պատճառաւ պէտք էր Բ ու զ գ էի հետ ընդունիլ՝ որ քմառապաստական մը թէ սի առջեւ եւ թէ ս է մը վերջը քմական եղած է հայերէնի մէջ: Այսպիսի կար-

ծեաց կրնար ըստ երեւութին օրինակ բերուիլ
 Բանջր (§ 18) : Բնականապէս պէտք էր անմիջապէս
 աւելցընել թէ այս փոփոխութիւնը կամ անցումը
 միայն Հնդեւր. և ձայնաւորի մ' առջեւ տեղի ունե-
 ցած ըլլալու է, եւ ոչ թէ Հայ ուի մը՝ որ ուշ
 ատեն ծագած է Հնդեւր. օ կամ օ է մը (Հմմտ.
 Էլ-Ի՛ ծագած Հնդեւր. *ghōlū-է, KZ XXXIX
 252. Խո-Լ՛ յուն. χολός ըստ Մէյէի, MSL X
 282, թերեւս Կո-նի՛ § 10) : Սո-շանի՛ բային եւ
 ոչ բայանուան մէջ ծածկուած է Հնդեւր. օս
 կամ օս մը. ասոնց հետ փոխանակութեան մէջ՝
 կարելի էր որ և ձայնով ձեւեր գտնուած ըլլային
 (Հմմտ. յուն. կատ. χύθη, χεχύθησι). այս ձեւե-
 րուն մէջ պէտք է սկզբնաւորուած ըլլալ և ձայնը,
 ուսկից ալ տարածուած ըլլալու է բայերու բոլոր
 ձեւերուն վրայ : Արդեամբք կը կարծեմ որ Բուգդէ
 նաեւ հոս՝ ինչպէս իւր հայական գրութեանց մէջ
 շատ տեղ, առեղծլու հանձարեղ կարողութիւն մը
 ցոյց տուած է. վասն զի ըստ ինքեան իւր այս տե-
 սութեան դէմ՝ գրեթէ բան մը չի հակառակիր :
 Իւր՝ Կո-ը եւ Կր-ի բառերուն մասին բրած ստուգա-
 բանութիւններն արդէն ուրիշ փաստերով ջրեցի
 այլուր՝ § 28. դժուարաւ իրաւունք ունենալու է
 նաեւ Բագրուպանեան Խո-ի՛ բառին նկատմամբ
 արտայայտած իւր ենթադրութեամբք (IF, XIV,
 58). (եթէ այս բառը բնիկ հայերէն է, այն ատեն
 Հնդեւր. օ ունենալու է) : Մէյէ (Etudes sur
 l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave,
 էջ 174) գաղափարն ունեցած է զհայ. Խո-ն՝ հսլ.
 chudō «փոքր» բառին հետ միացընելու. բայց
 որովհետեւ որեւէ կասկած չկայ թէ հսլ. chudō
 եւ հհնդկ. kṣudra- «փոքր» բառերը (IF, V, 60
 եւ հետեւ.) իրարու հետ աղերս ունին, հայ. Խո-ն
 պէտք է որ մէկգի մնայ. նշանակութեան տար-
 բերութեան պատճառաւ ալ՝ Խո-ն չի կրնար կա-
 պակցութիւն ունենալ նաեւ բառիս հետ՝ գոթ.

hauns "ստորին" (լեռա. kauns "ամօթ, այսն"),
 Բաց աստի՛ Մէյէ իոն բառին հիմնական իմաստն
 որոշելու ատեն՝ նկատողութեան առնելու էր նաեւ
 անոր հետ կապակցութիւն ունեցող հայերէն ու-
 բիշ բառերաւ. "սակաւ" իմաստով բառի մը համար
 զարմանալի երեւոյթներ ալ աչք առնելու է. ասի
 կ'ուսուցանէ ոչ միայն գերմ. wenig (հրգ. wēnag,
 weinag "գժբախտ") այլ նաեւ իոն բառին հայե-
 րէն հոմանիշ մը. ունի բոս ինքեան պարօկերէնէ
 փոխառեալ ունի բառին գործիականն է (ուստի եւ
 'բոս չափու, հազիւ բաւական'). հմտ. նաեւ
 նախ, որ նոյնպէս պարօկերէնէ փոխառեալ բառի
 մը գործիականն է, եւ որ հայերէնի մէջ պէտք էր
 "ջանք" նշանակել: Արգ ուրեմն՝ որովհետեւ ի յա-
 ռաջագունէ ամենեւին ընդգիծութիւն չկայ թէ
 նաեւ իոն կրնար "ճիգ, ջանք" կամ նմաննշանա-
 կութիւն մ'ունեցած ըլլալ, կարելի չէ բաժնել
 զայն յաջորդներէս՝ ինձ սեռ. ինձոյ (գործ.
 ինձով) եւ ինչոյ, ուսկից է ինչոյեմ: ինձ աղերս
 ունի ինչոյի հետ գրեթէ այնպէս՝ ինչպէս լատ.
 cōnāmen ունի cōnātusի կամ cōnātiōի հետ. ինձ մո-
 վերջաւորութիւն մ'ունի, հմտ. յուն. ὁδὸς ἄροσ
 եւն. ինչոյ կրնայ -ti- կամ -tu- ունենալ (ինչոյ բա-
 ռին շօշուփելուն պատճառաւ՝ կարելի չէ իմանալ որ
 արդեօք ի- արմատ եղած է թէ ու- արմատ). երկու
 բառերս ալ -ā-ով բայ մը կ'ենթադրեն, որ կրնար
 շատ լաւ լատ. cōnorի հետ նոյն ըլլալ (միայն թէ
 հայերէն բառը հնգեր. նուրբ-թաւ ունի, իսկ
 լատ. բառը հնգեր. նուրբ): Աւստի Մէյէի իոն
 բառին տուած մեկնութիւնը բոլորովին ի բաց
 թողու է: Թէպէտ եւ հայ. իոն սովորաբար կը
 կշռուի հհնգի. gūtha-s "աղբ, կու" բառին հետ,
 բայց սխալ կերպով. վասն զի այն ատեն իոյ եր-
 կրորդական ձեւն անմեկնելի կը մնայ. իսկ իոն եւ իոյ
 նախակցուական փոխանակութեան ձեւեր կար-
 ծել՝ բոլորովին անգոհացուցիչ է (Bartholomae,

Studien II 2⁸, զհոյ մեկնած է *g^ooido- կամ *g^oouio-
 ձեւէն, զոր կը կրկնեն՝ Հիւբշման, Arm. Gram.
 տեղեկութիւն տալով, իսկ Uhlenbeck, Et.
 Wtb. ուսուցանելով, սակայն առաջին նախաձեւէն
 կրնար միայն *հոյ^ն յառաջ գալ. իսկ եթէ -ու^ն, այն-
 պէս զարգացած է՝ ինչպէս -ար- եւ -ան- (§ 17ին
 սկիզբը) այն ատեն վերջինս վախճանին կը հաս-
 ցընէ. բայց չեմ գիտեր թէ բոլորովին հաւանական
 ըլլայ *g^oouio- մը՝ «կու. իմաստով միւս *g^oouio-
 «կարագ» բառին քով): Աւելի սիրելի էր հոս
 ալ հայերէնի առանձնայատուկ փոխանակութիւնն
 ոյ/ու- տեսնել, այն ատեն հոյ սեռ. հոյ (ծագած
 *հո-ոյէ) հոլովում մ'ալ պէտք էր իրրել նախ-
 նական ենթագրել. այսպիսով կարելի էր *g^oouso-
 նախաձեւի մը յանգիլ, որուն մէջ -ou- պէտք էր
 նոյնազանկ մնացած ըլլալ s-ին կորսուելէն վերջը
 (*kouho- > *kou-o-): Գործեալ պէտք է ենթա-
 գրել, որ անդրադոյն զարգացման մէջ ի մի վերա-
 ծուած ըլլալու են կրկին ձեւերս՝ -ու(ու)o- ծագած
 -ou(ու)o-է, եւ -ոյo- յառաջ եկած -ու(ու)o-է (վեր-
 ջինս օր. աղ. ունի նոս սեռ. նո-ոյ, ծագած
 հնգեր. *snusó-է): Նոս սեռ. նո-ոյ օրինակին
 համաձայն՝ պէտք էր հո-ոյ սեռականին համար՝ հո-
 ուղղականաձեւ մը կազմուած ըլլալ, ինչպէս նոյ
 սեռ. նոյն ձեւին օրինակին համաձայն՝ հոյն
 սեռականաձեւ մը՝ հոյի համար: Շատ յանդգնական
 չէ այն կարծիքը թէ *kouho- եղած է *kou-o-, եւ
 ոչ ko-uo-, վասն զի հին վանկեզրի նոյնազգի
 ճշդութիւն մը յերեւան կ'ելլէ անշուշտ տէր սեռ.
 տեւան բառին մէջ. ի նկատի ունենալով տէ-ի^ն
 բառը, պէտք չէ առաջին բաղադրութեան արմատը
 գնել հին տէ- (որմէ *տէ^ն կը սպասուէր), այլ հին
 *toi- կամ *tei- (զոր Մէյ է ալ կ'ընդունի, տես
 Esquisse, էջ 58): Բայց եթէ *toi-ուն վերա-
 ծուած է՝ տէ-աւն- (որմէ՝ տէ-աւն-), այն ատեն վան-
 կեզրը ճիշդ պահուած պիտի ըլլայ: Անշուշտ

դժուարութիւն կը յարուցանէ է- երկբարբառին էի վերածուիլը ձեւերու մէջ՝ րէր-մբ (եզ. գործ.), րէր-նց (յոզն. սեռ.): Կամ այս դիպացս մէջ է- = է փոխանակութիւնը նմանակազմութեան վրայ հաստատուած է, եւ կամ այն ձայնական օրէնքը՝ որուն համեմատ է- շեշտին նախընթաց վանկի մը մէջ է եղած է, այնչափ յեանագոյն է շեշտին նախընթաց օւ, օւ ձայներուն ի ձայնին վերածուելէն, որ կրնար ազդել նաեւ միայն յիշեալ վերածմամբ յառաջ եկած $ia > ea$ ձայներուն վրայ ալ: — Բո-+ իւր երկրորդ + ձայնին պատճառաւ (որուն տեղ աւելի - կը սպասուէր) շի համաձայնիւ լիտ. բառիս հետ՝ *kaũkti* «ոսնալ», որուն հետ կը կապէ Մէյ է, MSL XII 214. Ընդհակառակն կրնայ անշուշտ հեռաւոր աղերս մ'ունենալ յուն. $\chi\omega\chi\upsilon\omega$ բառին հետ. անշուշտ կրնայ * $q\bar{o}q$ - սկզբնաձեւէ մը յառաջ բերուիլ:

Այն կարծիքը թէ հնդեր. քմառագատական մը՝ ու ձայնի առջեւ՝ իբր քմական երեւան կ'ելլէ հայերէնի մէջ, ուրիշ հաստատութիւն մը պիտի գտնէ վարը՝ § 44: Այս երեւութիւն խորին հնութեան եւ բնախօսական կերպին մասին կը խօսիմ վարը՝ § 57:

§ 30. Ծանօթ է թէ ի վաղուց կը հաստատուի որ հնդեր. q - կամ q^u - մը հայերէնի մէջ կրնայ սկզբնատառ ն- բլլալ եւ կամ բոլորովին կորուիլ: Ասոր ալ առաջարկողն եղած է Բ ու զ- գէ (KZ XXXII 52 եւ հետեւ.) որ սակայն q , q^u ձայնին եւ կորուսման միջեւ g մը կ'ենթադրէր իբրեւ միջին աստիճան: Մէյ է այս տեսութիւնն այնու սրբագրած է՝ որ կորուսման իբրեւ առաջին աստիճան ն կ'ենթադրէ: Բայց այս տեսութիւնն այնպէս՝ ինչպէս որ ի թերթին MSL X 282 ներկայացուցած է, անհաւատալի էր (իբր օրինակ կը բերէ՝ ի մէջ այլոց, ել-նի՛մ = $\pi \epsilon \lambda \sigma - \mu \alpha \iota$ եւ ն-ը՝ հհնդկ. *kāstate* «հաղայ», եւ յուն.

β ἡ ξ): Բայց Մ էյ է իւր միւս գործին մէջ Esquisse էջ 15 կ'ուզէ այս անցումը միայն հարցական գերանուան արմատին վրայ ամփոփել: Այն ատեն բնգունելու էր որ հարցական բառին յատուկ շեշտը կամ սեպհական զօրութիւնը պատճառ եղած ըլլայ այս անցման. այս կերպով յառաջ եկած է ձայնը գործածուած ըլլալու է յետոյ թէ մասնական եւ թէ յարաբերական գերանուան արմատին մէջ: Արդեամբք ալ բանաւորօրէն շեշք կրնաք տարակուսիլ թէ հարցական գերանունն ^ն, է^ո նոյնպէս որ յարաբերականն եւ մասնականքս՝ ու +, ու -^ն, է^ն եւն աղերս ունենալու են հնդեւր. *q^o-, *qⁱ- գերանուն-արմատին հետ: Բայց այսու հանդերձ ամենեւին տարակոյս չկայ թէ Մ էյ էի տեսութիւնը խախտու է նաեւ իւր նորագոյն կերպարանաց մէջ: Ասոր դէմ կ'ելլէ ամենէն յառաջ +ն է իւր արմատոյ-բառն +ն (§ 28), որոնք կը հաստատեն թէ q^o-ի փոխուիլն է ձայնի եւ անկէ պատճառեալ կորուստը չ'արժեք ամէն հարցական բառի համար: Իսկ միւս կողմանէ ալ քանի մը հարցական բառի սկզբնատառ բաղաձայնը կրնար առանց ձայնական օրէնքի մ'աւսհետ ըլլալ: q^o պէտք էր ստուգիւ ի ձայնի մ'առջեւը շ ըլլալ (հմմտ. էն-շ = հհնդկ. kīncid, Մ էյ է, MSL VII 162, եւ է-բ-+ն-շ-է-բ, որուն մէջ կայ ,πᾶς՝ նշանակութեան մերձեցող *q^oānt-q^oid մը. է-բ կը նշանակէ ,sibi՝ կրնայ անապահով ըլլալ՝ որ արդեօք նախագիր է-բ-ը հնագոյնն է թէ վերջագիրը. բայց ընդհանրապէս ապահով ըլլալու է որ նախագիր է-բ-ը միայն երկրորդարար ընդունած ըլլալու է բաղադրութեան ձեւը: Ասոր համար շատ հաւանական է Բ ու զ գ է ի (Lykische Studien I 58) այն կարծիքը թէ շէզը (հարցական եւ) անորոշ գերանուան սկզբնատառը կորսուած է նախորդ ու բառէ մը վերջը (ու *էն-շ կրնայ զուտ ձայնական ծամբով ունենալ եղած ըլլալ, եւ ասկէ ալ սխալ

վերլուծմամբ՝ Ինչ ձեւը հանուած 1) Արականին համար կարելի չէ համապատասխան մեկնութիւն մը տալ, ասոր համար հոս զ՝- զուտ ձայնական օրինօք եղած բլլալու է ն-, որ վերջէն կորսուած է: Ի հարկէ այսպէս զարգացած արական ձեւ մը կրնայ թերեւս ոչնչ ձեւին սխալ վերլուծման պառճառակից եղած բլլալ. եթէ արականը ն մ'ունէր այն ն ձայնը կրնար նաեւ չէզոքի մէջ մտած բլլալ. վասն զի ոչնչ կրնայ շատ լաւ կերպով վերլուծուիլ թէ իբրեւ ոչ *նչնչ եւ թէ՛ ոչ Ինչ. (հմմտ. Կէզն-ժ, բաղադրեալ նէզն-ժ է, եւն): Ըստ այսմ՝ Մէյէ կրնայ իրաւունք ունենալ՝ որուն մասին նախ կը կասկածէի, իւր այն մեկնութեան մէջ՝ թէ նչն, նչն բառերուն ն ձայնը մնացորդ մըն է հին զ՝ի: Միայն թէ կ'ընդունիմ որ ն ձայնը ձայնական օրինաց համաձայն էր միայն արականին մէջ: Երբ մակբայն այնպէս մեկնելու է, ինչպէս է սկզբնատառով ձեւերը. հմմտ. ոչ երբեք: Իբր, նիբուր եւ նչն բարդ կամ ձուլուած ձեւեր են. -բր, -բուր գոյական մըն է՝ որ եզակի այլ եւս ինքնակաց չի գտնուիր, սակայն կանոնաւորապէս կը գործածուի մակբայներ կազմելու. (զոր օր. Ռեթ-բուր, կազմուած Ռեթ բառէն). անբաղադրեալ կը գործածուի միայն յոգնակի՝ քուր+. Իսկ -չն տես շիւբշման, I 148:

Ուստի զ՝ սկզբնատառին կորուսման պայմաններուն հետազոտութեան համար՝ նկատողութեան կ'առնուին միայն արական ձեւերը, ուղ. ո՛ կամ ո՛չ, սեռ. ո՛յր, արկ. ո՛մ. յոգն. ուղ. ո՛յ+, հայց. ո՛յ-, սեռ. -արակ. ո՛յց. յաւել ասոնց վրայ յարաբերական դերանունն՝ ուր, նախապէս մակբայ մը, մերձաւորապէս այնպէս՝ ինչպէս է նոր յուն. π 0 ὄ անր, որո (իբրօք ալ ուր իրապէս կը գործածուի «ուր» նշանակութեամբ, ժամանակի մը որոշմանէն ետքը. բաց ասկէ՛ ուր կը նշանակէ «թէ», իսկ հսն՝ ուր ուր ըստ երեւութին յարաբերական դերանուն է, կրնայ նոր յուն. π 0 ὄ բառին պէս կրկնաւոր դերանուն

մ'աւելցուիլ՝ հոլովը շեշտելու համար. « Հեգե-
նիդոսս այն որ պաշտեցաւ Բէթ Բուհի-տ Եւրոս. » ուստի
եւ այս բառը միայն երկրորդաբար հոլովելի եղած
ըլլալու է)։ Բնականաբար դիւրաւ խնդիր կը ծագի
թէ այս նախապէս մակրայն՝ որ, ինչ աղերս ունի
որ մակրային հետ։ Թերեւս որ միայն նոր կեր-
պարանափոխութիւն մըն է որ ձեւին՝ ասոր նախա-
ւոր տեղական առումով, [մերձաւորապէս նմանու-
թեամբ որ, որ, մակրայներուն]։

Արդ կարելի էր որ ձեւը հիմ բանելով՝ հոս
աննմանաձայնութիւն մ'ընդունիլ. այսպէս Երեմի
քով կայ ներքեմ, եւ ճիշդ սոյն կերպով հայերէն
Ի մըն ալ կրնայ աննմանաձայնութեամբ (ն ըլլալ
եւ) կորուսիլ, համա. Իր-Ի (ուր Ի եւ ը ձայներուն
մէջ որ մը կար) եւ որտե. Իսկ ոչնոր բառին
նկատմամբ՝ համա. վարը՝ § 61. ոչն բառին մասին՝
համա. Բ ու գ գ է IF I 444։ Սակայն կ'երեւայ
թէ աննմանաձայնութեան այս միտումը շատ քիչ
գորութեան ունեցած ըլլայ, վասն զի կան նաեւ
նմանաձայն ձեւեր. այս պատճառաւ ինծի գ ժուար
կու գայ որ ձեւն իբրեւ որոշիչ նկատել ամբողջ
խումբին, նաեւ « եւ ոչն ձեւերուն զարգացման
համար. մանաւանդ թէ ընդհակառակն կրնար որ
ձեւի մէջ աննմանաձայնութիւնը խափանուած ըլլալ
« եւ ոչն բառերուն պատճառաւ, եթէ այս բառե-
րուն մէջ + ձայնը ձայնական օրինաց համաձայն
մնալու էր։

Անոր համար ես կը կարծեմ թէ այս զարգա-
ցումը կախում ունեցած է այնպիսի պայմաններէ,
որոնք հաւասարապէս կը գտնուին ո՞, որ եւ ոչն
ձեւերուն մէջ, կամ ուրիշ խօսքերով՝ « ձայնաւորին
առջեւ + եղած է ն։ Անոր կը հակառակի միայն որ-
չեմ (տ. վերը՝ § 28), բայց ասիկայ կախում ունե-
ցած ըլլալու է Երեմի երկրորդական ձեւէն։ Իբրեւ
բնախօսական մեկնութիւն 0 ձայնաւորին առջեւ
գտնուող + ձայնին նի անցման՝ պէտք է միտ դնել

որ 0 ամէնէն յետսակողմեան ձայնաւորն է. (քանի մը լեզուաց մէջ և կրնայ աւելի յետսակողմեան հնչուիլ քան 0. Թէպէտ ձայնագէտները միարան չեն ասոր. սակայն բազմաթիւ լեզուաց մէջ, որ և (ոչ 0) միջին ձայնաւոր մ'եղած է, հնչուելով թէ շրթունքը կլորցընելով կամ թէ առանց կլորցընելու, եւ կամ նոյն իսկ *ն*, *ի* ձայնի յեղաշրջած է, պէտք է բնդունիլ որ և աւելի յառաջ կը հնչուէր՝ քան 0. ուստի գոնէ ընդհանուրն արժող կանոն մը չէ թէ և ալ աւելի յետսակողմեան բլլայ՝ քան 0): Ասոր համար հնդեր. *q* կամ *q'* է նախ ծագում առած + ձայնը = ձայնաւորին առջեւ սովորականէն աւելի յետսակողմեան արտասանուած է՝ քան ուրիշ տեղ. իսկ ամէնէն յետսակողմեան արտասանութեան գիրքը շատ քիչ նպաստաւոր է կատարեալ փակ բաղաձայնի մը կազմութեան համար. այս պատճառաւ հոն արտասանուած + մ'աւելի գիրաւ բաց բաղաձայն կ'ըլլայ՝ քան թէ աւելի առաջակողմն արտասանուած + մը: Ու ձայնի մ'առջեւ (բնականապէս ըստ § 29ի՝ կրնայ խօսք բլլալ միայն հնդեր. *ṣ* կամ 0 ձայնաւորէն ծագած հայերէն *ս*-ի մը վրայ) + բաց բաղաձայն չէր բլլար՝ եթէ + *ս* + ծագած է **qṵq* (§ 29 վերջը). սակայն այս ստուգարանութիւնն առանձնապէս մեծ արժէք մը չունի, եւ ինծի ծանօթ չէ ուրիշ սրեւէ թեր ու գէմ նիւթ: Ուստի այս կէտք չեմ որոշեր:

Ընդհակառակն կ'երեւայ թէ + *ն* > *ն* անցման նպաստաւոր կ'ելլեն առնուազն քանի մը ստուգարանութիւնք: Մ էյ է MSL X 282 *q'ṣ* կշռած է յուն. *χουλίον* ծառ հետ. *ṣ* բայր թերեւս ամանցած է *ṣ* (*ի*-արմատ) գոյականէն, որ աղերս ունի բառերուս հետ՝ հոլ. *kolo* «անիւ» ըստ. *colus*: Թերեւս այս տեղոյ կը վերաբերին նաեւ *ṣ* + *ն* միջամիութեամբ, հմմտ. նշանակութեան կազմանէ Բոյլ, Բոյր եւ Դոր, վերջնոյս նախնական գլխաւոր նշանակութիւնը մէջտեղ կ'ելլէ ասացուածէս՝ Դոր

-բիւ-ւ, եւ ածանցներէս՝ պ-բ-ն-ն-ի, պ-բ-ն-ն-ց: Հ-ւ-
 լ-լ եւ հոյ-ւ- բառերուն մէջ կը գտնուէր հնդեր.
 Գ՝: Ասոր հակառակն ոչն (ն-արմատ) սեռ. ոչին
 բառին մէջ ընդունելու է հնդեր. Գ. վասն զի ոչն
 միւսնոյն է յուն. բառիս հետ՝ $\chi \omega \lambda \dot{\eta} \nu$ «կշտակր,
 տիգոսկր», միայն թէ առաջին վանկին ձայնաւորը
 կը համաձայնի հոլ. բառիս հետ՝ kolēno «ծունկ»:
 Բ. ու գ. գ. էի KZ XXXII 53 պաշտպանած հին են-
 թագրութիւնը՝ թէ ոչն կապ ունի յուն $\chi \omicron \nu \iota$ -
 $\delta \epsilon \varsigma$ ի հետ, հիմայ կը մեկնուի *qonid-s սկզբնաձեւ
 մ'ընդունելով. ԳՑ- եղած բլլալու է հո- եւ յետոյ
 սակէ --, ուսկից ալ պէտք էր = բլլալ՝ KZ
 XXXVI 99 մէջտեղ հանած կանոնին համաձայն
 (հմմտ. հայ. -- ծագած հնդեր. քօ-է § 25): Սա-
 կայն սկզբնատառ ձայնին քմառազատական նկա-
 րագիրը միայն ուս. ΓΗΗΔΑ բառին մէջ տարակու-
 սական կուռան մ'ունի, իսկ այր. $\theta \varepsilon \nu \iota$ կ'երեւայ
 թէ ամենայն ապահովութեամբ քմական մը ցոյց
 կու տայ, որ դիպաց մէջ միայն § 10ի մէջ տրուած
 մեկնութիւնը կարելի է. Գ-է ծագած ն կայ նաեւ
 -- երկրարբառին առջեւ ալ. հո-բ-ն (այծից). լատ.
 caper, տես § 15. այս երկրարբառին միջի = ձայնը
 թերեւս սովորական աէ քիչ մը տարբեր էր եւ օի
 մը կը մերձենար:

§ 31. Հնդեր. զուտ նուրբերը վանկական
 ձայներու մէջտեղ նախ ամենուրեք անշուշտ երգա-
 ձայնազուրկ բաց բաղաձայն եղած են. հնդեր.
 Գ, Գ՝, \tilde{k} , \tilde{t} , ք՝ միջին անդամներովս՝ +, ց, ր, $\frac{1}{2}$ եղած
 են x, s, ի, f: Յետոյ երգաձայնական եղած են \int ու
 ի եւ պատմական շրջանին մէջ կ'երեւան = եւ յ
 ձայներով: Ընդհանրապէս ծանօթ է թէ հնդեր.
 ք հայ. = կու տայ (երե-ի՛մ, $\pi \rho \acute{\epsilon} \pi \omega$): Ասոր հա-
 կառակն աւելի միտում մը կայ հնդեր. ի ձայնին՝
 միայն երբ ի ձայնին առջեւ կը գտնուի, լծորդ դնել
 հայ. յ (ք-յ սեռ. ք-յի, յուն. $\varphi \acute{\alpha} \tau \iota \varsigma$, $\varphi \acute{\alpha} \sigma \iota \varsigma$ եւն.:
 Սակայն Հիւրչման Arm. Gramm. I 408 այս

լծորդութիւնը կ'ընդունի ամէն վանկական ձայնից մէջտեղ գտնուող էի համար, որուն ես ալ բացարձակապէս համամիտ եմ: Հայ սեռ. հայ հաւանականագոյնս հին է մ'ունի. բայց *hati-է յառաջ եկած չէ, վասն զի ի-արմատ չէ, *hatio- ձեւէն ծագում առնելու էր *հալ, եւ hatijot' *հայէ. միայն *hato- սկզբնաձեւ մը գոհացուցիչ է. (բնականապէս այս հիմնական ձեւին մէջ պէտք էր հայնին տեղն ուրիշ ձայն մը — ի կամ s? — դրուել, եթէ հնդեւր. բուն հիմնական ձեւ մը յորինել ուզուէր. իսկ հոս ինդիքը միայն է ձայնին վրայ է): *hato- շատ լաւ կը համաձայնի Պ. Ենսէնի հատեան արձանագրութեանց մէջ կարգացած hat-a ազգանուն հետ. սակայն իմ նպատակս չէ հոս այս պարագան իրրել ապացոյց յառաջ բերել. երբ ներկայ գործիս մէջ ստեպ Ենսէնը վկայութեան կը կանչեմ, այս բանը պարզապէս անոր համար կ'ընեմ, որպէս զի ցոյց տամ թէ արդեօք իմ տեսութիւններս անոր հանած հետեւութեանց հետ կը համաձայնին թէ ոչ): Չեմ կրնար ընդունիլ Մէյէի եւ Օստհոֆի արտայայտած տեսութիւնները (Քաղբուպանեան Sprachw. abh. II, 128 եւ հետեւ.): Հայ. ի մը՝ որ կը գտնուի նախաւոր վանկական ձայնաւորաց մէջտեղ (NB վանկական ձայնաւոր), միշտ հնդեւր. th-ի մը համազօրը կը համարիմ: Լաւ բառին մէջ կը տեսնեմ աւելի հնդեւր. *klutó-s մը՝ քան թէ հնդեւր. *klu-ti-s մը (ս- ծագած *ս-յէ). չ կրնար՝ եթէ ուզուի, *plē-to-s ըլլալ, լայն բառը կրնայ ստուգիւ -tը վերջաւորող ձեւէ մը մեկնուիլ (իբլ. lethan «լայն», յուն. πλάτανος եւն.) [*-tino- ձեւն ընդունելի չէ, վասն զի վերջնութեւր վանկի ձայնաւորը չ'իյնար, հմտ. սարայէն եւն § 37. ուստի եւ սուլ բառը՝ զոր Lidén *katiliāէ ծագած կը մեկնէ, կըսելով յուն. (փոխգերէնէ փոխ առնուած) σάτιλλα σατίνη (Commentationes

philologiae in honorem Johannis Paulson, Göteborg 1905, էջ 159—163), լաւագոյն է ^{*}kati-l' սեռ. ^{*}kati-n-os' նախաձեւէ մը մեկնել]: Լայն բառն ամէն պարագայի մէջ ցոյց կու տայ որ էի զարգացումը յի կամ (երկրորդական) յի հետ բախելով՝ չի խանգարիր: Ասոր համար անկարելի է Մ էյ էի հետ (Esquisse էջ 14) մասն բառին մէջ հնդեւր. է մը տեսնել: Հայ. մասն հին կըմբ. *maul* «մատ», եւն բառերուն հետ աղերս ունենայու ենթագրութիւնը՝ զոր ես ալ բրած եմ Գրէյֆովալդ բնակած ատենս (մինչեւ 1896 Օգոստ.) (հմմտ. Zupitza, Gutturale, էջ 234 ի բառն *modrow* եւ KZ XXXV 259, Rozwadowski, Quaestiones grammaticae et etymologicae, II 14; Meillet MSL XI 395, V. Henry Lex. étym. du breton moderne, ի բառն *meid*) կամ պէտք է մեկդի թողուլ, եւ կամ հարկ է հնդեւր. *d* եւ է ձայներուն միջեւ փոխանակութիւն մ'ընդունիլ: (Հնդեւր. է տառէն ծագած ու ձայնին նկատմամբ՝ որ կը դառնուի *g*— եւ ուրիշ դերանուանց մէջ, նոյնպէս հնդեւր. է ծագած *g* ձայնին մասին՝ որ կայ բայերու —*r* վերջաւորութեան մէջ՝ յոգն. —*r*—+ եւ էր, տես KZ XXXVIII 232—235):

Սոյնպէս եւ հնդեւր. *g* կամ *gh* զարգացումը հազիւ թէ խանգարուած ըլլայ յի հետ ընդհարմամբ. այս պատճառաւ հայ. *—h* ասոր (շատ բաղմաթիւ) օրինակներէն կը համարիմ, որոնք ցոյց կու տան, որ այս ձայները վանկական ձայնաւորաց մէջակը հայ. *h* տուած են (հմմտ. KZ XXXVIII 204.) (*—h* է, *—h* բառը պէտք է ըստ § 29ի հհնդկ. *çoka*—է բաժնել). սակայն այս *h* ձայնն անշուշտ նախապէս ի ձայնէն ծագում տուած է: § 33ի մէջ պայծառ ցոյց պիտի տրուի որ այս ձայնը չի կրնար գտնէ անփոփոխ մնացած հնդեւր. զուտ նուրն ըլլալ:

§ 32. Գ-ձէ՛՛ի քով կայ հոն (Հմմտ. հոն-բանէ՛՛)։ Գժբախտաբար այս բառերուն նկատմամբ չեմ կրնար ընդունելի ստուգաբանութիւն մը գտնել. Բայց լ/ն կը յիշեցընէ հնդեր. ք (ուստի բոլորովին մէկ կողմը թողու է հոնէ՛՛ բային հօլ. *govēti* բառին հետ աղերս ունենալու ենթադրութիւնը, որուն վրայ տարակուսած էի ի թերթին KZ XXXVIII 199)։ Ամենէն աւելի կրնայ ընդունուիլ թէ ն հնդեր. քին վերջաձայն լծորդն է [այն ատեն պէտք է ընդունիլ, որ հոնէ՛՛ բառը կապ չունի պարսկերէնէ փոխառնուած ջար-հոն բառին հետ]։ Միեւնոյն լ/ն փոխանակութեան կը հանդիպինք նաեւ *ար-ե-ար* կամ *ար-ե-ար* բառին մէջ. փոխանակութիւնը պէտք է որ հոս արմատոյ-բառէն առնուած ըլլայ, ուսկից ածանցած է *ար-ե-ար*, *ար-ե-ար* -ե-ար վերջաւորութեամբ (KZ XXXVIII 218). այս արմատոյ-բառը կրնայ միայն *ար-ըլլալ*. ուստի նախնական նշանակութիւնն էր «արութիւն» (virtus,) որմէ յետոյ «ճարտարութիւն» (virtuosité). (Հմմտ. նաեւ հայ. ննար՝ ծագում առած նպ. *hunar*է «ճարպկութիւն», նախաւորէս՝ հնդեր. **ner-* «այր»)։ Անշուշտ *ար-յառաջ* եկած է *-ōpa-*է (ի-ւ-արմատ). բայց ասոր քով պէտք է որ գոյութիւն ունեցած ըլլայ ձեւ մ՛ալ՝ որ յուն. *δρωψ* բառին հետ համեմատուելի էր. (եւ այն՝ պէտք է որ յոյն բառին ք ձայնը հնդեր. ք մ՛ըլլայ)։ Չայնագիտական ուղղականն **ար*ն պէտք է որ համեմատաբար երկար ատեն անփոփոխ մնացած ըլլայ. (որ-հաղիւ թէ *nr-*ի մաքուր ձայնական շարունակութիւնն ըլլայ. հնարաւոր էր մտածել յի կանխագոյն կորուստ մը, եւ որմէ ետքը յենած ըլլայ բառիս *ար սեռ*. ուն ծագած հնդեր. **anēr*է, արկ. **anrai*.) [որ-է-յն բառը անշուշտ **ար*ն ձեւէ մը ածանցուած է. եթէ այս ձեւը հ. սլ. *atropa* «որովայն» բառին հետ նոյնացուի եւ **ontrobhā* է մեկնուի, պէտք է ըն-

գունիլ, որ -nr-, -nr- հայերենի մէջ -r- կու տայ. այն ատեն առն սեռականը նորակազմութիւն մը պիտի ըլլար. *anr-է ձայնական օրինաց համեմատ ծագած *ar- ձեւ մը *anēr ուղղականին ազդեցութեամբ կրնար վերստին *anr- ձեւին փոխուիլ եւ վերջէն առն ձեւին յանգիլ. բայց որովայն բառին համար կայ ուրիշ ստուգարանական հնարաւորութիւն ալ, ինչպէս որ այլուր պիտի ցուցնեմ՝):

Ա'երեւոյ թէ հնդեր. q^u կամ q բառավերջին ուրիշ զարգացում մ'ունեցած է՝ քան բառամիջին: Գոնէ զիւրաւ կը մեկնուին քանի մը -+ վերջացող բառեր անով՝ թէ վերջածայն -q մ'ունեցած են, եւ իրենց ձեւը կը պարտին շէզոք ուղղական հայցականի կամ արական-իգական ուղղականի, այսպէս ք-+՝ ք-ի քով, եւ -ը+, եթէ -ը-ի կը վերաբերի. այս պարագային անշուշտ հարկ պիտի ըլլայ բնգունիլ *աը- նախնական ձայնաւորում մը՝ եւ նմանածայնութիւն մ'այլեւայլ ուղղութեամբ. թերեւս կարելի էր լատ. liquorի հետ կապել. իսկ -ը-ը- (ի-արմատ) առ առաւելն ժողովրդական ստուգարանութեամբ միայն կապ կրնայ ունենալ -ը-ի հետ. (-ը-ը- կրնայ մեկնուիլ հնդեր. *prek-ri-է): Փ-+ եւ -ը-+ բառերուն + ձայնը յայտնապէս արմատական էր եւ ոչ վերջաւորութիւն: Աւերջատառ -+ կրնայ մեկնուիլ նաեւ -tvo-է. ք-ը-ու՝ յառաջացած ք-ը-ի բառէն, +ը-+՝ +ը-է (զոր Մէյէ MSL VIII 297 ստուգիւ ուղեղ չի մեկներ). նախադրութեանց անանցներուն մէջ -tvo- վերջաւորութիւնը միակ հնարաւորն ըլլալու է. այսպէս՝ ի ներ-+- (ուսկից՝ ներին), որո-+- (որո-ին). առ-ին բայն ալ կազմուած է անշուշտ. *առ-+ ձեւէ մը՝ որ առնչութիւն ունի առ նախադրութեան հետ, եւ որուն նախնական վերջածայնը կ'երեւոյ բառիս մէջ՝ առ-ը, առ-ը-ին. (հմտ. վեր-ը, վեր-ը-ին՝ սկիզբ առած ի վերէ, յուն. ὄπιεթ): Ասոր հակառակը նախապէս վերջավանկին մէջ գտնուող

զ մը կրնայ դանուիլ ճակ բառին մէջ, եթէ այս բառը Լ ա գ ա ր դ ի եւ Մ է յ է ի հետ (Բաւաւեր, Բ. էջ 14, վերոյիշեալ յօդուածին մէջ) համեմատելու է յուն. $\mu \eta \chi \acute{\alpha} \varsigma$ բառին հետ. պէտք է սկսիլ *ճակ ձեւէ մը՝ որ վերջէն $-i\alpha-$ վերջաւորութեամբ ածած ըլլայ:

Ի թերթին KZ XXXVIII 237 եւ 239 ընդունած եմ թէ հնդեւր. վերջաձայն $-d$ մը կ'իյնայ, եւ շատ դժուարին է նոյնը շրնդունիլ նաեւ հնդեւր. -ի համար ալ՝ ի նկատի ունենալով բայաձեւերու շարք մը: Ըստ այսմ կրնար զարմանալի երեւալ որ $-p$ եւ $-q$ (ու $-ds$ ՝ $-i\alpha$ բառին մէջ, տ. § 10) անփոփոխ մնացած ըլլան: Սակայն եթէ ի մերձուստ զնուի, ամենեւին զարմանալի չ'երեւար, վասն զի $-p$ եւ $-q$ (եւ $-ds$) վերջաձայն արմատը կը կազմեն, եւ որով մէկալ հոյովներուն մէջ կռուան մ'ունէին, որմէ զուրկ է հոյովման կարգ մը վերջաւորութեանց մէջ $-d$ եւ $-t$ վերջաձայնը:

— Գալով վերջաձայնի միւս կանոններուն՝ Մ է յ է ի հետ միաձայն հաւանութեամբ սորվեցուցած եմ՝ ի թերթին KZ XXXVIII 216, թէ հնդեւր. $-m$, $-n$ կը կորսուի հայերէնի մէջ, իսկ հնդեւր. $-m$ եւ $-n$ կը մնայ իբրեւ z : Իմ աշխատասիրութեանս հետ՝ որուն հրատարակութիւնը Յովհ. Շմիդտի մահուամբն ուշացաւ, միաժամանակ լոյս տեսաւ Օ ս ա հ ո Ֆ է գրուածք մը՝ Բադրուպանեանի Sprachw. Abh. II թերթին մէջ, ուր (էջ 90 եւ հետեւ.) Օ ս ա հ ո Ֆ այն տեսութիւնը կը պաշտպանէ թէ բաղաձայն $-n$, $-m$ մը հայերէնի մէջ անփոփոխ կը մնայ, բայց հմմտ. այս նկատմամբ՝ Մ է յ է MSL XII 234 եւ հետեւ. եւ շեղ. KZ XXXIX 252: Ղանկական ու անվանկ ռնդականներուն տարբերութիւնը՝ զարգացման մէջ, երկու կերպով կրնայ մեկնուիլ: Ամ կրնայ ընդունուիլ Baudouin de Courtenayի հետ (Enc. powsz. illustr. XXII, 799) թէ հնդեւր. $-m$

եւ -ը ձայնը մինչեւ իսկ պատմական ժամանակը՝ անընդհատ տեւողութեամբ պահած է իւր վանկական պաշտօնը, եւ այս բանն ինծի ամէնէն հաւանականը կ'երեւայ. եւ կամ կրնանք հնդեւր. -ը, -ըի եւ պատմական հայ. -ըի միջեւ (վան զի հայ. -ն ձայնը վանկական էր՝ ամէն ոչ-ձայնաւոր ձայներէ վերջը) նախապատմական -ն մը գնել. բայց այն ատեն ձայնաւորի զարգացումը կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ միայն հնդեւր. անվանի վերջատառնդականի մը կորսուելէն վերջը:

Հնդեւր. -s վերջատառը՝ ձայնաւորաց մեծագոյն մասէն ետքը՝ տուած է հայ. -s (KZ XXXVIII 209 եւ հետեւ.): Այս իրողութիւնը բացորոշ է: Թէպէտ Մէյ է իւր Esquisse երկին մէջ (էջ IX) ասոր դէմ կը մտքառի, վասն զի այս տեսութիւնը չի համաձայնիր իւր աշխատասիրութեան երկու հատածին հետ (Մէյէի յիշեալ համարներուն մէջ արտայայտած տեսութեան վրայ ուրիշ աղերսիւ կը խօսիմ վարը՝ § 77). բայց զարմանալին այն է՝ որ չէ կրցած իմ վարդապետութեանս գէմ ուրիշ առարկութիւններ գտնել՝ բայց եթէ զանոնք միայն՝ զորոնք արդէն ըստ բաւականի նկատողութեան առած էի: Այս մասին մտադիր ըրի զինքը, որմէ ետքը նամակով (19 Սեպտ. 02) ուրիշ առարկութիւն մըն ալ յարոյց, գրելով այսպէս. «այն բոլոր պատճառներուն՝ որոնք կ'արդելուն զիս + վերջատառին նկատմամբ ձեր ունեցած կարծիքն ընդունելու, գլխաւորն է սա այլակերպութիւնը՝ տունոյր, ոյ ձեւով եւ տուն-+ (ոյ-+ ձեւէ) -+ ձայնիւ. ուստի -+ի առջեւ եղած զարգացումը նոյն է բառավերջի զարգացման հետ, որ ձեր տեսութեան հետ անհաշտ է: Սակայն այս՝ ամենայն իրաւամբ շեշտուած այլակերպութիւնն իրը չի փոխեր: «Ք ձայնի առջեւ եղած զարգացումը նոյն է բառավերջի զարգացման հետ», սա պարզ պատճառաւ՝ որ -sէ ծագած + ձայնը բառին վերջն

էր, որուն բան մը չէր յաջորդեր, ինչպէս որ ուսումնասիրութեանս մէջ շատ անգամ յերեւան հանած եմ: Ուստի — անո՞ւս — + եւ — անո՞ւս — գէմքերուն միջեւ եղած համաձայնութիւնը բոլորովին կանոնաւոր է. ընդհանրապէս նոյնազանկ -Ա՛լ-ի մը պարզուիլն եւ — բլլալն գործ շունի ամենեւին վերջավանկի դրից հետ. — անո՞ւս — անկատարն՝ ինչպէս առհասարակ հայերէն Անկատարը՝ նմանակազմութիւն մըն է նմանութեան Անցելոյն գոյական բայի (KZ XXXVIII 234) — եթէ մէկը չհամարձակի բսելութէ աւելի անհետացած աներեւութի ձեւի մը բաղադրութիւնն բլլայ՝ գոյական բայի մ'անցեալին հետ — անոր համար այս ձեւը շատ աւելի կրտսեր կրնայ բլլալ այն ժամանակէն, երբ -Ա՛լ- պարզուեցաւ —-ի, ուստի ասիկա պարզապէս ցոյց կու տայ թէ կարելի է որ անագան ժամանակի մէջ նոր ծագում առած -Ա՛լ- մ'եղած բլլայ —-ի:

Թէպէտ եւ նուազ բացօրոշ՝ սակայն ցայժմ տակաւին անհերքելի է իմ այն կարծիքս թէ հնդեւր. -us վերջնավանկը հայերէնի մէջ —-ը կու տայ, տես KZ XXXVIII 227. —

§ 33. Այն՝ § 31ին մէջ ներկայացուած տեսութիւնը՝ թէ հնդեւր. վանկական ձայնից մէջտեղ գտնուող -q-, -q^h- եւ ասոր համապատասխանող հայկական +-ի միջեւ գրուելու են նուրբ-թաւի մ'եւ -x-ի մ'աստիճանները՝ կը հաստատուի գոնէ իւր առաջին կիսուն մէջ, եթէ նկատողութեան առնուին քմականացեալ քմառագաստականները: Վասն զի քմականացման պարագային՝ յերեւան կ'ելլէ նուրբ-թաւը՝ շ. այսպէս —- + յոգն., եղ. —-ն ձեւէն. նաեւ ունդականէ մը վերջը կը գտնենք նման երեւոյթ մը. ք-ն-ք-մ'ի քով կայ ք-ն-ք-մ' (հոս ես բնականապէս կ'ենթադրեի թէ ք-ն-ք-մ' եւ իւր տարբեր ընթերցուածին ք-ն-ք-մ' ուղղագրութիւնը ճիշդ է, բայց ոչ՝ ք-ն-ք-մ'): Բնականապէս շ պէտք է որ ծագում առած բլլայ +է.

ուստի եւ ասիկա նախաստիճանն ըլլալու է ոչ միայն
 զ-ի՝ նէ ետքը, այլ նաեւ ձայնաւորէ մը վերջը
 գտնուող ի ձայնին համար: Ով որ բաղձանք ունի՝
 բնականաբար կրնայ ընդունիլ թէ ի ձայնն ուղղակի
 յիշեալ +էն յառաջ եկած է (առանց ի միջին աս-
 տիճանի մը) եւ կրնայ օրինակ բերել Մշոյ բար-
 բառին մէջ հանդիպածը՝ նուրբ-թաւէն անցուծը
 միջատառ նուրբի (§ 5): Մարդ կրնայ թէ մէկ եւ թէ
 միւս մեկնութիւնը նախամեծար համարիլ, սակայն
 սա իրողութիւնը միշտ հաստատուն կը մնայ թէ
 հնդեւր. զուտ նուրբերէն նախապէս ծագում ա-
 ռած նուրբ-թաւերը վանկական ձայնից միջեւ մնա-
 ցած չեն ամենեւին, այլ կամ բաց բաղաձայն եղած
 են եւ կամ զուտ նուրբ: Այս պատճառաւ խնդիր է
 թէ շ ինչու հաստատուն կը մնայ: Սկզբնափակ
 բաղաձայնի մը երկրնութենէն շի մեկնուիր շի ան-
 փոփոխ մնալը, վասն զի ց (իւ է ծագած «ի առաջին
 աստիճանը) իբրեւ պարզ ձայն կը զարգանայ, եւ
 մեւնոյն հակադրութիւնը կայ նաեւ ջ (որ վանկա-
 կան ձայնից միջեւ կը մնայ) ու յ (ուսկից վանկական
 ձայնից միջեւ շ սկիզբ կ'առնու) ձայներուն միջեւ:
 Արդ՝ շ, ծ ու ջ պէտք է որ յիշեալ շրջանին մէջ
 բոլորովին տարբեր իմաստով կրկնաձայն եղած
 ըլլան՝ քան ց, ծ, յ, ուրիշ խօսքով՝ այն շրջանին
 համար, որ հնդեւր. զուտ նուրբերուն զարգացման
 աւարտելէն յառաջ է, ի՞նչ ի՞նչ ցի գնել պէտք է:
 Եթէ ուզուի ընդունիլ թէ ընդհանուր արեւելեան
 հնդեւրոպական քմականացում մը կար, այն ատեն
 հայ լեզուն ցոյց կու տայ՝ լիտաւերէնի չափ ապա-
 հով, թէ այս քմականացումը շատ աճած չէր:

§ 34. Սակայն հայերէնի քմառազաստակա-
 նաց քմականացման կանոնները շատ մթին են:
 Ա՛րնդունուի, եւ ես ալ ընդունած եմ, թէ տար-
 բեր արտասանութեան կերպը քմականացման մէջ
 դեր մը կը խաղայ, եւ ի մասնաւորի կը մերժուի
 թէ հնդեւր. միջակները հայերէնի մէջ քմականա-

նալ կարենան. հմմտ. Բրուզգման Grundr. I², 619 եւ հետեւ. : Այսպիսի տեսութիւն մ'անշուշտ գիւրընդունելի կ'երեւայ, երբ նկատողութեան առնուին այսպիսի օրինակներ՝ =չ-+, հսլ. oči, վերջ, յուն. θέρμος եւ քն գոթ. qinō: W է, է (Esquisse էջ 12) նոյն իսկ մինչեւ անգամ կը պնդէ թէ միայն միջակ-թաւը կրնայ քմականանալ: Այս տեսութեան անճշդութիւնը բացորոշ է, բայց նաեւ Բրուզգմանի ըմբռնումն ալ անհաստատ: Ամէն յօդաւորութեան կերպերու մէջ ալ օրինակներ կը գտնուին թէ քմականացման տեղի ունենալուն եւ թէ չունենալուն: Տեղի ունեցած չէ հնդեւր. նուրբի մը քմականացումը սա բառերուն մէջ՝ Կերթ, յուն. χείρω (§ 28), հինգ, հինգերորդ, արթնը, յուն. ἄρξέω. միջակ-թաւի մը քով՝ Կերթ, հսլ. žlěza (§ 18). նուրբ-թաւի մը քով՝ Կերթ, լեհ. chęć «կամք», (KZ XXXVIII 388): քմականացումը տեղի ունեցած է նուրբ-թաւի մը քով, օր. աղ. բառիս մէջ՝ Կերթ, հսլ. večerō (KZ XXXVIII 205), հնդեւր. միջակի մը քով՝ զօր. հինգ (հինգ հինգ.) սեռ. հինգ, բառին մէջ. ղ ձայնին յառաջ բերած է- երկբարբառին մասին հմմտ. վարը՝ § 40. հինգ կերպապէս ամէնէն աւելի կը մերձենայ յուն. βέλος բառին, իսկ նշանակութեան կողմանէ ամէնէն լաւ կը համաձայնի՝ յուն. βέλονη, լիտ. gelūnis «խայթոց». (հսլ. igla «ասեղ», սերբ. igla, հյո. igla, ուստի նախնարար Ե նախատառ ձայնով, որ թէ՛ հոս եւ թէ՛ ուրիշ տեղեր ըստ երեւութին յաւելուածոյ տարր մըն է). թերեւս այս տեղոյ վերաբերի նաեւ ալբ. glišt «մատ», բառը. ալբ. բառիս ցարգ տրուած մեկնութիւնները գոհացուցիչ չի գտներ Բրուզգման IF XI 285. -št այն վերջաւորութիւնն է՝ որ կը գտնուի նաեւ հհնդկ. angusthā-s «բոյթ», բառին մէջ. արմատին ձայնաւորումն ալ այնպէս է՝ ինչպէս է հսլ. i-gl-a բառին մէջ: Հնդեւր. գէ ծա-

գած հայ. ֆի համար ուրիշ օրինակ մըն է ճիճ, ճէճ, ճճէճ (ի «նշ» ճճէլ ղիղւի») յուն. ὄγγεμος· συλλαβή, γέντο «առ», հալ. žeti ներկայ շետա «ճմլէլ», իրլ. gemel «չղթայ», (փասն զի Wiedemann, ի թերթին BB XXVIII 214, սխալմամբ հնդեւր. ց մը կ'ընդունի gemel եւ γέντο բառերուն մէջ). ըստ Բրուգմանի IF XIII 88 ըստ. premō pressī շրջած փոխուած է *gemō pressīէն: Երրորդ օրինակ մըն է հայ. «ճէճ» ըստ. augeō, լիտ. augu եւն. լիտաւերէնի շեշար ցյց կու տայ նախաւոր երկար երկար-բառ մը՝ որ ըստ ինքեան կրնար իւր վերջին տարրը կորսնցընել. (հմմտ. լիտ. sotūs «կշտացընող» եւ հալ. sytē «կուշտ»): Նոյն արմատը կ'երեւայ՝ սով աճած՝ յուն αὖξω բառին մէջ. նոյնպէս եւ իրլանդերէնի մէջ՝ բայց սի կորուսմամբ, հին իրլ. ásim, նոր իրլ. fásaim (իրլանդերէն բային մեկնութիւնը հաստատելու համար՝ բազմալի էր բրիտանական համազօր մը գտնել. այս համազօրը պէտք էր ch ունենալ՝ ստուգաբանութիւնը հաստատելու համար. իսկ բրիտանական համազօր բառ մը սով՝ հակադարձաբար այն ստուգաբանութիւնը կը հերքէ. բայց ես առ հասարակ բրիտանական լեզուաց մէջ չեմ գտներ բան մը՝ զոր գոյգն հաւանականութեամբ ալ կարենար հոս համեմատուիլ. կըմբ. awsaidd «հասուն» ձայնապէս չի համաձայնիր. աւելի օ կը սպասուէր՝ փոխանակ aw-ի, հմմտ. brodyr «եղբարք» եզ. braud):

§ 35. Հայերէնի քմականացման կանոնները պէտք է շատ հին շրջանի մը մէջ փնտռել: Ուտի կարելի չէ այսպէս հին բառին մէջ՝ վերջածայնին կորուստը պատճառ բռնել քմականացման յերեւան չդալուէ: Վասն զի քմականացումն (իւր սկզբան մէջ) աւելի հին է՝ քան այն շրջանը, երբ հնդեւր. նուրբերը հայերէնի մէջ բաց բաղաձայն եղած են, եւ ասիկա շատ հին դիպուած մըն է անշուշտ.

աւելի հին՝ քան վերջածայնի օրէնքը: Փակ բազաձայններու ձայնաշարթուփիւնը հայերէն լեզուին մէջ կատարուած էր արդէն (հմմտ. Բ. մասը) ամէնէն ուշը՝ իբր 500ին Ն. Բ. ուստի քմականացումն շատ հնագոյն ժամանակի մը կ'ելլէ: Աւելի հին է՝ քան քի ծագումն հնդեր. յէ, +ի զարդացումն հնդեր. ստէ կամ տէ, փ-ի ծագումն հնդեր. մտէ, եւ -ըփ- ձայնից յառաջացումն հնդեր. -gy-է. վասն զի այսպիսի երկրորդական ք, +, փ, բնի ձայներն երբեք քմական եղած չեն: Արեւմն հազարաւոր տարիներէ ի վեր հայ լեզուն այլ եւս հակիրութիւն ունեցած չէ՝ յետսաքմական բազաձայն մը կապելու լեզուածայր ձայնաւորի մը հետ. անոր համար զարմանալի չէ որ արդէն հնագոյն մատենագրութեան ժամանակն իսկ՝ քմականացեալ եւ ոչ-քմականացեալ քմառազաստականներու միջեւ որեւէ փոխանակութիւն անհետացած է, որով հայերէնն ոչ միայն սլաւ. այլ նաեւ յոյն եւ արիական լեզուներէ շատ կը տարբերի: Փոխանակութեան մը միայն բոլորովին չնչին մնացորդներ կրնանք գտնել եւ յիշել՝ -ւլ-+ եւ -մն, փ-մն-վե՛մ եւ փ-մն-փ-մե՛մ § 33, փ-վե՛մ եւ փ-ո-+ , -ը-վե՛մ եւ -ը-ո-+՝ § 32, փ-ի-բ-մն եւ փ-ը-բ-մն+ , --փ-ի-թ (սեռ. --փ-ի-թ, ուր փ կրնայ զէ ծագած ըլլալ) եւ --փ-ո-թ, իեղ- եւ շեղ. (Բ ու զ գ է IF I 447. ասի հնարաւոր է նաեւ այն ատեն, երբ իեղ աղերս ունենայ նախ յուն. շ ա լ Օ շ ի հետ.) +-+---մն (*q^utv- ձեւէ) եւ -ւր-+ : Բնականապէս փոխանակութիւնս միայն բազմազգի նմանակազմութիւններով կրնայ անհետացած ըլլալ: Արեւմնակներեւ է թէ քմառազաստականի մ'արգասաբեր վերջաւորութեան մ'առջեւ մնալը ձայնաբանօրէն բան մը չի ցուցրներ. այս կարգէն է ներկայի վերջաւորութիւնն -ի-, նուազական վերջաւորութիւնն -իլ. գ. օր. հ-փիլ, յաճախ հնագոյն -ի-ի մը տեղն անցնող վերջաւորութիւնն -իլոն- -իլոն-, գ. օր. -նիլ-ն, հմմտ. ἄ γ χ ὠ γ. այս վերջաւորու-

Թիւնը հին -էն-ի մը տեղը բռնած է նաեւ բառե-
բուս մէջ՝ ներքին յուն. $\pi \epsilon \rho \acute{o} \nu \eta$, որին (խառ-
նուրդ մը -ը արմատի մը եւ ն- արմատի մը), յուն.
ἔαρ, εἶαρ. երբեմն -էն-ի եւ -իլըն-ի միջեւ տատա-
նում մը կ'երեւայ, զոր օր. եռանքն, սեռ. եռան-
քեան. (իսկ «որն», սեռ. «որեան բառին մասին
համո. § 47):

Սակայն եւ այնպէս կարելի չէ ընդունիլ Թէ
ամէն +, ք, ի, խ որեւէ լեզուածայր ձայնաւորի
մ'առջեւ նմանակազմութեան արդիւնք ըլլայ: Ո՞ր
օրինակին համեմատ նմանակազմուած ըլլալու է՝
օրինակի ազագաւ, նինք. յամենայն դէպս գոնէ ոչ
*քղզ^ոto-, *քըղզ^ոto-ի համեմատ, վասն զի նախ Թող-
լով ալ այն պարագան՝ որ զ^ո հոս իրրեւ միջին բա-
ղաձայն՝ պէտք էր շատ կանուխէն իյնալ, նոյն իսկ
յիշեալ ձեւին մէջ ք չէր կրնար երեւալ: Քոյրորդին
ապահով է որ նինք բառին մէջ՝ նուրբին ձայնա-
չըջութեան բովանդակ ընթացքին փամանակ գոյ-
ութիւն ունէր ոչ-քմականացեալ ձայն մը. ուստի
եթէ հոս նմանակազմութիւն մը կը փնտառուի՝ ասի
կրնայ միայն այն ըլլալ՝ որ իբր այն Թէ կ^օ մը նմա-
նակազմարար + եղած ըլլայ, սակայն առ հասարակ
նմանակազմութիւններն այն ատեն տեղի ունեցած
ըլլալու են, երբ կ^օ արդէն շ եղած էր: Ուստի
պէտք է որ քմականացումն ինչ ինչ գիպաց մէջ
ըստ ձայնական օրինաց տեղի ունեցած չըլլար. եւ
շատ կարելի է որ քմականացեալ ձեւն ոչ ամեն-
ուրեք՝ ուր երեւան կու գայ, միանգամայն ձայնա-
կան օրինաց համաձայն ըլլայ, այլ հոս ու հոն
նմանակազմութեան ալ ծագած: Երբ՝ օրինակի
համար, իրարու քով ունինք՝ Վեր (ա- կամ է-ար-
մատ) յուն. $\theta \epsilon \rho \acute{o} \varsigma$, Վերժ, յուն. $\theta \epsilon \rho \mu \acute{o} \varsigma$, Վե-
ռոժ եւն, այն ատեն հարկ մը չկայ որ այս ամէն
ձեւերուն մէջ Վ ձայնական օրինաց համաձայն ըլլայ:

Տարակուսական է Թէ արդեօք քմականա-
ցումն երբեմն դուրս մնացած է հնդեւր. ի ձայնաւո-

րի Տ' առջեւ: Թեպէտ Կե-Տ յառաջ կը բերուի սովորաբար *g^uiā- ձեւէ մը. բայց ամենայն հաւանականութեամբ *g^ueia- մըն ալ հնարաւոր է ձայնապէս (չ ձայնաւորին անկման մասին համա. Երե-՝ ծագում առած *treiesէ), եւ ձեւագիտորէն ալ ասոր դէմ գրեթէ ոչինչ կրնայ առարկուիլ (փոխանակ āի՝ ըստ պիտոյից կրնայ a կամ *ə՞ գրուիլ): Երբ համեմատուի հին յուն. πέντε, եւ չորս ամենէն աւելի յուն. τέτορες ի հետ համեմատելու է, այն ատեն մերձաւորագոյնը կ'երեւայ նախահնդեւր. շեշտին ազդեցութիւնը՝ նկատի առնուլ: Չորս եւ τέτορες յառաջ եկած կ'ըլլային այն ատեն *q^uétōres ձեւէ մը, այսինքն իգականի (հնդկ. cātāsras) ազդեցութեամբ շեշտն ու բաղաձայնը կերպարանափոխած արական ձեւէ մը. այն ժամանակը՝ -ե- հայերէնի մէջ՝ ինչպէս այլուր, եղած կ'ըլլար ի. բայց ասիկա պէտք էր e (ինչպէս եւ u?) ձայնաւորէն ետքն իյնալ, եւ eo ըլլալու էր՝ o (ուտի եւ չորս բառին համար առաջարկուած այլեւայլ մեկնութիւններէն՝ զորոնք կարելի է Հիւրշմանի քով I 485 տեսնել, ճշմարտութեան ամենէն աւելի մերձաւորը կ'ըլլայ Բուզգէի մեկնութիւնը): Ուրեմն քմականացումն ըի առջեւ տեղի ունեցած կ'ըլլայ միայն շեշտաւոր վանկին մէջ, համա. հե-ռ βέλος, վեր մέρος. ք-չ հնդեւր. *voq^uéiō, *հե հնդեւր. *ā(u)gēiō (սասական կազմութիւն), շերտ (ի-արմատ) հնդեւր. *sqhéd-ri-s (համա. KZ XXXVIII 205) միեւնոյն շեշտով՝ ինչպէս ունին յուն. ἄχρισ, ὄχρισ, ἰόρισ, շերտ (*- եւ ի- արմատ, այս պատճառաւ թերեւս նախնաբար շեղաբ գոյական մը -os վերջաւորութեամբ, համա. վեր, *- եւ ի- արմատ, գոյակ. եւ ածական. համա. դարձեալ KZ XXXVIII 220) կերպապէս = յուն. σκέλος, լատ. scelus. միւս կողմանէ՝ համա. հին, γουή, քերտ-՝, ուււ. железа, *քերտ-՝ հնդեւր. -néumi (§ 17), Ինչ

Հնդեր. -ն-, ե-կեր՝ նախաւոր շեշտեալ յաւելուածով: Սակայն ունեցած ատաղձնիս շատ զաղփաղփուն է, որով շենք կրնար կանոնը բոլորովին ապահովել. դժուարութիւն կը յարուցանէ գէշեր, որ չի համաձայնիր լիտ. *vākaras*, յոգն. *vakaraī* բառին հետ, այսու հանդերձ գէշերէ ներդոյական ձևը (մինչդեռ սեռ.-տրակ. է գէշեր) կը ցուցընէ արմատի կազմութեան մէջ որեւէ տատանում մը. արդեօք այս բառը նախապէս յուն. $\alpha\iota\theta\eta\rho\theta\iota\eta\delta\alpha\eta\eta\delta\alpha\eta\eta$ կազմութիւն մ'ունէր: [Մէյէ (MSL XIII 244) հայերէն քմականացման համար իմ տուած մեկնութիւնս բոլորովին կը մերժէ, վասն զի չի կարծեր թէ քմականացումը կրնայ շեշտէն կախում ունենալ. բայց այսպիսի կախում մը թէ շուեզերէն եւ թէ սլաւերէն լեզուաց մէջ բոլորովին ակնբերել է, տ. KZ XL 217. ուստի ես իմ կարծեացս վրայ հաստատուն կը մնամ]:

Բնականաբար չի ձայնին առջեւ քմականացումը միշտ տեղի ունեցած է. շնչ. հնդկ. *cyuti-*, առ այս $\text{չ} + \text{ու} + \text{ի}$ (տես § 14) պիտի ունենայ միեւնոյն արմատոյ-կազմութիւնը՝ զոր ունին լատ. *faciō, jaciō*:

§ 36. Քմառագաստականաց քմականացման քննութիւնը կ'առաջնորդէ զմեզ ուղղակի այն բաղաձայն խմբերուն ուսումնասիրութեան, որոնց վերջին տարրն էր չ: Հնդեր. q կամ q^h մը՝ ինչպէս տեսանք, չի ձայնի առջեւ մնացած է նուրբութաւ ի մ'աստիճանին վրայ եւ այլուստ տեղի ունեցող անդրադոյն զարգացման չէ մասնակցած: Ճիշդ այսպիսի զարգացումն ունեցած է չի ձայնին առջեւ հնդեր. t գիրը. ստոր իրրեւ օրինակ՝ մեծ հաւանականութեամբ պիտի գտնուի վարը՝ $\text{t} + \text{ու} + \text{ի}$ բառը: Ընդհանրապէս ատամնական + չի ստուգիւ միշտ նոյն արդիւնքն ունեցած է՝ ինչ որ ունեցած է քմառագաստական + չի. ($\text{t}\dot{\text{t}}$ եւ $\text{th}\dot{\text{t}} < \text{չ}$, $\text{d}\dot{\text{t}} > \text{ճ}$, $\text{dh}\dot{\text{t}} > \text{ջ}$, զ. օ. $\text{t}\dot{\text{t}}$, լատ. *medius*):

Չի կրնար ցուցուիլ թէ ի մը նուրբ-թաւի սասիճանին վըայ պահած ըլլայ նաեւ յառաջընթաց ի կամ ք մը, եւ ուղղակի ասոր հակառակ կ'ելլէ յ- խմբին քննութիւնը (§ 37) որ ի- խմբին հետ զուգընթաց է: Յն կը համապատասխանէ յուն. ἰχθυόσῃ, որուն մէջ հազիւ թէ հնդեւր. ի կամ j մը փնտռելու ենք (հմմտ. KZ XXXVIII 209). ասոր հակառակն այս բառը ձայնաւորմամբ ոչ հհնդկ. cyaená-ի եւ ոչ ալ աւեստ. saēna-ի կը համապատասխանէ: Յամենայն դէպս ընդունելու է թէ ի քմականներէն վերջը կորսուած է, եւ այն՝ հաւանականագոյնս հետակորոյս կորսուած հայերէնի քմականները ստուգիւ նախապէս ճ-ունեցող ձայներ էին, եւ ի ձայնով մը չէին կրնար ձայնաշրջիլ: Անշուշտ օրինակ մըն է լեհ. § 14. իսկ «ե» հհնդկ. śyāvā-՝ եթէ ընդհանրապէս բնիկ հայերէն է, անշուշտ ինչ- ունի:

Նաեւ շրթնականներէն ետքը մնացած ըլլալու չէ ի իբրեւ ինքնակաց ձայն մը. բայց անկարելի չէ ընդունիլ շրթնականին ձայնաշրջութիւն մըն ալ: Արնար դիւրին երեւալ՝ ղհայ. «նի այնպիսի եղանակաւ կապել իւր համանիշ նոնի եւ շոնի բառերուն հետ, որ մասամբ *(e)pi եւ մասամբ կրճատեալ ձեւով *(e)p կազմուած արմատ մ'ընդունուի: Շոնի բառին հետ անշուշտ ազերս ունի Մ էյ էի (MSL X 278) տարբեր կերպով մեկնած բառը՝ շոնն, շնն- (ուր նչ վերջաւորութիւն կրնայ ըլլալ, հմմտ. Վեղննն, կորննն § 14.) նոյն իսկ ննն եւ ննն, ննն բառերն ալ ի վերջոյ՝ շննն իմաստով արմատէ մը կրնան ածանցիլ: Արմատը պէտք էր մերձաւորապէս *ou-, *u- դրուիլ: Ըստ այսմ քի տուած ըլլալու էր շ: Բայց ամբողջ ենթադրութիւնը շատ անապահով է, եւ աւելի անապահով կ'ըլլար նու-որդ եւ շու-կողեմ բառերուն կապակցութիւն մ'ենթադրելը (*alo-դեր-

անունական արմատէ մը, հմմտ. լատ. *al-ter*): Է-ու-
 եւ շ-ու- ձեւերուն քով կը գտնուի նաեւ փ-ու-
 (փ-ու- անուն) եւ ք-ու- (ք-ու-յաց), իսկ նմանայանգ
 բառեր հայերէնի մէջ առհասարակ այնչափ յա-
 ճախագէտք են՝ որ շ-ու-ի քով և-ու-, եւ շ-փի բառին
 քով և-փի կրնան շատ գիւրութեամբ պարզ գի-
 պուածի մ'արդիւնք բլլալ:

§ 37. Այսինքն կը համաձայնի ի ձայնին հետ՝
 որ նուրբ-թաւի մ'աստիճանին վրայ կը պահէ յա-
 աաջընթաց հնդեւր. *t* մը: Արդէն § 32ի մէջ
 տեսանք որ ի ներս, -բո-ս- եւն ամենայն հաւա-
 նականութեամբ -*vo-* վերջաւորութիւն մը կը բո-
 վանդակեն: Կը դուշակեմ թէ Բե+ե՛ մ բայն կրկնա-
 կազմ բլլայ. (W էյ էի MSL VIII 289 տուած մեկ-
 նութիւնն ինծի ամենեւին համոզիչ չ'երեւար). եւ
 որովհետեւ "որութիւն" եւ "ոյժ" իմաստները
 հհնդկ. *tejas-* բառին մէջ ի մի միացած են, կը նշա-
 նակէ թէ սրութիւնը ուժի (կտրող զօրութեան)
 առանձին մէկ տեսակը կ'ըմբռնուէր, ուստի Բե+ե՛
 կրնար կապ ունենալ հհնդկ. *taviti* "զօրաւոր է"
 բառին հետ. (կամ Բե+ե՛ փոխ առնուած բաձ մըն
 է յուն. *θ ή γ ω է*): — Նաեւ *suէ* ծագած + ձայնն
 ալ բառամիջին անշուշտ անփոփոխ կը մնայ: Թե-
 բեւ օրինակ մըն է -բո-ս- (զօր Պ. Ենսէն IF. Anz.
 XIV 50 հատեան արձանագրութեանց մէջ գտած
 կը համարի). այս բառը կրնար թերեւս հհնդկ.
ṣṣá-s "բարձր" բառին հետ աղերս ունենալ. յա-
 մենայն դէպս (ինչպէս որ -բո-ս-նէ ամականք ցոյց
 կու տայ) —-յ իրրեւ վերջաւորութիւն՝ բաժնելու է:
 Նման վերջաւորութիւն մը կը տեսնուի շատ մ'ու-
 բիշ անձր յատկանշող բառերու մէջ՝ ծ-ո-ո-յ, յ-ո-ո-
 բ-ո-յ, փ-ո-ո-յ, և-ի-ո-յ, երեի-ո-յ: Եւ որովհետեւ այս
 բառերն փ-արմատներ են, գիւրաւ կրնան -*āti-*ի
 ձեւէն յառաջ բերուիլ: Ասոնք ի բնէ անշուշտ
 վերացեալ կամ հաւաքական անուններ էին:
 Աւստի ծ-ո-ո-յ (յուն. *γέρων*, *γροῦς*) նախապէս

“ծառայք, բնդօժիւք” բլլալու էր: Անշուշտ այս տեղւոյ կը վերաբերի նաեւ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, Հայց. $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, այժմ՝ յոգնակի, բայց ի սկզբան անդ ստուգիւ եզակի հաւաքական մը՝ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ բառին: Ասոր հակառակը $\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ վերջաւորութիւնը կրնայ $\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ -ի վերածուիլ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ ուր ածական է, այսպէս՝ մարգարէայ, այծէայ (այծ). սակայն ասիկա բոլորովին ապահով ալ չէ, վասն զի հնդեւր. -ti- վերջաւորութիւնը շատ անգամ՝ հայերէնի մէջ ածականօրէն յերեւան կու գայ, հմմտ. $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ § 14, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ § 79, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ է (բաղադրութիւն $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ բայէն, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ = նոր հայ. $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$): Յայտնի չէ թէ անդրադոյն կազմութիւնները՝ ինչպէս $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ (վերջաւորութիւն $\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$) գոյականներէ թէ ածականներէ յառաջացած են: — Մ էյ է (Esquisse էջ 29) կուգէ ապացուցանել թէ սկզբնաձայն dv- հայերէնի մէջ կը ներկայանայ իբրեւ h- (h-). Երգաձայնական մի արտասանութեան մնացորդ մը” պիտի բլլայ. գծբախտաբար ասոր կը հակառակին ոչ միայն $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, այլ եւ թուականի միւս ածանցումները. այսպէս՝ $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ (կրկնած), $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ (միացեալ, բնկեր) (Մ էյ է MSL VIII 296), $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$, $\dot{\text{h}}\text{-}\dot{\text{m}}\text{-}\dot{\text{a}}\text{-}$ (կողմն) (§ 38): Երկնայէ՛, երկնայէ՛-ը որեւէ կապակցութիւն ունենալու չէ յուն. $\text{d}\acute{\epsilon}\text{o}\text{s}$ ի հետ. արդէն խնամի բառերս՝ երկ (վաստակ) եւ երկն սեռ. երկն (երկունք) բոլորովին կը հերքեն այս ենթագրութիւնը: Ընդհակառակն ձայնապէս գծուարութիւն չկայ գոթ. *faurhtjanf* հետ համեմատելու (այս բառին յառաջուան ստուգաբանութեան նկատմամբ՝ հմմտ. *Zupitza Gutturale* էջ 5). հնդեւր. արմատ **perg-* կամ **perg-*՝: Չեմ կրնար գտնել որ Մ էյ է ի ենթագրութիւնը՝ dv- ի մասին, պատշաճի ժողովրդական “ստուերագրի” մը:

Մեւք § 29ի մէջ հաւանական գտանք որ քմառագաստականները սի առջեւ քմական կ'ըլ-

լան: Այն ատեն միեւնոյն բախան ունեցած ըլլալու են նաեւ Աի առջեւ. օրինակներ ծանօթ շեն ինծի:

Ի թերթին KZ XXXVIII 197 եւ հետեւ. ընդունած եմ որ $\widehat{կս}$ հայերէնի մէջ յերեւան կ'ելլէ իբր շ, իսկ $\widehat{ցիս}$ - իբր Յ: Ասկէ կը հետեւի՝ թէ ի նկատի ունենալով արտասանութեան կերպը՝ $\widehat{կ}$ ինչպէս ուրիշ շատ մը դրից մէջ՝ նոյնպէս եւ Աի առջեւ՝ բաց բաղաձայն եղած է: Արտասանութեան դրից նկատմամբ բաց բաղաձայններն աւելի դիւրաւ կը ձայնաշրջուին՝ քան փակ բաղաձայնները, ինչպէս որ § 14 ին մէջ մտադիր բրի: Այսպէս $\widehat{կ}$ նախ եւ առաջ սկիզբ առած § ձայնը կրնայ Աի միջնորդութեամբ շի ձայնաշրջուած ըլլալ, թէպէտ եւ հնդեր. $\widehat{ցի}$ է ծագում առած $\widehat{ց}$ անփոփոխ մնաց եւ ձայնաշրջեցաւ:

Շրթնական անձայնեղ բաղաձայններէն վերջը՝ ծանօթ շեն ինծի Աի օրինակներ: ք բաց բաղաձայն եղած ըլլալու է Աի առջեւ՝ ինչպէս ուրիշ դիպաց մէջ, բայց շեմ գիտեր թէ $f_{\text{ն}}$ -է անդրադոյն ինչ եղած է ($> f - > \text{ն}$ - կամ թերեւս $f_{\text{ն}} > \text{ն}$ - $> + ?$ առաջինն ինծի ամէնէն հաւանականը կ'երեւայ): Բագրուպանեան կ'ընդունի թէ $-ք_{\text{ն}}$ - հայերէնի մէջ եղած է ոչ, տե՛ս Հանդէս Աժ-օրեայ 1903, 150 եւ 221: Իւր օրինակներէն մէկ քանին այն ենթադրութեան վրայ կը յենուն՝ թէ սկզբնատառ հնդեր. q, q^n հայերէնի մէջ $\frac{1}{2}$ կ'ըլլայ, որ ինծի անհաւատալի է: Միւս օրինակները (ինչպէս՝ ուրիշ = լատ. *aperiō* բարդութիւններ են յուն. $\acute{\alpha} \pi \acute{o} \theta$ համապատասխանող նախադրութեամբ մը: Բագրուպանեան իբր նախահայկական ձեւ կը դնէ * ap , իսկ ես այն կարծիքն ունիմ թէ միայն նախաձեւ * ab մ'ընդունելով կրնանք մեկնել: Չեմ կարծեր որ Ա զարգացման վրայ ազդեցութիւն մ'ունեցած ըլլայ:

ուստի փոխանակ Բաղրուպանեանի առաջարկած *ap-uōr-ին՝ կրնամ *ab-wr- գնել, որ ձեւագիտական տեսակէտով հաւանականագոյն ալ բլլալու է:

§ 38. Հաւանականագոյնս՝ ինչպէս յաջորդող *ի* կամ *ս*, նոյնպէս ալ յառաջընթաց *ի* կամ *ս* նոյնպիսի պահպանիչ ազդեցութիւն մ'ունեցած է հնդեւր. նրբերու արտասանութեան կերպին վրայ: Այս նկատմամբ հազիւ թէ ժառանգեալ եւ երկրորդաբար զարգացած երկրարբառներուն միջեւ տարբերութիւն մը կը նշմարուի: Հնդեւր. *ai* եւ *au* հայերէնի մէջ անփոփոխ մնացած են, եւ *oi* եւ *ou* բառակերպան մէջ եղած են *այ* եւ *ու*. (Հմմտ. Հեղինակիս գրածն ի թերթին KZ XXXVI 99): Ասկէ դուրս՝ *oi* եւ *ei* ի մի ձուլուած են: Շեշտին նախընթաց վանկի մը մէջ երեւան կ'ըլեն իբր *ի* (հնդ. *oi* ի համար պայծառ օրինակ մըն է հայ. *օ՛րն է յունոս* ալբ. *verε*), իսկ շեշտեալ ձեւի մէջ ի յայտ կու գան իբր *ե*. *oi* է ծագում առած է ձայնաւորի օրինակներ կը գտնուին Քրուզմանի քով Grndr. I^o 180. սակայն ի հարկէ հնդեւր. *ei* եւ *oi* փոխանակութեան պատճառաւ՝ դժուար է բացարձակապէս անհերքելի օրինակ մը գտնել *oi* ի համար: Սակայն այն կէտին համար՝ թէ *oi* ալ այն բախան ունեցած է՝ զոր ունեցած է *ei*, կրնայ անուղղակի վկայութեան կոչուիլ այն պարագան՝ որ հայերէնի մէջ չկայ փոխանակութիւն մը՝ որ կարենար իբրեւ շարունակութիւն մ'արժեւ հնդեւր. *ei* / *oi* փոխանակութեանը: Թէպէտ *ի* և, սեռ. *ի* և *այ* խնամի է *ի* և *այ* (ի-: --արմատ «կողմն», նշանակութեամբ) բառին, սակայն անշուշտ միայն այն կերպով՝ որ «երկու» թուականին՝ երկու իրարմէ տարբեր ածանցումներ ընդունելու ենք. (**duoiko*- եւ **duoikā*): է նախ եւ յառաջ *ei* ձեւէ ծագած է. ուստի եւ հնդեւր. *oi* պէտք է որ *ei* ձեւին ձայնաշրջած բլլայ: Այսպէս ալ հնդեւր. *eu* եւ *ou* ի

մի ձուլուած են եւ կ'երեւան՝ շեշտին նախընթաց վանկի մը մէջ իբրեւ *u*, շեշտեալ՝ իբրեւ *oi*. այս *oi* ձայնին ծագման սկիզբը պէտք է բլլալ *öu* ($> \ddot{u}i > \ddot{u}i > oi$) ինչպէս որ ի թերթին KZ XXXVIII 324 բաժնէ մ: Ամենապարզն է ընդունիլ թէ երկու երկբարբառներուն ի մի ձուլման առաջին քայլն եղած բլլայ՝ ինչպէս Բրուզման Grndr. I² 194 կ'ընդունի, այն՝ որ *eu* նախապէս *ou* եղած է: Օրինակի համար *ou* ձեւէ *öu*ի անցում մը կը գտնուի դանիական գաւառաբարբառներուն մէջ (տ. Valdemar Benike եւ Marius Kristensen, Kort over de danske folkemål, քարտէս 14 եւ 15). սակէ զատ՝ կայ *eu*, զոր կ'ուզէի իբրեւ միջին աստիճան մը նկատել. ուստի եւ նմաներանդութեան* արգիւնք է՝ *ei* եւ *oi*, *eu* եւ *ou* երկբարբառներուն միացումը. բայց այս նմաներանդութիւնը մի միայն յայնանպէս բաւական փակ *e* եւ *o* ձայնաւորներուն վրայ ազդած է. աւելի բաց *a* ձայնաւորն անփոփոխ մնացած է, կամ, ինչպէս որ զգուշութեամբ բացատրելու է՝ ի նկատի ունենալով § 30ին կատարածը, այնչափ զօրաւոր կերպով չէ ազդուած, որ գրի գիւտին ժամանակը պէտք չէ զգացուած = ձայնէն տարբեր

* նմաներանդութիւն (զերմ. Umlaut) բառը կը նշանակէ ձայնաւորի մը անվանկ ձայնի մ'ազդեցութեամբ երանգումը կամ գունաւորումը: "նմաներանդութեան", գլխաւոր տեսակներն են 1) ի-նմաներանդութիւն, որ չէ մը կամ *i* ունեցող ձայնն ձայնէ մը կամ բաղաձայնէ մը յառաջ կու գայ. գոթ. *fülljan* գերմ. *füllen*. 2) ու-նմաներանդութիւն, որ *u* է մը կամ *u* ունեցող ձայնն ձայնէ մը կամ բաղաձայնէ մը յառաջ կու գայ. գոթ. *vahts* "գաւազան", հին. *vōh*. նմաներանդութենէ տարբեր է ձայնաւորներու ներդաշնակութիւնը (Vokalharmonie). որուն մէջ անվանկ ձայները դեր մը չեն խաղար (գ. օր. թրք. *säv-mäk* „սիրել“, եւ՝ *jaz-mak* “գրել”):

նշանակեց մ'ալ գործածելու: Սակայն կարելի չէր
 ժխտել նաեւ այն կարելիութիւնը թէ թերեւս ոչ
 թէ մարութիւնն ալ եւ ալ կ'արտասանուէր այլ աւելի օ՛ւ
 եւ օ՛ւ (չառ բաց օ եւ օ՛ ձայնով): Արդէն ի թերթին
 KZ XXXVIII 201 խօսած եմ թէ հնդեւր. է իբրեւ
 ՚ կը մնայ - երկբարբառներէն վերջը՝ (-ւ, երեւոյն,
 վերջաւորութեան կողմանէ = παιδευσις, բար-
 ՚ն-ն՝ KZ XXXVIII 219 եւ հետեւ.): Նոյնպէս ան-
 շուշտ նաեւ է-երկբարբառներէն վերջը. Բաղբու-
 պանեան (տես Հանդէս Աճ. 1903 էջ 380) ան-
 շուշտ իրաւամբ զ՚նիւնայ կը կապէ ՚նիւն բային հետ.
 (՚նիւն բառին ստուգարանութեան մասին՝ հմմտ.
 Հիւր շման, I 475): -ւր վերջաւորութեան մա-
 սին՝ հմմտ. § 81. արժատական *նիւն բառն -citi-
 ձեւ մ'ունի, հմմտ. ներկայ եզ. երրորդ դէմքը
 ՚նիւն՝ ծագած *mughejetik*. նման ձեւակերտ մըն
 ալ կայ գոթ. *arbaiþs* բառին մէջ. (Բրուգման,
 Grndr. II 286): Ինծի կը պակսին օրինակներ ՚-երկ-
 բարբառէն վերջը գտնուող *q*, *q'*ի համար. և երկ-
 բարբառէն ետքը՝ ասոնք ՚նի հետ կը միանան, եւ
 (չեղելով էն) բաց բաղաձայն կ'ըլլան, զ. օր.
 լոյս: Եւ որովհետեւ *p* ընդհանրապէս ՚նի հետ զու-
 գընթաց կը զարգանայ՝ կը սպասուէր որ *p* երկ-
 բարբառներէն վերջը՝ բաց բաղաձայն եղած ըլլար.
 Բայց արդեօք երգաձայնազուրկ թէ երգաձայնա-
 կան: Այս տեղւոյ վերաբերի թերեւս իգական
 վերջաւորութիւնն -ոննի (ւրբ-ոննի եւն), որուն ն
 ձայնը չի կընար հնդեւր. էի կամ սի համապատաս-
 խանել. թերեւս **-ourijā*՝ ծագած հնդեւր. **-ourik*
 վերաբերի երկարելի աստիճանաւոր արականիս
 -օ(u)ր՝ -ւր- եւն բառերուն մէջ՝ § 32. (հմմտ.
 Գեանջեցեանի ժողոված -ւր վերջացող բառերուն
 ճօխ ցանկն՝ ի թերթին՝ շանգ. Հայագիտութեան,
 Ա. 59 եւ հետեւ.) [-ոննի վերջաւորութեան մասին
 հմմտ. Մսերեանց, О такъ называемыхъ ван-
 скихъ элементахъ въ армянскомъ языкѣ, էջ

14 եւ հետեւ. բայց ես չեմ կարծեր որ --նի վերջաւորութիւնը փոխառեալ է]: — Միջակ-թաւերն (ամէնն ալ) երկրարբան է մը վերջն այնպէս կը զարգանան՝ ինչպէս ձայնաւորէ մ'եաքք. ոչ, ոչ-չ-նէմ՝ § 29, ԳԵՂ, ԳԷՂ-նէմ:

§ 39. Նորանոր երկրարբաններ սկիզբ առած են այլեւայլ կերպերով. վերջաձայնի օրինաց ազդեցութեամբ ծագած են՝ հոչ, ծագում առած հնագոյն ձեւէս՝ *haxir, բերէ *bereti, հնգեր. bhereti, բնականապէս նաեւ ոչ: Ասն զի մեր (այսինքն՝ Հիւրշմանեան) հայկական տառադարձութեամբ՝ ՚ի եւ ՚յ ձայներու մէջ գրուած տարբերութիւնը բաւական կռուան չունի ոչ բնիկ այբուբենի՝ եւ ոչ ալ լեզուին պատմութեան մէջ: Աերջատառ ոչ մը թէպէտ այսօր համը եղած է (եթէ հոլովման ուրիշ ձեւերու ազդեցութեամբ մնացած չէ, ինչպէս միավանկ գոյականներու մէջ եղած է). բայց ասիկ չի հետեւիր որ իրաւացի բլլայ այն ենթադրութիւնը՝ թէ ՚յ հին հայերէնի մէջ նախորդ ձայնաւորին հետ երկարբան մը կազմած շրլլայ: Աարելի էր ոչ (ուղղականէն) էր (է ուղղկ.) սեռական ձեւերը (հմմտ. Մէյէ, «Հանգ. Հայագիտ.», Ա. 148) այնպէս մը մեկնել՝ որ -ը վերջատառ ուրիշ դերանունական սեռականներէ անցած բլլայ. եւ այս պարագային ոչ եւ է կրնային ներկայացընել հնգեր. *q^osi^o եւ *q^oes^o: հմմտ. տակաւին է-- (է-, յուն. ἐπί), Գ--՝ յառաջացած մէ է--է: Աերջաձայն օրինաց հետ առնչութիւն մ'ունին նաեւ այն երկրարբանները, որոնք կը գտնուին բառերու մէջ՝ ոչ, Գոչ, նոչ՝ ծագած ձեւերէս՝ *no, *do, *so եւ վերակցական բառէ մը՝ *ino- (KZ XXXVI. I 239): Նմանակազմութեամբ ծագում առած երկրարբանին մասին՝ որ անկատարի ձեւերուն մէջ կայ, այսպէս՝ ունոչ, հմմտ. § 32:

§ 40. Անշուշտ վերջաձայնի օրէնքներէն աւելի կրտսեր են նաեւ ՚ ձայնի մ' առջեւ գտնուող

ու- երկրորդականները՝ որոնք պարզ ձայնաւորէ յա-
 աջ եկած են: Մէյէ (՝Հանդ. Հայագիտ.,
 Բ. 27 եւ Esquisse, էջ 22) կ'ընդունի թէ - զար-
 գացած է իրեն յաջորդող շ ձայնէ հետեւեալ բա-
 ւերու մէջ՝ փէ-ը սեռ. արկ. փէղ, փ-ը սեռ.
 փ-ը (նախախնամի յուն. ἔλαιον բառին հետ),
 երկէ-ը (սեռ. երկէ-ը) եւ ծէ-ը սեռ. ծէ-ը (հմտ.
 § 34): Գիւրաւ կրնանք աւելցնել օրի-
 նակներս՝ փէղ, փէղ, փէղ, սեռ. փէ (փոխառեալ
 բառ), զափէղ, զափէղ (փոխառեալ բառ), պէղ, պէ-
 ղ, պէղ, սեռ. պէղ հմտ. պար, ծէղ, ծէղ,
 ծէ-ը, սեռ. ծէ, հմտ. ծղ- (բառ Բ ու զ է ի
 KZ XXXII 43 այս տեղւոյ կը վերաբերի նաեւ
 ծղէ-: Կապ ունի անշուշտ բառերու հետ՝ յուն.
 νεο-γίλος, գոթ. keinan «ծիլ» նաեւ լիտ.
 žydėti «ծաղկիլ»? Ծէ-ը բառէն բաղադրուած է
 անշուշտ լիթէ-ը, նաեւ լիթէ-ը, լիթէ գրուած)
 [νεογίλος բառին մասին ուրիշ կարծիք կը յայտնէ
 Բեթաէլ BB XXVII 191. Իսկ Շեֆտելսօվից
 BB XXVIII 295 ծէ-ը բառն կը կշռէ գերմ. kiel
 «փետրափող» բառին հետ. այն ատեն պէտք էր
 հնդեւրոպ. փոխանակութիւն մը ց/ց՝ ընդունիլ
 հմտ. անդդ. quill], շէղ, շէղ, շէղ, սեռ. շէ, շէ,
 շէ-ը, շէ-ը, շէ (նմանայանք բառ մը ծէ-ը եւ
 ծէ-ը բառերուն, հաւանօրէն կշռելի յունականիս
 հետ՝ χίλος «գալար խոտ», որ հնդեւր. զի
 ունի): Ամենուրեք ես այս օրինակներուն մէջ փ-
 գրած եմ, վասն զի ամէն գիպաց մէջ ինծի ծանօթ
 չէ ասոնց հնագոյն ուղղագրութիւնը, որ ե- ու ի-
 ձեւերուն միջեւ տարբերութիւն կը դնէ (Մէյէ
 Journal Asiatique 1903, 493 եւ հետեւ.):
 Մէյէ է ի մեկնութեանց համաձայն՝ Է ձեւէ ծագած
 է ե-, իսկ Է ձեւէ՝ Է: Այս ոչ-նախնական երկ-
 րորդականները միայն այն գիպաց մէջ բառամիջին
 կը գտնուին, ուր նմանակազմութիւն մը կրնայ
 տեղի ունենալ վերջածայնին համեմատ. բառա-

միջին՝ ուր ազգեցութիւն մը շէն կրած, շէն երեւար (նեղոս), եւ նաեւ վերջաձայնին ալ երբեմն նմանակազմարար խափանուած են (նեղ եւ զեղեցիկ եւն): Բայց նմանակազմութիւնը յաճախ հակառակ ընթացք մ'ըրած է. երկրարբառը նաեւ բառամէջը մտած է (վերոյիշեալ սեռական ձեւերուն մէջ.) եւ այն՝ միշտ է՝ ձեւով. (Հմմտ. § 41), եւ, սեռ. է-ըն (Մ էյ է անդ): Ուրեմն այստեղ է՝ երկրարբառը՝ 1. կանոնաւոր է ձայնի մը տեղն անցած է, 2. ձայնական օրինաց համաձայն կորսուած է ձայնաւորի մը տեղը մտած. եւ այսպէս ծագած է է եւ է ձայներու խառնուրդ մը, որ յառաջ բերած է նաեւ սեռականս՝ շեղէ, ուղղականէն՝ շեղ (եւ ըստ այսմ՝ ուղղական ձեւ մ'ալ՝ շեղ): Նաեւ ուղղական տեղն ձեւն ալ (սեռ. տեղն) պէտք է որ այնպիսի խառնուրդէ յառաջ եկած բլայ (անշուշտ ոչ անցմամբ էն ձեւին դէպ ի եղ.): Ուստի բացորոշ է, թէ հոս խնդրոյ նիւթ եզր ոչ նախնական երկրարբառներս՝ է՝ ու է՝ աւելի կրտսերադոյն են՝ քան վերջաձայնի օրէնքները, որով զարմանալի բան մը չէ որ նաեւ փոխառեալ բառերուն մէջ ասոնք կ'երեւան: Չեմ նշանակած ՝ ձայնին երկրարբառացման օրինակ մը: Ասոր հակառակն տեղ կ'երեւայ թէ վերջաձայնին մէջ տեղ եղած է. վասն զի տեղ վերջաւորող դործողանուանք (Մ էյ է անդ էջ 502) ինչպէս շեղ (շեղնէ) շէն կրնար բաժնուիլ տեղ վերջաւորող ածականներէն եւ դերբայներէն (շեղնէ՛, շեղնէ՛, դեղնէ՛, դեղնէ՛): Արնայ հին դերբայ ներկայի մ'աճում մ'ընդունուիլ (-ոն-լո-, Հմմտ. § 17), Հմմտ. է-նեղ-նէ (հնեղեւր. ոն-ով) եւ շ վերջաւորող դերբայներ: Աւել (է՝ կամ տարմատ, ուրեմն նախապէս տարմատ) ազերս ունի նուով բառին հետ՝ § 30: Գեղն ունի՝ ըստ Մ էյ է ի (անդ, էջ 495) երկրորդական ձեւ մըն ալ՝ շեղն: Բայց քանի որ հին ձեռագրաց ուղղագրութեան կերպին վրայ մինչեւ հիմայ

եղածէն աւելի մանրամասն ու խորազնին հետա-
զօտութիւններ չեն եղած, ստուգիւ պէտք չէ այս
ուղղադրութեան բացարձակ կարեւորութիւն տալ.
Եթէ որեւէ նշանակութիւն ունենար՝ այն ատեն
ուրիշ սկզբնական ձեւ մ'ենթադրէր՝ փե-չէն
տարբեր: — Միջամիտութիւն *f* ձայնին առջեւ
— բնէ՛մ բառին մէջ՝ տ. § 16 —:

§ 41. Փակ բաղաձայններու ձայնաւորացմամբ
(հմմտ. §§ 14 — 17) յառաջ եկած երկբարբառ-
ները շատ աւելի հին են՝ քան թէ մինչեւ այստեղ
քննուած երկբարբառները, որոնք վերջաձայնի
օրէնքներով կամ վերջաձայնի օրէնքներէն ետքը
յառաջ եկած են: Այն պարագային $o + \frac{y}{u}$ է ծա-
գում առած է *ou*, որ յետոյ *u* եղած. (այլազգ
հնգեր. *ou*, որ նոյն միջոցին արդէն եղած
էր *ou*, որմէ յետոյ *oi* եղած. այլազգ նաեւ
au, որ վերջատառ *u*ի առջեւ յետոյ ծագած է
ok, եւ որ *oh* աւելի բաց արտասանութիւն մը
կ'ենթադրէ): Փակ բաղաձայններու ձայնաւորաց-
մամբ ծագած *u*-երկբարբառները շեշտին նախըն-
թաց վանկին մէջ ընդհանրապէս նուազած չեն.
ուստի տակաւին իրենց զարգացման վերջին աս-
տիճանին չէին հասած այն ատեն՝ երբ ուրիշ ան-
շեշտ ձայնաւորներ նուազեցան: *eq*"է սկիզբ
առած է— նուազած է (§ 15), բայց է— երկբար-
բառին նուազումը թերեւս ժամանակաւ աւելի
կրտսերագոյն ըլլայ՝ քան միւս ձայնաւորի նուա-
զումները (§ 29): Թէ-ր, Էէ-րէ՛մ (Մ է, *J* է *Journal*
asiatique. 1903 էջ 494) բառին — ձայնը
յայտնապէս պէտք է որ փակ բաղաձայնէ մը
ծագում առած ըլլայ: Հոս ալ փոխանակու-
թիւնը անշուշտ նոյն հիմն ունի, զոր ունին միւս
հայկական ձայնաւորի փոխանակութիւնքն, այս-
ինքն՝ երաժշտական շեշտ մը. (KZ XXXIX 238
եւ հետեւ.) բայց կրնայ նաեւ կրտսերագոյն նոյն-
պիսի փոխանակութեանց կարգէն ըլլալ: Երգա-

ձայնազուրկ ձայնի մ'առջևի է- երկբարբառը (է-ն, է-ն-ա-ս-ս-ն) այսպիսի փոխանակութեան շէ ենթարկուած, ուրեմն հաս զարգացումը դանդաղադոյն եղած է՝ քան չի առջև: Արդէն վերը յառաջ բերուեցան օրինակներ, որ կը ցուցընեն թէ հնդեր. է՛՛ր՝ ձայնաւորի փոխուած փակ բաղաձայնէ մը վերջն իբր է կը մնայ (է-ն, շ-ն-ն-ն եւն):

§ 42. Միջամխութեամբ յառաջ եկած երկբարբառներու շարք մ'աւելի հին ալ է (§§ 42—44): Շատոնց արդէն ծանօթ էր թէ Ջէջ բառը՝ սեռ. Ջէջ, որ կը կշռի լատ. *medius*ի եւն հեռ, ջ (ծագած մէկ, հնդեր. *dhī*) ձայնէն յառաջացած երկբարբառ մ'ունի եւ ըստ այսմ պէտք է բնականապէս հնդեր. է՛է ծագած շ ձայնին, եւ հնդեր. մէկ յառաջ եկած ճի առջև ալ նոյն զարգացման սպասել: Բայց արդ՝ որովհետեւ ես՝ վերը § 33, ապացուցի որ հնդեր. քմառագաստականաց քմականացեալ ձեր հայերէնի մէջ նախապէս կ'է, gի եւն կը հնչէր, ուստի պէտք է անպատճառ այս բաղադրութեանց առջև ալ փոխանակ հնդեր. e ձայնաւորի մը՝ շեշտաւոր վանկին մէջ է, իսկ շեշտին նախընթաց վանկին մէջ է սպասել: Այսպէս՝ տեսական քննութիւններով ալ կը հաստատուի իմ այն տեսութիւնս՝ զոր զուտ փորձական ճամբով ստացած էի (KZ XXXVIII 205). Օրինակ մըն է՝ շէշէր = հսլ. *večerō*, եւ ē: i փոխանակութեան հաւասարեցմամբ՝ է՛, սեռ. է՛է: Արեւի շէ նաեւ էշ, սեռ. էշոյ = լատ. *equus* բառին դէմ ալ բան մ'առարկել, որովհետեւ միջամխութեան միջոցին՝ ըստ ինքեան ոչ թէ նախաւոր ի ձայնը որոշէ է, այլ ի ձայնին առջև գտնուած բաղաձայնին երանգը: Բայց այս բառը ժամանակագրական կռուան մը կուտայ մեզի. հնդերոպական կէ ծագում առած էր նախ եւ առաջ ճ, եւ կ'է է՛ ճ. եւ որովհետեւ միջա-

միութիւնը՝ թէեւ կէն յառաջ կը հանդիպի, բայց ոչ կէն յառաջ, այն ատեն միայն կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ, երբ կէ ծագում առած ճարդէն մարուր = եղած էր: Միւս կողմանէ ճակերպ ձայներէն յառաջ միջամիութիւնը՝ ուստի նաեւ կէ սկիզբ առած = ձայնն աւելի հին է՝ քան հոյկական ձայնաւորաց նուազումը:

§ 43. ճակերպ ձայներուն առջեւի միջամիութիւնը միայն e ձայնաւորէն վերջը տեղի կ'ունենայ. որով միջամիութեան այս օրինակը կը գանազանի ի նի ըն ձեւերուն առջեւ եղած միջամիութեանէն: Վասն զի այս վերջին միջամիութիւնը ճիշդ = եւ = ձայնաւորներէն ետքը կը գտնուի: Բոլորովին որոշ ու մեկին օրինակ մըն է՝ ոչլ = լատ. *alius* եւն. Մէյ է MSL VIII 237 շատ անյաջող գաղափար մ'ունեցած է, կիպր. *ai* λ ω ν ի միջնորդութեամբ՝ **ailos* սկզբնական ձեւ մ'ընդունելու: Վասն զի ամենեւին տարակուսելու տեղի չկայ թէ կիպր. *ai* λ ο ς պարզապէս միեւնոյն է յուն. *ἄλλος* սօփորական բառին հետ, հմմտ. Բրուգման, Griech. Gramm.³ էջ 35: Պէտք չկայ դարձեալ յայտնապէս շեշտելու թէ նաեւ նոր կրմբ. *ail* եւ միջին կրմբ. *eil* հին երկբարբառ մը չի պարունակեր: Բրեգ. *eil* մեկնուելու չէ **ailo*-է, հապաանշուշտ **ailio*-է, բայց նոյն իսկ հակառակ դժուարութեանց՝ նաեւ **alio*-է: Մէյ է իւր մեկնութիւնը յառաջ բերած է, որպէս զի կարենայ պահել այն ենթագորութիւնը, զոր արդէն Բարթոլոմէ իրաւամբ մերժած է, թէ չէ ձայնը ը եւ լ ձայներէն վերջը յերեւան կու գայ իբրեւ Վ: Այս կարծիքն անյողողող կը պահէ նաեւ իւր *Esquisse* (էջ 29) գործին մէջ ալ, ուր օր. աղ. ուն-ըջ բառն՝ արմատին կաղմութեան կողմանէ՝ կը նոյնացընէ յուն. *ὄνειρος* ի հետ: Հոն նոյն իսկ սա կարծիքը կը յայտնէ՝ թէ չէ նաեւ նէ վերջն ալ եւ բառասկզբան

իրբեւ ջ կը ներկայանայ. բառակցքան համար կոչում կ'ընէ ջ-ը բառը, որ իրբեւ թէ լիւ. *jürəsh* հետ աղերս ունենայ: Բայց ինչպէս ծանօթ է, այս լիւ. բառս աւրնչութիւն ունի բառերուս հետ՝ հհնդկ. *vār* «ջուր» հին սկանդ. *ver* «ծով», յուն. *ὄρον*, լատ. *ūrīnor* եւն: Հնդեւր. և հայերէնի մէջ երբեք ջ եղած չէ, ևէն ետքը կը կորսուի և (մանրամասն տես KZ XXXVIII 199), նոյնպէս անչուշտ նաեւ *e* ձայնաւորէն վերջը. երէտ, **trejes*. հմմտ. Կէ-մ բառին մասին՝ § 35: Իսկ *a* ի յաջորդող և ձայնին բախտին համար կարելի չէ Բրուգ-մանի հետ Grndr. I² 269 վկայութեան կոչել *դ-յե-ի*, հհնդկ. *dhayati* «ծծել»: Վասն զի *դ-յե-ի* ինչպէս արդէն երեւոյթը ցոյց կու տայ, անանցած է ի- արմատաւոր ձեւէս **դ-յե*, ուղղկ. **դ-յ*. (հմմտ. *անե-ի*՝ *անէ* § 21). Եւ այս արմատական բառիս մէջ անչուշտ *-ti-* վերջաւորութիւնն ալ թաղանուած է (հմմտ. *բ-յ* = *φάσις* եւն): Հաւանականագոյն կարծիքն այն է՝ թէ և ամենուրեք ձայնաւորաց մէջտեղը կորսուած է: Այն ասեմ որ-ւմ բայն՝ եզ. 3. դէմքը որ-ւոյ, յառաջ եկած բլատու է՝ ըստ ձայնական օրինաց, **porkāietik*, յոգն. 1. որ-ւմդ՝ ծագած **porkājomest* եւն: Յամենայն դէպս և բառակցքան չ'երեւար իբր յ. ես չեմ գտած սկզբնատառ յ ձայնով բնիկ հայերէն բառքը, որուն մէջ ի նախագրութիւնը շճանչցուէր: Բուգդէ KZ XXXII 22 յ-ր բառը կը կշռէ աւետ. *yaoiti* «կապ» բառին հետ, որուն սխալ բլատը ցոյց կու տայ շ-ր երկրորդական ձեւը. ասկէ անտարակոյս բաժնելու չէ -ր «կօշիկ». այս բառն *-ի-նէ-ի*՝ անանցած չէ, որովհետեւ *-dhi-* վերջաւորութիւն մը տարօրինակ կ'ըլլաւ, այլ աղերս ունի հետեւեալ բառերուս հետ՝ լիւ. *áudmi* «հիւսել». հրգ. *wat* «զգեստ». հհիւս. *váð* «զգեստ». հրգ. *wētan* «կապել». յուն.

ἐθμοί· δεσμοί, πλόκαμοί (Σδմն. Lagercrantz KZ XXXV 273), անշուշտ նաեւ իր. *fedan* «լուծք, դոյդ», *cobeden* «լծորդութիւն», ՀՏնդկ. *vivadha-s* «լուծ» (յուս) : ըստ այսմ «-դ» նշանակելու էր «ոտին ազանելիք» : Բայց ասկից՝ Բուզգէ կ'ուզէ գյա՛մէ՛ կշռել ՀՏնդկ. *yamati* «նուածէ» բային հետ, սակայն յա՛մէ՛ բայն «մ» «տարի» բառէն անանցած է («մ» յա՛մ «անել») : Հնդեւր. չի կր ներկայանայ հայերէնի մէջ բառասկզբան ապահովապէս իբր յ, յէր անշուշտ որեւիցէ կերպով աղերս ունի ՀՏնդկ. *yūyām* ի եւն հետ, իսկ յ-- սեռ. յ--ոյ կապ ունի բառերուս հետ՝ նպ. *xāya*, հալ. *jaže*, հբգ. *ei*, եւ ապահովապէս ծագած է **ōi*-է, այնպիսի կերպով՝ որ նախ նմանաձայնութեամբ **iōi*- մը գոյացած էր. Տճմն. լատ. *jējunus* = ՀՏնդկ. *adyūna-s* ըստ Thurneysenի, KZ XXXII 566) : Հնդեւր. չի է ծագած յ ըստ բառականի զուգընթաց է չի հետ՝ որ հնդեւր. ուէ սկիզբ առած է, սակայն բառամիջին չի եւ ու ձայներուն միջեւ համընթացութիւն մը չկայ :

Այլ բառին մէջ եղած միջամիութիւնը կը գտնուի նոյնպէս նաեւ չոյլ եւ չոյլէ՛մ բառերուն մէջ ալ (§ 19), սակայն միջամիութիւնը հոս հնդեւր. չի է մը յառաջ եկած չէ, այլ չի ձայնի փոխուած հնդեւր. զէ մը : Միջամիութիւնը յերեւան կ'ելլէ նաեւ բառերուս մէջ՝ չոյլ+ եւ չոյլ (§ 30) եւ բոլորովին ապահով՝ իւոյլ, գոյական եւ անանցած, իւոյլ-մի քով : Թոռ-լոյ սեռականը նմանակազմութեամբ յառաջացած է, ոյ / ու փոխանակութեան ուրիշ դիպաց համաձայն, (որոնք ծագած չեն անով՝ որ ոյ եղած բլլար ու, այլ անով՝ որ ոյ ձեւին նախաստիճանը՝ ՕՍ երկրորդաբար շեշտին նախընթաց վանկին մէջ ու եղած է. Տճմն. KZ XXXIX 236) : Այն նմանակազմութիւնը՝ որ կայ իւոյլ ձեւին մէջ, տեղի ունեցած է նոյնանման ամէն դիպաց մէջ : Բոյլ բառին յոգն. սեռականն է

Բ--ւէց. ուստի եւ այս բառն է-արմատ է, եւ մենք պէտք ենք բնդուենիլ թէ ոչ միայն ՚, այլ նաեւ ՚ միջամասութեան պատճառ եղած է անհետացող վերջաձայնն վանկին մէջ: Ասոր հակառակն անկորուստ մնացող է մը միջամասութիւն յառաջ բերած չէ: Այս պատճառաւ է-արմատներուն մէջ պէտք էր միջամասութիւնը միայն եղ. եւ յոգն. ուղ. եւ հայց. հոլովմանց մէջ յերեւան գալ, բայց ոչ միւս հոլովներուն մէջ: Այս միջամասութիւնը շատ անգամ ալ հաւասարեցմամբ դուրս մղուած է նաեւ ուղ. եւ հայց. հոլովներէն (ղ. օր. --ւ սեւ. --ւէ), բայց երբ հաստատուն պահուած է՝ մտած է նաեւ միւս հոլովներուն մէջ (Բ--ւէց փոխանակ բառ ձայնակն օրինաց՝ *Բ--ւէց): Գալ կամ Գ--ւլ՝ որ է-արմատ է, անորոշ է: Չեմ գիտեր թէ արդեօք անհետացող է մը նաեւ բառամիջին միջամասութիւն յառաջ կը բերէ: Ի յառաջագունէ ասոր ամենեւին հաւանելու չէ:

Միջամասութեան օրինակներ են Ն ձայնի առջեւ՝ յոյն (է-արմատ), Կ. KZ XXXVIII 198 եւ թերեւս նաեւ ոյն հնդկ. anyás, տեւ KZ XXXVIII 240 [հմտ. շեղին ակին գրածը Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien էջ 35]. գարձեալ ոյր, յուն. άν ή ρ, նախապէս ծագած *ainrէ (անվանկ բով)՝ Մ էյ է Esquisse, էջ 32. Իսկ -լոր- եռապատիկ իմբին մէջ միջին բաղաձայնը կորսուած է: Այժմ այլ եւս չեմ բնդուենիլ թէ ՚ի առջեւ գտնուող ռ անցած ըլլայ ՚ ձայնի:

Միջամասութիւն՝ ր ձայնէն յառաջ, կայ է-յր բառին մէջ (է-արմատ կամ է-: --արմատ) է-րէ՛մ բային քով, նոյնպէս անշուշտ --յր բառին մէջ (է-արմատ)՝ արմատէն *kō-, k̄a- ի բառին հնդկ. cīcāti «արէ՛ լատ. cōs catus. արմատը լիսստիճան յերեւան կու գայ --ր բառին մէջ, որմէ --րէ՛մ. (սակայն տարակուսական է թէ նաեւ --ր «թուր»

սեռ. «բոյ բառն ալ ասկէ բլլայ, նախ այն պատ-
 ճառով՝ որ նշանակութեան զարգացումը բաւա-
 կան տարօրինակ բլլալու էր, եւ երկրորդ՝ որ «-բ
 նոյն է յուն. օօրի հետ. «-բ բառը պէտք էր նա-
 խապէս հարկ-բի պէս § 24 բարձրաւ մ'եղած
 բլլալ. սկզբնատառ - մ'ինկած է, հմմտ. օրինակ-
 ներք՝ § 64. եթէ այս տեղւոյ կը վերաբերին հհնդկ.
 asi-s «սուր», լատ. ensis, այն ատեն հայերէն բա-
 ռին նախաձեւը *hōsōr բլլալու էր. ոչ եղած է ա՛ն՝
 ինչպէս այլուր, եւ ոչ կորսուած Տի առջեւ.
 [S o m m e r f՝ Griechische Lautstudien աշխատա-
 սիրութեան մէջ՝ հաստատած օրէնքներուն հա-
 մեմատ *hōsor յունարէնի մէջ պէտք էր որ
 *ahor > *haor *օօր տար. բայց օօր բանաստեղ-
 ծական բառ մըն է եւ գաւառաբարբառական
 ազդեցութեամբ հ- ձայնը կորուսած է]: Վեր-
 ջապէս «-բ նոյն բլլալու է ի վերջոյ բառերուս հետ՝
 հհնդկ. ācī-s «սայր» յուն. ἄξις, վասն զի վերջ
 ի վերջոյ *kō- *ka- արմատը նոյն է *ak համանիշ
 արմատին հետ: Ս-բէն բարդուած է «-բ-բէ՛ւ,
 եւ ասկէ ալ անանցած՝ «-բբէ՛ւ (Bugge KZ
 XXXII 38). «-բբէ՛ւ յարմարապէս կը թարգմա-
 նուի գանիերէն aegge բառով (հին սկանդ. eggja՝
 յառաջացած eggէ, լատ. aciēs): Ս-բբէ՛ւ յառաջ
 եկած է աննմանաձայնութեամբ *«-բբբէ՛ւ, բայց
 այս ձեւին մէջ պէտք չկայ որ չի առջեւ չ ձայնի մը
 կորուսան ընդունուի. մանաւանդ թէ ասոր մէջ
 *«-բ երկրորդական ձեւ մը կը ծածկուի առանց մի-
 ջամխութեան, հմմտ. ք-լ եւ ք-յլ: Սոյն կերպով
 կը մեկնեմ նաեւ «նք եւ «յն, եւ այս պատճառաւ
 կը կարծեմ թէ հին հայերէնի մէջ երբեք ընդու-
 նելու չէ թէ «յ երկրաբարբառը՝ պարզուած եղած

1 [Գոժուարութիւն կը պատճառեն հայր, ժայր բառե-
 բուն այս հարկները՝ հարբ հարբ եւն: Բայց հարբ ժայր ուղղա-
 կանները թերեւս *pateres *māteres նախաձեւերէն կը

բլայ =, ինչպէս որ նոր հայերէնի օրինակէն խաբուելով (ուր ոչ շատ անգամ կ'ըլլայ =. ու = հին հայ. ոչ) կրնար ընդունուիլ: Տոբ բառին մասին սեռ. գրքի, տ. § 68:

Բնականապէս l, n, r, որոնք ի-միջամիսութիւնը պատճառած են, նախնաբար փափկահնչիւն եղած պիտի բլան. սակայն փափկահնչութիւնը պատմական ժամանակին մէջ ստուգիւ գաղբած էր: Ասոր նշան է ոչ երկրորդական ձեւն՝ ոչ ձեւին քով (Հիւրշման I 417): Ըստ Մէյէի՝ Esquisse էջ 22, ոչ հնչումը բաղաձայնի մ'առջև ունեցած դիրքէն կախում ունի, նաեւ բառավերջին ոչ թերեւս ձայնական օրինաց համաձայն է, իսկ լ՝ նմանակազմութեան մ'արդիւնք: Մէյէի՝ ոչ եւ չգրեւուն մասին տուած կանոններուն վրայ աւելցրնելու է՝ ըստ § 17ի, որ -ln- եւ -nl- եղած են ոչ: Բայց ասով ոչի ծագման պատմութիւնը տակուին չի լինար: Թերեւս Բրուգման Grndr. I^e 433 իրաւամբ՝ որչափ ալ առանց ապացուցի, ընդունած է թէ աննմանաձայնութեամբ շէ ծագած կողմնական ձայն մը՝ դիրքէն անկախ, իբր ոչ յերեւան կու գայ, հմտ. «դէր» § 32: Ըստ Մէյէի՝ MSL X 280, կրկնակազմութիւն մըն է «դրմ» գրթ. arms «թշուա», բառին քով: Սակայն այսու հանդերձ բաւական այսպիսի դէպքեր կը մնան անմեկնելի:

§ 44. Հայերէնի մէջ կայ ու-միջամիսութիւն մըն ալ, որ սակայն ի-միջամիսութեան հետ շատ քիչ զուգահաւասար է: Արդո՞ւր բառին մէջ

մեկնուին, հմտ. շոք *q'etores ձեւէն § 35. այն տակն կը մնայ միայն քննել թէ հնգեր. -տ այսօրւան բառամիջին թնչ պայմաններով անհետ կորսուած է (շոք հոք) եւ թնչ պայմաններով յ ձեւով կը մնայ (դոյտալ՝ աճառայն եւն). իսկ աներեւ յայտնի է որ հնգեր. -տ այսօրւան բառավերջին միայն ու եւ ի ձայնաւորներէն վերջը կը կորուի (լու լի / հոյ հոյք լոյն եւն, վերջ § 31):

նաեւ անգական մը բովանդակող երկրորդական
 ձեւն ալ զուտ քմառագաստական մ'ուռներ (Հմմտ.
 յուն. ἔγγελος «օձաձուկ»), ուստի լատ. *anguis* ի
 մէջ պէտք է հնդեր. լիատեւ -ն- մ'ընդունիլ եւ
 ըստ այնմ պէտք է դատել նաեւ յունարէն $\delta\phi\epsilon\varsigma$
 թէեւ ասիկա բոլորովին ալ չհամաձայնի $\epsilon\pi\pi\omicron\varsigma$ ի
 հետ (— արդէն ի թերթին KZ XXXVIII 306
 ապացուցի թէ քմառագաստական +ն յունա-
 րէնի մէջ կը զարգանայ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս
 կ'աճի քմական +ն, ասոր կը վերագառնամ վարը՝
 § 57). $\delta\phi\epsilon\varsigma$ ձեւին՝ որուն առաջին վանկը Հոմե-
 րոսի քով երկար է (նաեւ $\delta\pi\phi\epsilon\varsigma$ գրուած), եւ
 $\epsilon\pi\pi\omicron\varsigma$ ի միջեւ եղած տարբերութիւնը մեկնելու է
 փակ բաղաձայնին արտասանութեան այլեւայլ
 եղանակէն: Թէ հայ ձեւին մէջ ն մը գոյութիւն
 ունի, յոյց կու տայ այն պարագան՝ որ չէ եղած
 շ. վասն զի այս պարագան չի կրնար յառաջընթաց
 երկրորդական մեկնուիլ, ինչպէս որ ի թերթին
 KZ XXXVIII 201 Բ ու գ գ է ի հետ սխալմամբ
 ընդունած էի: Ա-ն բառին մէջ անգական մ'ըն-
 դունելու բացարձակ ստիպում մը չկայ. վասն զի
 բառակցրան --- կրնայ ՕԱ-է ծագած բլալ (§ 38
 եւ KZ XXXVI 99), այնպէս որ --ն կրնայ յուն.
 $\delta\phi\epsilon\varsigma$ ի բոլորովին հաւասար գրուիլ: Ատաղճի սա-
 կաւութեան պատճառաւ չենք կրնար նէ մը պատ-
 ճառեալ միջամիութեան ճշգրիտ կանոնները
 գտնել: -tu- (§ 32) վերջաւորութեան առջեւ մի-
 ջամիութիւն յերեւան չի գար. բայց հոս կրնայ
 նաեւ ստուգաբանական գիտակցութիւնն ազդե-
 ցութիւն մ'ունենցած բլալ. -r+-y (§ 37) բառին
 մէջ r ձայնը կրնայ միջամիութիւնը խափա-
 նած բլալ:

Ընդհակառակն --ն-նէ՛մ բային մէջ, լատ.
unguō, հհնդկ. *anājmi* «օձանեմ», միջամիութիւնը
 պէտք է որ կորսուած վանկական նէ մը
 պատճառուած բլայ: Ըստ § 17 ի քննութեանց՝

յանդգնական չէ *ա-ծ-անէ՛՛ մեկնել* *Հնագոյն* *--ծ-ն--՛՛է (*Հմմտ. սկանի՛՛ եւ սկան--՛՛ եւն*): Եւ ինչպէս տեսանք, *ն--՛՛* վերջաւորութիւնն ամէն բաղաձայնէ ետքը՝ բաց ի *ա* գրէն, ծագած է **-սու-mai* է: Ամէնէն աւելի մտածել կու տայ այն պարագան՝ որ *Հայերէնի այննորութիւնը՝ որով Հնդեւր.*-neumi* ի տեղը **-uneumi* բռնած է, պէտք է խորին *Հնութիւն* մ'ունենալ, որպէս զի *ա-ծ-անէ՛՛* ի քմականը մեկնուի, եւ միանգամայն տակաւին միտ զնելու է որ *ա-ծ-անէ՛՛ սչ* թէ *Հնդկ.* ներկայի *Հինգերորդ կարգին* կը վերաբերէր, այլ եօթներորդին: Սակայն այլազգ մեկնելու ուրիշ կարելի մեկնութիւն մը բացարձակապէս չեմ գտներ:

Գէ-ր սեռ. քի-րի բառին մէջ անկախ զարգացում մը ստուգիւ չկայ, այլ այս գոյականը պարզապէս իւր համապատասխան բայէն կախում ունի: Պատմական լեզուին մէջ (ուղ. եւ *Հայցականին* մէջ) կորսուած արմատական ձայնաւորէ մը (*i-*, *-o-* եւն) օժանցեալ բայանուններն այնչափ առատացած են *Հայերէնի* մէջ որ, զոնէ բարդութեան մէջ՝ ամէն բայէ կրնան կազմուիլ: Այս բայանունները՝ բային քով, շատ անգամ երկրորդական են, եւ ձայնաբանական խնդիրներու մէջ պէտք են մեծ զգուշութեամբ գործածուիլ (*Հմմտ. հոնչ-է* եւ *հնչ-է*՝ *հնչէ՛՛* ի քով, կամ *դժո-ար-ա-դաբո-ւմ*՝ *դաբու-մ* պարսկերէնէ փոխ առնուած բառի մը քով նպ. *paīmāyam* «չափեմ», *Հպ. patiy* + արմատ **mā*): Անշուշտ *քի-ր* յարաբերաբար *Հին շրջանի* մը կը վերաբերի, բայց ամենեւին տարակոյս չկայ որ իւր բային քով երկրորդական է: Բայն է *քի-րնէ՛՛*, *ՀՀնդկ. vindāmi*, որ *ա-ծ-անէ՛՛* ի *Հեա բոլորովին* զուգընթաց է: *Գի-րի* եւ *քի-րնէ՛՛* միջեւ եղած ազերսը բոլորովին պայծառ չէ. կրնար *քի-րնէ՛՛* նմանակազմաբար **քի-րն--՛՛* է շրջած ըլլալ, բայց կրնայ նաեւ ըլլալ որ կորսուած ըլլայ շեշտին նախնիթաց վանկին մէջ գտնուող *ի-* մը՝ որ *Հայ* ձայնաւորաց

նուազման ժամանակէն յառաջ՝ ս- միջամխութեամբ յառաջ եկած էր: § 42էն կարելի է հաւանականութեամբ հետեւցրնել թէ վերոյիշեալ -- միջամխութիւնը (հակառակ § 40ի մէջ յիշուած յետագոյն -- միջամխութեան) հնագոյն բլայ՝ քան թէ շեշտին նախընթաց երկրաբբաաներուն նուազումը (ei եւ օս § 38) (միւս կողմանէ շեշտին նախընթաց երկրաբբաաներուն նուազումը կրնայ իւր մասին քիչ մ'անագանագոյն բլայ՝ քան շեշտին նախընթաց ս եւ ի ձայներուն կորուսար): Յանդուգն ենթադրութիւն մը չէ ինծի համար ընդունիլ, թէ շեշտին նախընթաց ի- երկրաբբաան մը բոլորովին կորսուած բլայ՝ միաժամանակ ei եւ օս ձայներու վերածուելով: Արդ՝ *viduneumi հիմնական ձեւին մէջ ի ձայնը՝ անհետացող սի ազդեցութեամբն ի- եղած է. այս ի- մնացած է մինչեւ շեշտին նախընթաց երկրաբբաանն նուազելը, բայց այնուհետեւ բոլորովին կորսուած է: Գարձեալ մտադիր կ'ընեմ որ հիմնական ձեւը պէտք է *viduneumi գնել եւ ոչ *vinduneumi (հմտ. ք-- շ-նէ՛մ հհնգկ. bhunájmi): Ասկէ շատ զարտուղող -- շ-նէ՛մը կրնայ ընդհակառակն *ong^uneumik ծագած բլայ:

Եթէ ի- ք եւ ի- ք-նէ՛մ բառերուն իմ տուած մեկնութիւնն ուղիղ է, այն ատեն լ-նէ՛մ կրնայ մեկնուիլ իբրեւ կերպարանափոխութիւն մը՝ *լ-ն-մ ձեւին, որ *liq^uneumik ծագած էր: Սակայն այս հիմնական ձեւը պէտք էր կրտսերագոյն բլայ՝ քան թէ -- շ-նէ՛մի համապատասխանող հիմնական ձեւը, վասն զի քմառագաստականն անփոփոխ մնացած է: Այն ատեն ի- երկրաբբաանը՝ որ վերջէն կորսուած է, պատճառ եղած բլայու է որ հնգեր. զ^u անփոփոխ մնացած է նուրբ-թաւի մ'աստիճանին վրայ: Եթէ չ'ուզուի որ այս մեկնութիւնն ընդունիլ, այն ատեն կրնայ երկրորդական ձեւէ մը *lei^qō (հմտ. յուն. λ ε ι π ω) մեկնել փորձել, վասն

զի *ei* է վերջն ալ՝ ամենայն հաւանականութեամբ՝ նուրբ թաւին աստիճանը հաստատուն պահուած պիտի ըլլար: Եւթ՝ կտարեալի ձեւին մէջ + անշուշտ նմանակազմութեան արդիւնք է: (Սխալ էր իմ այն ենթադրութիւնս KZ XXXVIII 204, թէ ւթմէ՛՛ հնգւեր. ռնգականի եւ նուրբի զարգացման նկատմամբ զուգընթաց ըլլայ *արթ-ի* հետ, հմմտ. *լատ. argentum*. վասն զի *արթ-ի*, եթէ նաեւ *ընդհանրապէս* այն վերջաւորութիւնն ունեցած է՝ զոր ունի *argentum*, միշտ պէտք է որ՝ ինչպէս շատոնց կ'ենթադրուէր, երկ-ի բառին համաձայն՝ նմանակազմաբար փոխուած ըլլայ. բայց ի նկատի ունենալով յուն. *ἄργυρος*՝ անկարելի չէ որ արդէն ի սկզբանէ իսկ զարտուղի վերջաւորութիւն մ'ունեցած ըլլայ:)

Անշուշտ -- միջամխութեան օրինակ մըն է նաեւ *հո-ր* բայերովս *հո-ր* ու *հո-ր-ցան* է: Թերեւս *հո-ր* ներկայէ մը կախեալ ըլլայ զի-ր բառին պէս, հմմտ. *նո-մ* եւ *ն-մ* վերջաւորութեանց օրինակները՝ § 14: Այս բառերը՝ նշանակութեան կողմանէ, շատ լաւ կը պատշաճին յաջորդներու՝ հհիւս. *mōt* «հանդիպում», *maeta* «հանդիպիլ», գոթ. *gamōtjan* «հանդիպիլ» հնգւեր. արմատ **mād-*: (Խնդրական է Բուզգէի եւ Մէյէի MSL X 278 այն ենթադրութիւնը թէ *gamōtjan* աղերս ունենայ *հո-ր* բային հետ, վասն զի *հո-ր* չի կրնար բաժնուիլ *հո-ր-ցան* կատ. եմոյ՞ պատճառականէն. ուստի *հո-ր* ու ձայնը հնգւեր. *ō* չէ, այլ հնգւեր. *u*):

Վերջապէս յիշեմ հայ. *նո-ր* (ածական -- արմատ), զոր կը կշռեմ յաջորդ բառերու հետ՝ գոթ. *ga-nōhs*, հրդ. *ginuog*, հհիւս. *gnógr* «բաւական», դարձեալ աղերս ունի՝ *լատ. nanciscor* հհնգկ. *açnōmi* «հասնիմ» եւն: Հիմնական նշանակութիւնն է «տարածուող, սփռուող», ուսկից՝ մէկ կողմանէ «բաւող», բայց միւս կողմանէ

“այն որ ամէն կողմ պիտի հասնի ու բաւէ, ուստի ցանցառ, եւ խնայութեամբ գործածելիւ” ճիշդ միեւնոյն կրկին զարգացումն ի յայտ կու գայ բայի մ'ածական ածանցման մէջ, որ նշանակութեան կողմանէ nanciscor հհնդկ. *acnōmi* բառերուն խնամի է (լիտ. *spėti* “չոյս բլալ, պարագ ժամանակ ունենալ”, առև. *y-cnēmb* եւն). հալ. *sporō* կը թարգմանուի “գեր ի վերոյ, լիով, լիառատ”. բայց գլխաւոր նշանակութիւնն անկից յայտնի է՝ որ *spori byvōše* կը համապատասխանէ յուն. *πληθυσθηέντες*, որ կը գտնուի նախագասութեանս մէջ՝ *πέντε ἄρτοι εἰς πενταχισχιλίους πληθυσθηέντες*, գարձեալ սերբ. *spor* “երկարատեւ, բաւող” (չ. օր. *chljeb* “հաց”) առև. *cnoprii* “երկարատեւ, առատ” հմմտ. առաժս՝ *υποσκοπο, μο νε σκοπο* “չուտով եկածը՝ երկար չի տեւեր”. ասիէ քանի մը սլաւական լեզուաց մէջ բոլորովին բնական եղանակաւ զարգացած է նշանակութիւն մը՝ որ մերձաւորապէս “առատ” իմաստին ճիշդ հակառակ է, չեխ. *sporiti* “խնայել” (այսինքն՝ բուն “երկարատեւ բնել”. հին ժամանակները կը նշանակէր նաեւ “ածեցընել, օրհնել, բազմացընել”), *sporý* “առատ” կամ “խնայողական” մկր. *spoře* “սակաւ, ցանցառ, նսոր” (չ. օր. մազեր): Բնականաբար ասոնց հետ միեւնոյն է հրգ. *spar* “խնայող” (հհնդկ. *sphirā-* “առատ, շատ”) հմմտ. *Հեղինակիս լեհերէն գրածն՝ Materyaly i prace komisji językowej akademii umiejętności w Krakowie, I, 172: Աւրեմն նշանակագիտօրէն — նսոր բառը գոթ. *ganōhs*ի հետ համեմատելն անկարելի չէ. հայերէն բառին նախածեւն է մերձաւորապէս *(n)nyku-:*

§ 45. Հնդկեր. *s* ձայնի մը հայերէնի մէջ կորսուելով յառաջ եկած երկբարբառները շատ հին են, եւ կ'երեւայ թէ գոնէ մասամբ ճիշդ այն

զարգացումն ընդունած են՝ ինչ զարգացում որ
 ընդունած են հնգեր. երկբարբառները: Հնգեր.
 *suesōr «բոյր» բառէն յառաջ եկաւ՝ հայերէնի
 մէջ Տի կորուելէն եւ օ՛ ձայնին փանցնելէն ետքը՝
 eu երկբարբառական ձեւ մը, որ Ճիշդ այնպէս՝
 ինչպէս հնգեր. eu երկբարբառն՝ ou եւ օu ձեւե-
 րէն անցնելով եղաւ ոյ = ոյր. այս պատճառաւ
 պէտք է անշուշտ +-բա՛ն բառին շեշտին նախըն-
 թաց վանկին մէջ -- ձեւն իբրեւ կանոնաւոր նկա-
 տել եւ ոչ նմանակազմ: Չեմ կրնար վճռել թէ
 արդեօք անվանկ ձայնից մէջտեղ գանուող -osi-
 նման կերպով օi եւ ei երկբարբառներէն անյնելով
 եղած է է եւ շեշտին նախընթաց վանկին մէջ
 ալ է: Բայց յամենայն դէպս սխալ է O ստհոֆի
 այն ենթագրութիւնը՝ զոր ըրած է ի թերթին
 Բաղրուպանեանի Sprech. Abh. II 69 եւ հետեւ.,
 թէ -osi- շեշտին նախընթաց վանկին մէջ ---
 կ'ըլլայ. իբրեւ հիմ կ'առնու սա տեսութիւնը թէ
 շեշտին նախընթաց -- ձայնը ծագում առած է
 օիէ. սակայն բոլորովին ապահով է թէ -- ծագած
 է միայն օուէ: Oստհոֆի իւր կարծիքը միայն անոր
 համար յառաջ բերած է, որպէս զի --[ն]-ն վեր-
 ջաւորութիւնը կարենայ բարդութեամբ (-o-sition-)
 մեկնել: Թերեւս երկրորդական երկբարբառը հըն-
 գեր. իւր ծագած է (սչ ի) ձայնի համար բաւական
 մեկնութիւն մ'ըլլար. սակայն --[ն]-ն չի բաժ-
 նուիր --յէէ = յուն. -εοσις (KZ XXXVIII 220):

§ 46. Անշուշտ հայերէնի ամէն երկրորդա-
 կան երկբարբառներուն մէջէն հնագոյններն են s
 ձայնի մը կորուելովը ծագում առած երկբարբառ-
 ները, եւ հնգեր. Տի՝ ձայնեղներուն եւ ձայնաւոր-
 ներուն միջեւ ու բառասկզբան ձայնեղներուն կամ
 ձայնաւորներուն առջեւ ի ձայնին անցնիլը՝ յայտ-
 նապէս հայերէնի հնագոյն ձայնական օրէնքներէն
 է: Գարձեալ ի ձայնը բառամիջին միշտ կորուած
 է, բառասկզբան ալ նոյնպէս հասարակօրէն կոր-

սուած է, սակայն երբեմն իբրև \tilde{a} մնացած է: Հաւանականօրէն ասիկա ըստ ձայնական օրինաց հասկընալու է այսպէս. \tilde{a} որ ծագած է *sk* (եւ \tilde{a} ծագած *p* եւ *q*, *q*^u ձայներէ) կորսուած է (ինչ ինչ) բաղաձայններէ վերջը՝ նախադասութեան աղերսին մէջ, եւ \tilde{a} - շունեցող ձեւն այնուհետեւ մասամբ բնդ հանրացած է. ասիկա շատ յաճախ պատահած է *sk*՝ քան թէ քէ ծագած \tilde{a} ձայնին, եւ այս կը մեկնուի պարզապէս անկէ՝ որ *sk* ծագած \tilde{a} շատ երկար ատենէ ի վեր գոյութիւն օւնեցած է, որով նմանակազմութեան համար շատ աւելի ժամանակ եղած է:

-*si*- վանկական ձայներու մէջտեղ -յ- եղած է, զոր օր. --արմատներու սեռական վերջաւորութեան մէջ՝ *ճարգոյ*, ծագում առած **myrtosio*: Այս -*i*- ձայնը բնականապէս ծագած է նախ եւ յառաջ -*hi*-է, բայց խնդիր է թէ այսպիսի -*hi*-է *ճի*նչ յառաջ եկած է բառասկզբան եւ բաղաձայններէ վերջը: Պատասխանը թերեւս տայ *ճարչի*, հհնդկ. *hṣyati* "սարսափի" [*gh/gh*] եւ *ճարչի*՝ հանդերձ *ճարչի* ձեւով, -*ճարչի* -*ճարչի* (ան-*ճարչի*, -*ճարչի* բառերուն մէջ), եւ այս՝ դարձեալ կորսուած բայէ մը, որուն ներկայ ժամանակը հաւանականագոյնս կը համաձայնէր հհնդկ. *hṣyati* "ծարափի" ձեւին հետ: *si* անցնելով *hi* ձեւին վրայէն՝ կ'ըլլայ +: *sr* եւ *rs* կ'ըլլան -: *sl* կ'ըլլայ ւ, բառիս մէջ՝ *լիւ* (ի-:--արմատ), հսլ. *šila* "երակ", լիտ. *gysla* "երակ", լատ. *filum*. լիտաւական ձեւը՝ ըստ *Jau-nis* (Памятная книжка Ковенской губ. на 1893 г. էջ 40 արտատպութեան) բնութեան իբրև *gysla*. ըստ այսմ եթէ միւս լեզուաց մէջ ալ հարկ է ոնգական մ'ընդունիլ, այն ատեն այս ոնգականը հայերէնի մէջ պէտք է որ *sk*ն աւելի կանուխ կորսուած ըլլայ: Ըստ Բրուզգմանի Grndr. I՝ 477 եւ 741 ւ-- բառին մէջ ալ *sl* մը կը ծածկուի: Գծբախտաբար -*ls*-ի համար հաս-

տատուն ատաղձ մը շեմ գաներ. բայց կը սպասուի այն արդիւնքը՝ զոր -ՏԼ- ունի: Ի հարկէ Տ կը կորսուի նէ եւ Տ է յառաջ (նա, Տ), բայց այսու ամենայնիւ նէ եւ Տ է վերջը կը մնայ (ա՛հ, ա՛հ) Ասիկա շատ կը տարբերի երանեան եւ յոյն լեզուներէ, ուր Տ նաեւ ռնգականէ մը վերջը՝ ի եղած է (որ յունարէնի մէջ վերստին կը կորսուի. Hirtի հետ IF. XII 223 բոլորովին անհիմն կը համարիմ այն ենթադրութիւնը՝ թէ այս կորստեան նախատիճանը յունարէնի մէջ չեղած ըլլայ): Այս պատճառաւ կը կարծեմ թէ այն ժամանակին՝ ուր Տ հայերէնի մէջ ի եղաւ, Տի առջեւ գտնուող ռնգական մ'արդէն կորսուելու վրայ էր եւ իւր ժամանակի տելուութենէն մաս մ'արդէն Տի տուած, որով Տ երկարեցաւ եւ դիմացաւ: Ռնգականի կորուսման խորին հնութիւնը կը հաստատուի ջիլ բառով (էջ 127). միայն թէ այս բառին մէջ Տ ձայնը երկար եղած չէր. (անհիմն է այն ենթադրութիւնը թէ Տ ձայնը ռի եւ ի միջեւ նախ կորսուած ըլլայ, վասն զի -ՆԼ- հայերէնի մէջ չ կ'ըլլայ եւ ո՛չ Ն): Սուր բառին մասին = օր՝ տես § 43: Ընդեւր. ի՞նչ ծագում առած Տի առջեւ գտնուող ռի կորուստը յետին ժամանակի դէպք է (զ. օր. հասունի մէջ). անշուշտ աւելի ուշ ժամանակի մէջ հանդիպած է ռի մը կորուստը, որ կայ յիսուն բառին մէջ եւ չի առջեւ, որ հայկական ձայնաւոր նուազմանց ժամանակէն ետքը՝ յէ ծագած էր բաղաձայնէ մը յառաջ, հմմտ. KZ XXXVIII 226, ուր սա եղանակաւ մեկնած եմ բառերս՝ բուռ, սեռ. բուռ, է (ծագած *ի՞նչ) եւ վիշ (վ- տառին նկատմամբ հմմտ. § 55). վուռ բառին մասին հմմտ. § 47. Խնչի՞նք եւ Խնչի՞նք (ի մասնաւորի արդելեալ ցանկութիւն նշանակութեամբ) բառերուն քով կայ Խուռ (նոյնպէս մասնաւոր ցանկութեան նկատմամբ). Խնչի՞նք բառին քեան «այրեւ, խանձոտել» կը նշանակէ. Բարուրու պանեան ի թերթին Հնչի՞նք Ա՛հ. 1903,

էջ 382 կը մեկնէ եւ սեռ. եւոյ «մի- ծագում առած *sems-ghet. լաւագոյն է բսել *sem-gho-է յառաջ եկած, հմմտ. լատ. *singuli* (եւ ցով փոխանակ *ghih'* յուն. ἰγγια· εἰς. Πάφιοι, հմմտ. Solmsen, IF XIV 437:) Անշուշտ այս եւ բառին հետ միեւնոյն է հեղ, սեռ. հեղոյ (կը նշանակէ մերձաւորապէս «պարզ» բարուց նկատմամբ): Սակայն այս բառը խտտորում մը կը պահանջէ ի ձայնին՝ որ ունգականի մ'առջեւ *e* ձայնէ ծագած ըլլայ (§ 47):

§ 47. Այս ձայնաւորի անցման պայմաններն եւ բոս այսմ ժամանակախօսութիւնը գեռ ճշգիւքննուած չեն: Չքէնո-ժէ (որմէ՛ շ-քէո) յուն. ἔννομα *e* կը հետեւցուի թէ է անփոփոխ կը մնայ հնգեր. տի առջեւ: Ասոր հետ չի համաձայնիր քէն, հհնգ. *vasná-*, լատ. *vēnum*: Ի հարկէ կրնայ հնգեր. *vesno-ի քով «vēsno- մըն ալ բնդունուիլ վանն զի յուն. ὄνος ցոյց կու տայ թէ այս բառախմբին մէջ հնգերուպական ձայնաւորաց փոխանակութիւններ տեղի կ'ունենան, սակայն այլուստ *vēsno- ձեւ մ'ուղղակի ամենեւին չէ ցուցուած: Աւելի տարակուսական կ'ըլլայ շքէնո-ժ բառին մէջ է ձայնաւորին պահանջութիւնը՝ որ իբր թէ ոի առջեւ եզոզ հնգեր. *st* պատճառած ըլլայ, եթէ նկատի առնուըք նաեւ հէնո-ժ, կար. հէնէ: Այս բառը կը բառած է ցայժմ յաջորդներուս հետ՝ գոթ. *spinnan* «ձանել», լիտ. *pinù, pinti* «հլուել», հսլ. *peti, pēnā* «ձգակել», ուս. *пямб եւ пумб* «տքով զարնել», *зупумб* «կեռ տալ, թաթել», *pac-пямб* «խաշել», *пренямб* «արգելուլ» (*пренямбsie* «արգելք») Եւ եթէ տակաւին անորոշ ձայնական խնդիրը զանց առնուի, չեմ՝ գիտեր թէ ասոր գէմինչ կրնայ առարկուիլ: Ի մասնաւորի սլաւերէնի մէջ շատ տարածուած արմատը հնգեր. միւս լեզուաց շատերուն մէջ հետքեր ձգած է, որոնցմով հոս պիտի չգրադիմ. միայն կը յիշեմ լատ.

pendō (Meillet MSL XI 311). նոյնպէս πένο-
 μαι, πόνος (այս է՝ «ինք զինքը, իւր զօրու-
 թիւնը լարել, ձգտում») պէտք չկայ զատելու:
 Անշուշտ նշան է բաղադրուած է յ-նշո-ճ, կատ.
 յեց-ց, ածանցմամբ՝ ն-եցո-ն (յ- եւ ն- երկու կազ-
 մութեան ձեւեր են նախադրութեան մը՝ որ կը
 համապատասխանէ լատ. in, յուն. ἐν նախադրու-
 թեանց): Տարակոյս չկայ որ կատարեալի զար-
 տուղի ձեւը պէտք չէ որ զմեզ խրատեցընէ. յեց-ց
 s-կատարեալի մը կերպարանափոխութիւնն է (հմմտ.
 հին սլաւ. pesō). ասոր քով կրնար արմատական
 կատարեալ մը (նշնէ) գոյութիւն ունեցած բլլալ,
 վասն զի ներկան -neu- կարգին համաձայն կազ-
 մուած է: Գարձեալ նշն-ճի ուրիշ կազմութիւն
 մըն է ստուգիւ նաեւ զ-նշո-ճ, կատ. զնշէ. թէ-
 պէտ հոս քիչ մը զարմանալի է նշանակութեան
 զարգացումը. հաւանականագոյնս պէտք է «մոր-
 թել, քերթել» նշանակութիւնն իբրեւ նախ-
 նական բնգունիլ, հմմտ. ասոր համար լեհ. od-riqć
 «(կոճակի կամ օղակի սլաքը) քակել՝ հանել»:
 Բաց աստի՝ հոս պաշտպանուած ստուգարանու-
 թիւնը մերժելով՝ կարելի չէ նշն-ճի ձեւքէն
 աղատիլ: Այս նշն-ճը՝ *նշն-ճ կամ *նշն-ճ,
 ձեւէ մը համարելու (չիւրչմ. Arm. Gramm. I
 520) ձեւախօսօրէն ամենեւին հիմ չկայ՝ նշնէ կա-
 տարեալին պատճառաւ: Եւ այսպէս կը ստիպուինք
 է ձայնին է ձայնաւորի (եւ ո՛ր ու ձայնաւորի) անց-
 ման համար՝ ուրիշ կանոն մ'ենթադրել: Այս ան-
 ցումը միայն այսօրս եղած վերջին վանկին մէջ մտած
 պիտի բլլայ, եթէ նի նախապէս ձայնաւոր մը կը
 յաջորդէր. բայց նոյն անցումը տեղի ունեցած
 կրնայ բլլալ հաւասարապէս թէ հնգեւր. -sn-,
 -sm-ի՝ եւ թէ հնգեւր. -n-, -m-ի առջեւ (այսինքն՝
 անցումն այն ատեն հազիւ տեղի ունեցած պիտի
 բլլայ՝ երբ հնգեւր. s ձայնը բոլորովին համը եղած
 էր այս յարաբերութեան մէջ. նճ հաստատուն

մնացած է է-ով, որուն մէջ ալ « գեր մը չի խա-
ղար, հմմտ. էն եւն:) Անշուշտ այն ատեն պէտք է
տակա նմանակազմութեան մ'արդիւնք բլլալ,
եթէ է ձայնէ ծագում առած է ձայնաւորի մը հա-
մապատասխանէ շեշտին նախընթաց վանկին մէջ
գտնուող ը: Սեռ. ննոյ՝ ուղղ. նին եւ ամէն այս-
պիսի գէպքեր նմանակազմութիւններ բլլալու են:
[Օ՞ն-ս-ս նմանակազմութիւնը կորսուած արմատա-
կան բառին համաձայն բլլալու է. վերջաւորութեան
մասին հմմտ. թղ-ս-ս / թէղ. իսկ ծ-ս-ս եւ գն-ս-
բայերուն մէջ ես կ'ընդունիմ հնդեւր. օ կամ օ.
հմմտ. վարք § 50]: Որչափ ալ կանոնաւորապէս
տեղի ունեցած բլլայ նմանակազմական փոխանա-
կութիւնս՝ է (ծագած էէ) / ձայնին կորուստը,
սակայն բուն կանոնաւոր վիճակի մնացորդներ
ալ տակաւին մնացած են: Սոքն բառին, հհնդկ.
stana-s «ծիծ, ստին», բացառականն է «սէնէ
բոլորովին կանոնաւոր է, եթէ ենթադրուի թէ
այս բառը հայերէնի մէջ է-:-- արմատ (այս է՝
հնդեւրոպ. օ-արմատ) մ'եղած է: Այս բա-
ցառականէն նմանակազմաբար զարգացած է «սէն-
սեռական մը՝ ըստ ծանօթ օրինակներու (ք-բո-
նէ-ան եւ է ք-բո-նէնէ, ուղղ. ք-բո-նէն եւն):
Չայնագիտական կանոնաւոր հանգամանաց ուրիշ
քանի մը մնացորդները նսեմացած են հայերէնի
(յետս ազգող) ձայնաւորաց նմանաձայնութեամբ:

Արդարեւ մինչեւ հիմայ յայտնապէս վճռուած
չէ թէ հայերէնի մէջ ձայնաւորաց նմանաձայնու-
թիւն մը կայ, բայց անտարակուսելի բլլալու է:
Միայն ձայնաւորաց նմանաձայնութեամբ կը մեկ-
նուի «- ձայնաւորը՝ որ կը գտնուի բառերուս մէջ՝
«ղ-բ», «ղ-ս», «ղ-բէ», վասն զի ամէն սկզբնաձայն «-
բաց վանկի մէջ սովորաբար «- եղած է (Հեղ.
KZ XXXVI 99): Այս դիպաց մէջ «- ձայնաւորը
կրնայ մասամբ «-է ծագած բլլալ, մասամբ համա-
պատասխանել նախաւոր «-ի մը (որուն «-ի փո-

խուիլը խափանուած ըլլայ), վերջապէս մասամբ ը-
մեկնելու է (այսպէս ոչոր՝ բառին մէջ, եթէ յուն.
ἐλαίρωի հետ աղերս ունի, աեւ՝ Torp, Zum
Phrygischen էջ 18, Videnskabselskabets skrif-
ter, Kristiania 1896. սակայն Մ էյ է MSL X 280
ուրիշ կերպով կը մեկնէ, հմմտ. վերք § 43ին
վերջը): Չեմ՝ վճռեր թէ արդեօք ո՛ր կայ բա-
ռերուս մէջ՝ նոր սեռ. նորոյ, հմմտ. նորո՞ք եւ չ-
սեռ. չորոյ, նմանաձայնութեամբ Ե ձայնէ՞ յառաջ
եկած է (հմմտ. յուն. νεαρός եւ ξερός). շատ
աւելի տարակուսական փաստ մը կ'ըլլար փոքր սեռ.
փոքրոյ, հմմտ. յուն. ἕρογον: [հմմտ. այժմ նաեւ
Հեղինակին գրածը Les pronoms démonstratifs
de l'ancien arménien էջ 22]: Բայց ես բոլորովին
հաւանական կը համարիմ թէ Ե եղած է, երբ
յաջորդող օէ մ'ազգեցութիւն կրած է: Ընդհակա-
ռակն յաջորդող Ա կամ Ա ձայնաւորի մ'առջեւ =
եղած է: Ասիկա յայտնի կ'ըլլայ ի մէջ այլոց
կրկնաւոր կազմութիւններէն: Մ էյ է MSL X 280
գիտել կու տայ, թէ «Շատ պարագայի մէջ հայե-
րէնը կը ներկայացրնէ = ձայնաւորի կրկնութիւն
մը՝ թէ յաջորդ վանկին = ձայնաւորին առջեւ
(դ-դ-դ-դ) եւ թէ ո-ի առջեւ (մ-մ-ւ, հմմտ.
մ-ւ-ւ)»: Ուրիշ օրինակներ են՝ ք-ք-ք-ք հալ.
gradō, ք-ք-ք-ք հալ. mōchō լատ. muscus
(Բ ու գ գ է KZ XXXII 17), դ-դ-դ-դ հալ.
drēmāti «ննջել» լատ. dormiō (հմմտ. ընդ-
հակառակն դ-դ-դ-դ, Բ-Բ-Բ-Բ եւն): Հրահանգիչ
է դարձեալ ք-ք-ք-ք, որուն ք-ք- վանկը՝ ինչպէս
Հիւրչման I 433 մտադիր կ'ընէ, պէտք է
*gehar- *vesj- ձեւերէն մեկնել, բայց ասիկ պէտք
է՝ որ կողմնալ դառնանք, նախ եւ յառաջ ծագած
ըլլալ *ger-: Խաւճ բառը՝ հայերէնի մէջ արգասա-
բեր -mo- վերջաւորութեամբ՝ ածանցած է ինչէ
սեռ. ինչ-ց. այստեղ հնգեր. ձայնաւորաց փո-
խանակութիւն մը չի կրնար ընդունուիլ: Սոյնպէս

ամենազոյզն հնարաւորութիւն ալ չկայ հնդեւր-
ձայնաւորաց փոխանակութիւն մ'ընդունելու յա-
ջորդ բառերու մէջ՝ ննքէ-դասան, զդասան, դասանց
սեռ. (որուն համաձայնած է ուղ. դասն) կամ
է-դասան եւ ձեց: [էէն-ժի քով կը գրուի նաեւ
էան-ժ]: Երկու համանման ձայնաւորաց (ի մաս-
նաւորի = կամ *) յաջորդութիւնը հայերէնի մէջ
յաճախագէպ է, այնչափ յաճախագէպ՝ որ հայերէնի
արմատոյ-կազմութեան նկատմամբ սխալ գաղա-
փարներու պատճառ եղած է (հմմտ. § 28 կող-
մ-դ, կ-ր-ս, կ-ր-ս-ն):

Հայերէնի ձայնաւորաց նմանաձայնութիւնը
նմաներանգութիւն մը չէ (այսինքն՝ բաղաձայնից
միջնորդութեամբ յառաջ եկող նմանաձայնու-
թիւն մը), այլ ձայնաւորներու ներդաշնակութիւն
մը (այս է՝ առանց բաղաձայններու միջնորդութեան
յառաջ եկած նմանաձայնութիւն մը): Բաղաձայ-
նից միջնորդութիւնը պէտք չէ անձր համար ըն-
դունիլ որ է ձայնաւորն =ի քով անմիջնորդաբար
աննմանաձայն կը մնայ, այլ ասի ընդհակառակն կը
մեկնուի անով՝ որ է՝ երկբարբառ մը կը կազմէր:
Հայերէնի ձայնաւորաց նմանաձայնութիւնը բացա-
յայտ կերպով զուգընթաց է թրքերէնի ձայնա-
որներու ներդաշնակութեան հետ, որուն օրէնք-
ները նկարագրած եմ ի թերթին ZDMG LVII
540 եւ հետեւ.: Լեզուի յետսակողմամբ հնչուող
a եւ u կրկին ձայները պատճառ եղած են ըի դէպ ի
լեզուի յետսակողմը ձայնաշրջելու (հմմտ. հնագոյն
թրքերէն ձայնաւորներու ներդաշնակութիւնը, որ
միայն լեզուի յօդաւորութեան մէջ համաձայնու-
թիւն կը պահանջէ). բայց o միեւնոյն ատեն կլս-
րութիւն պատճառած է ձայնաշրջած ըի (հմմտ.
թրքերէնի ձայնաւորաց նոր ներդաշնակութիւնը,
կլորութեան կամ շրթանց ներդաշնակութիւնը,
որուն մէջ լայն ձայնաւորներն աւելի մեծ դունաւո-
րող կարողութեան մ'ունին՝ քան թէ նեղ ձայ-

նաւորները, այնպէս որ 0 կրնայ կլորութիւն յառաջ բերել, մինչդեռ ւ կլորութիւն յառաջ չի բերեր): Մոնղոլեան ձայնաւորներու ներգաշնակութիւնն ալ նոյնպէս զուգընթաց է: Յայտնի է թէ ասիկա գրաւոր մոնղոլերէնի մէջ միայն լեզուի արտասանութեան հետ աղերս ունի. կրտսերագոյն կլորութեան ներգաշնակութիւն մ'ի յայտ կու գայ կալմիքերէնի մէջ, եւ հոն դարձեալ օէ եւ օէ յառաջ կու գայ, բայց ոչ՝ ւ եւ ւ ձայներէ, կալմ. *xolo* «հեռի» մոնղ. *xola*, կալմ. *xojor* «երկու» մոնղ. *xojar*, բայց կալմ. *unaxu* «վար իյնալ» մոնղ. *unaxu*: Այս կանոնը բոլորովին պայծառ ու յայտնի կը տեսնուի «Սիդդհի-Կիւրի զրոյցներուն» մէջ (Märchen des Siddhi-Kür), զոր J ü l g հրատարակած է: Անշուշտ հոս կայ դիպուածական կլորութիւն մըն ալ՝ որ ւ, ւէ յառաջ եկած է, բայց ոչ այնպիսի կանոնաւորութեամբ: Սոյնպէս դիտել կու տայ Castrén (Burjätische Sprachlehre էջ 4 § 16) թէ արմատավանկ օի մը յաջորդող *a* մը կը կլորցընէ եւ կը շրջէ 0 ձայնաւորի: Ասոր հակառակն միեւնոյն կլորութիւնը ւ յառաջ կը բերէ միայն քանի մը դաւառարարբառաց. մէջ: Ի վերջոյ հայերէնի ձայնաւորաց նմանաձայնութիւնը թրքերէնի, մոնղոլերէնի եւ ֆիններէնի ձայնաւորներու ներգաշնակութեան հետ անսով զուգընթաց է, որ շեշտաւոր վանկէ յառաջ կու գայ: Միայն շեշտին դիրքը բոլորովին տարբեր է: Ֆիններէնի եւ մոնղոլերէնի մէջ շեշտը կ'իյնայ առաջին վանկին վրայ, միեւնոյն բանն էր նախաթրքերէնի մէջ: Այս պատճառաւ ձայնաւորներու ներգաշնակութիւնն այս ամէն լեզուաց մէջ յառաջախաղաց է: Հայերէնի այս օրւան վերջին (լիա)վանկը (այս է՝ հնգեր. վերջընթեր վանկը) շեշտաւոր է: Այս պատճառաւ հայերէնի ձայնաւորաց ներգաշնակութիւնը յետախաղաց է (սակայն եւ այնպէս կրնայ դանուիլ նաեւ երկրորդական

չեշտէ յառաջացած յառաջախաղաց ձայնաւորաց ներդաշնակութիւն մը, զ. օր. բառիս մէջ՝ «առաջ», ծագում մ առած *առ- ձեւէ, հմմտ. «առ» § 32): Շեշտի այս տարբերութիւնն որոշիչ էր ձայնաւորաց ներդաշնակութեան անդրազոյն բախտին համար: Ասիկա թրքերէնի (մանգոլերէնի եւ ֆինններէնի) մէջ կրնար բոլորովին կերպաւորուիլ. վասն զի առաջին վանկը՝ իբր արմատական եւ իբրեւ ի մասնաւորի կարեւոր զգացուած՝ միշտ անփոփոխ մնաց: Հայերէնի մէջ բնդ-հակառակն ձայնական օրինաց միայն մէքենապէս իսկ տիրելովն՝ նոյն արմատին պէսպէս ածանցումներն, մինչեւ անգամ միեւնոյն բառին հոլովման այլեւայլ ձեւերն, արմատակերպի տեսակէտով իբարմէ բոլորովին պիտի խոտորէին: Բնականապէս ասոր թոյլ տրուած չէ: Այսպիսի պարագայից մէջ պէտք չէ զարմանալ որ է չէ փոխուած -ի, զոր օր. բառերուս մէջ՝ «ի-»-ը սեռ. «ի-»-ը, եւ «ի-», սեռ. «ի-»: Ընդհանրապէս ձայնաւորաց ներդաշնակութեան զարաուզութիւնները մեծաւ մասամբ կը մեկնուին իբրեւ բոլորովին բնական նմանակազմութիւններ: Ինչ ինչ բառ՝ որ բոս երեւութիւն կզգիացած է, եթէ մանր միտ դրուի՝ կզգիացած չէ (զ. օր. «ի-»-ը § 9), եւ ինչ ինչ բառ ալ՝ որ այժմ՝ բոլորովին կզգիացած է, թերեւս աւելի կանուխ՝ պատմական ժամանակին սկզբէն քիչ մ'իսկ յառաջ կզգիացած չէր: Այսպէս՝ օր. աղ. «ի-», մեզի համար կզգիացած է եւ ստուգարանօրէն մթին: Բայց կը բովանդակէ արգիւնաբեր վերջաւորութիւնն՝ «-» (§ 37), իսկ արմատական բառը շատ դիւրութեամբ կրնայ երկար ժամանակ «ի-» բառին քով մնացած ըլլալ: Երբեք եւ ուրիշ նման բառեր թերեւս մեկնուին է նախատառն նախադրական նկարագրէն: Եթէ իմ ենթադրութիւնս «առ-»-ի մասին (վերը) ուղիղ է, այն ատեն կարելի է նաեւ երբեք, սեռ. «ի-»-ն եւ քեր-ն սեռ. «ի-»-ն, անկէ՛ մեկնել, որ եռազմանկ

ձեւերուն առաջին վանկն աւելի զօրաւոր շեշտ
ժ'ուներ՝ քան երկրորդը: Թեպէտ անհաճոյ՝ բայց
միշտ եւք մին է որ ներս- մակբային համար՝
անոր վերաբերող ներս-ին ամականը յիշել ստի-
պուած ենք:

Հայերէնի ձայնաւորաց ներդաշնակութիւնն
բոս այսմ էապէս յայնմ կը կայանայ՝ որ գլխաւոր
շեշտն ունեցող = կամ = ժ'իրմէ անմիջապէս
յառաջ երող վանկին է ձայնն =ի կը փոխէ: մինչ
դեռ գլխաւոր շեշտն ունեցող = ձայնաւորը նոյնը
=ի կը փոխէ: Ասոր հակառակն =, =, = ձայնաւոր-
ներու ազդեցութիւն ժ'ի ձայնաւորին վրայ ամեն-
եւին չի ընդմարտիր: (Մէյէ՝ Esquisse էջ 32 սխալ-
մամբ կ'ընդունի թէ = իրմէ յառաջ երող է մը էի
կը փոխէ: ներս- եւ զքերս- բառերուն մէջ ստուգիւ-
երբէք է մը գոյութիւն ունեցած չէ [ներս- գրու-
թիւնն անշուշտ ներս- գրութեանէն կրտսերագոյն է]:
Մէյէ՝ ի թերթին Journal asiatique 1903 էջ 500,
վկայութեան կը կոչէ ներս- կատ. 3 եզ. ներս-
բայց ներս- ձայնապէս * -երս- ձեւէ կը ծագի,
եւ ձեւախօսօրէն ալ ստոր դէմ ծանրակշիռ բան մը
չի կրնար առարկուիլ. (ի վերջոյ ներս- կրնար
բոս ներս-ի օրինակին՝ * ներս- ձեւէ մը շքած
բլլալ). Գերս-ի-ն բառին առաջին վանկին մէջ կը
թագնուի ո՛չ թէ հին ei, այլ հին ե = եւ լեզու-
գոթ. tuggōի համապատասխանող բառի մը կեր-
պարանափոխութիւնն է, եւ կրնայ օրինապէս -en-
ունեցած բլլալ. լեզու- սեռական ձեւին մէջ ղ
կրնայ չէ ծագում առած բլլալ. ո ձայնը ղին առ-
ջեւ կորսուեցաւ. իսկ լեզու- գաւառական ձեւը՝ զոր
վկայութեան կը բերէ Մէյէ, կրնայ լեզու-ի հա-
մաձայն կազմուած բլլալ): Նոյնպէս գլխաւոր շեշտն
ունեցող է կամ է մը նախորդ վանկին ձայնաւորին
վրայ ազդեցութիւն մ'ըրած չէ:

Ծանօթ է թէ ներս- բառին քով կայ յոգն.
հանայ: Ասոր վրայ աւելցրնելու է յոգն. սեռ.

հաննց եւ յոգն. գործ. հանմբ: Այս ձեւերուն շատ նոր բլլայն անկէ յայտնի է որ եզ. գործիականը՝ որ այլուստ միշտ յոգն. գործիականին եւ միւս յոգնակի հոլովներուն հետ կը համաձայնի, հոս Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ տակաւին հին կը հնչէ (Հիւբշման՝ I 460): Իմ ենթադրութեանս համեմատ՝ հանայ- (§ 37) ծագած է հին հաւաքականէ մը՝ *հանայ: Իսկ հանմբ է եւ հաննց կը հիմնուին ուրիշ հաւաքականի մը վրայ *հանան (որմէ անդրագոյն կազմութիւն մըն է հանանի, որ իրօք գոյութիւն ունի. հմմտ. էշ-ան, յի-ան, հաւր-ան § 15): Կանմբի ածանցած է տակաւին հաւաքական *հանան ձեւին եզ. գործիականէն, իսկ հանողի՝ յոգն. հանց սեռականէն: [Թեպէտ եւ իրլ-*ben* «կին» *ban* «կանանց» ձեւերուն մէջ կայ հնդեւրոպական ձայնաւորաց փոխանակութիւն մը. բայց հայերէնի համար ես ուրիշ մեկնութիւն մը նախամեծար կը համարիմ] (հանց եւ հին): Ուրեմն այս ձեւերուն առաջին վանկին մէջ ձայնաւորաց ներգաշնակութեան արդիւնք մըն է. ուստի ասիկա է ձայնաւորէն ծագած է, եւ ցոյց կու տայ թէ է ձայնաւորը գլխաւոր շեշտը շունեցող վանկերուն մէջ նաեւ ուղականներու առջեւ անփոփոխ մնացած է:

Թերեւս բոլորովին նման է այն աղերսը՝ որ կայ բառերուս միջեւ՝ հանադաղ եւ հին, հհնդկ. *sāna-* (ուր ոչ որ անշուշտ կ'ուզէ հնդեւր. ձայնաւորի փոխանակութիւն մը փնտռել): Միայն թէ հանադաղի կազմութիւնը պայծառ չէ: Բայց անշուշտ շատ մը բառերու միացում մըն է. այսպէս՝ հանադաղ (ադա) կամ հանադաղ (հադ): Բայց ոչ առաջին տարեր նախնական վերջաւորութիւնն եւ ոչ ալ վերջին տարեր նշանակութիւնն որեւէ կերպով պայծառ է:

Անշուշտ զփինոմ, հինոմ, է որինէ, հանայ, հանադաղ ձեւերը յայտնապէս ցոյց կու տան թէ

Ե կրնայ ն + ձայնաւորէ յառաջ՝ շեշտին նախընթաց վանկերուն մէջ անկորուստ մնալ: Այս պատճառաւ օրէնքը կարելի էր այսպէս ձեւել. Ե ձայնաւորը մի- եւնոյն վանկին մէջ ռնգականի մ'առջեւ եղած է ի (իսկ = փոխուած է ո-ի): Այն ատեն այս օրէնքը պէտք էր վերջաձայն ձայնաւորաց օրէնքէն աւելի կրտսերագոյն ըլլալ. եւ զարմանալի կ'ըլլար որ ասի փոխառեալ բառերուն մէջ տեղ մ'ալ չի տես- նուիր (ծե՛մ, նե՛նք պրսկ., Յ-՛մ ասոր., քե՛մ, քե՛մք, -ո-՛մ յուն. [սո՛ո-նք կր խտորի]). բաց ասկէ՛ ան- բարձրանելի կ'ըլլար ո-՛նի անցման դադարումն եւ բոլորովին անկարելի կ'ըլլայ ժամանակի այս որո- շումն, եթէ մտածուի որ եւ յառաջացած ի ձայ- նաւորն երեւան կու գայ ի նախադրութեան մէջ՝ յուն. Է՛ν, ուսկից կը հետեւի թէ անցումը հնա- գոյն է՝ քան վերջաձայն անվանկ ռնգականի մը կորուստը (ուստի ո՛ եւ նա, ու, ու (նոյն, ուոյն, ուոյն), որոնց վրայ խօսած եմ ի թերթին KZ XXXVIII 239, այս պատճառաւ չեն կրնար -om վերջացող հայցականներէ մեկնուիլ, այլ միայն s-ազուրկ ուղղական ձեւերէ. Մէյ է՛ ի թերթին Journal asiatique 1903 էջ 504, = կը համեմատէ լատ. quāi հետ որ ծագում առած է quō-իէ. « ձայնաւորը հնգեր. օ վերջաձայնի մը շեշտեալ ձեւն է, իսկ =՝ անշեշտ») վերջաձայն անվանկ ռնգականի մը կորուստն ալ անպատճառ հնագոյն է՝ քան թէ վերջատառ ձայնաւորաց օրէնքը: Այս պարագայից մէջ կ'երեւայ թէ Ե ձայնէն ի ձայնա- ւորին անցումն (իսկ ո-է՛ ո-ի) ո՛չ թէ վանկերու բա- ժանումէն կախեալ է, այլ մի միայն շեշտէն:

Եթէ ասիկա ուղիղ է, այն ատեն ստուգիւ չի կրնար բնգունուիլ թէ ռնգական + բաղաձայն ուրիշ ազդեցութիւն մ'ունեցած է՝ քան ռնգա- կան + ձայնաւոր: Հնգեփոսան նի՛նքի քով, ինքէ՛ սեռ.՝ ինք ուղղականի մօտ եւ նաեւ ինքի՛ր (ինք բառէն ածանցած՝ հանգերձ արդիւնաբեր -րո- վեր-

Ղաւորութեամբ, հմմտ. վարր՝ § 81, բայց նշանակութեան կողմանէ ինք բառին կոթնած) եւն պէտք է որ նմանակագմութեանց արդիւնքն ըլլան, այնպէս՝ ինչպէս սեռ. ննոյ, նն ուղ.ին քով: Ընդերս՝ ինչպէս Հիւր շման I 447 կ'ենթադրէ, պէտք է ընդ-ով բարդուած բառերուն նմանած ըլլալ. նոյնպէս ընծոյ, եթէ հհնդկ. *amhati*- «ընծայ», բառին հետ աղերս ունի: Նաեւ Մէյէ (*Journal asiatique* 1903 էջ 497 եւ հետեւ.) կ'ընդունի թէ ձայնաւորին կորուստը (կամ անոր անցումն յը) այնպիսի դիպաց մէջ նմանակագմաբար է: Նախնականն՝ ըստ իւր տեսութեան՝ անկորուստ մնացող ի մըն է, հմմտ. նն զիւր-բո: Մէյէ այս օրինակներէն բոլորովին անբնական եղանակաւ կը հետեւցընէ թէ անշեշտ ի՛ յի առջեւ անկորուստ կը մնայ, եւ ասոր վկայութիւն կը բերէ յի առջեւ գանուող ի կամ նախաձայնով դէպքերու ցանկ մը: Սակայն նախաձայն ի կամ ն- երբեմն շեշտին նախընթաց վանկին մէջ ալ անկորուստ կը մնայ. ուրեմն յ ամենեւին ազդեցութիւն ըրած չէ: Հայերէնի ի եւ ն- ձայնաւորներուն կորուստն ընդհանրապէս շրջապատող բաղաձայններուն բնութենէն կախում չունի: ի եւ ն- ձայնի մ'անկորուստ մնայն (ի բաց առեալ բառասկզբան) միայն անով կը մեկնուի՝ որ այս ի եւ ն ձայնաւորները հայկական ձայնաւորաց նուազումներէն աւելի կրտսերագոյն են: Սակայն ի եւ ն անգականի առջեւ աւելի հնագոյն են՝ քան վերջաձայնի օրէնքները: Գարձեալ՝ ըստ Հիւր շմանի I 410, վերջաձայնի օրէնքները հնագոյն են՝ քան շեշտին նախընթաց ձայնաւորին նուազումը (ի հարկէ այս ժամանակախօսութիւնն ապահով չէ, եւ § 17ին վերջն անշուշտ աւելի հակառակը կ'ապացուցանէ): Մէյէ իւր կանոնին համար կոչում կ'ընէ տակաւին չիւն, (ընդհանրապէս անգոյ) նիւթցուցընող ածականը՝ իւննիւն — իւննիւն բառէն, եւ վերջապէս նիւն, սեռ. նիւն, զոր կ'ուզէ **hiygm*դէ

ծագած մեկնել (առանց ստուգարանութեան): Սակայն ասով Մէյէ կատարելագէտ ինք իրեն հակասած է. վասն զի *hīngm̄ նախածեւի մը մէջ ց շատ կանուխ կորսուած բլալու էր եւ -յո- եղած բլալու էր -՛- (Հմմտ. ուրմ, ծագած *od̄ytm̄ կամ *ed̄ytm̄ ձեւէ): Հիմայ կը կարծեմ թէ նիւն ծագում առած է *penm̄է, եւ նիւն-՛ի հետ աղերս ունի, Հմմտ. հսլ. osnova «հիմն» snutik «առէշները պրկել, նիւթել»: Հիւն սեռականին է ձայնաւորը կրնայ միայն նմանակազմ բլալ (կանուաւոր կ'ըլլար անշուշտ = ծագում առած է ձայնէ): Անշուշտ նմանակազմութեան վրայ կը հիմնուին նաեւ նիւն-բերորդ եւ յիւն (ծագած *y-hing-sun): Մէյէ նմանակազմութեան մը հնարաւորութիւնը կ'ուրանայ, վասն զի իբր նախաւոր ձեւ միայն *hng- եւն կրնայ կարծել: Ըստ իմ հետազոտութեանց՝ նախաւոր ձեւը պէտք էր աւելի *heng- հնչել: Ուստի բոս ձայնական օրինաց է նիւն- § 18:

Ուրեմն § 47ի հետեւութիւնն է՝ է եւ « շեշտաւոր վանկին մէջ՝ նոյնավանկ կամ այլավանկ անգականի մ'առջեւ եղան է եւ ու. բայց այս բանը չպատահեցաւ շեշտին նախընթաց (ու յաջորդ Հմմտ. § 20) վանկերուն մէջ: Այս հետեւութեամբը ժամանակախօսական որոշ յենակէտ մը ստացուած չէ: Բայց ամենեւին օտիպում չկայ ձայնական այս օրէնքը հնագոյն համարելու անգականի կորստեան ամենահին գէպքերէն, վասն զի ուն, ուն, ուն (յուն. ὄμιος) կրնան հնգելը, ē եւ ō բովանդակել: Առանց ամենեւին ժամանակագրական խնդիրը նկատողութեան առնելու՝ կրնայ լեզու- բառին մէջ անգականի մը կորուստն ընդունուիլ, եւ նոյնպէս եւ «մէկ», նեւ բառերուն մէջ՝ այն ենթագրութեամբ՝ թէ ուղղականին է (զ. օր. բառերուս մէջ՝ է, մէկ) բուն կանոնաւոր ձայնաւորին տեղն է մ'անցած է, համեմատ սեռականին (եւոյ, նեւոյ), ածանցներուն (եւոյ, եւոյն, եւոյն) եւ բարգուծեանց

(եղ-բ-ր եւն): Հազիւ թէ ասի կատարուած լմնցած էր՝ յ եղաւ շ, եւ անգականին կորուստը պատճառեց.

§ 48. Փակ բաղաձայնի մը հետ միացած *s*՝ հայերէնի մէջ ն եղած չէ: Հնդեր. *st* եւ *sq* (*sqⁿ*) յերեւան կու գան իբր «*st*» («*st*» հնդկ. *stana*-) եւ «*s*» («*s*» հնդ. *stene*, KZ XXXVIII 297): Բայց թէ ասով հնդեր. զուտնրբերը պահպանուած չեն, այլ արդէն կազմուած նուրբ-թաւերը յետաջըջած են՝ անկէ յայտնի է որ *sk* կ'ըլլայ ջ (աննմանաձայնութեամբ «*sk*» ծագած), եւ *sp* « (KZ XXXVIII 200), որ անշուշտ *sp^c*, *sf*, *sh* միջին աստիճանները կ'ենթադրէ: Նաեւ *sv*-է ծագում առած + մը սկզբնատառ «*s*» մը վերջը՝ ի եղած է («*s*» բառին մէջ KZ XXXVIII 197): Այսպիսով հնդեր. *st*, *sq* խառնուած են հնդեր. *zd*, *zg*ի հետ (նիւրբ. *nest*. չն կը գտնուի թերեւս բառերու մէջ՝ «*st*», կառ. «*st*», «*st*», սեռ. յոգն. «*st*»): Տարակոյս չկայ թէ *sq*, *sqⁿ*, *zg*, *zgⁿ* որոնք *e* եւ *i* ձայնաօրներէն յառաջ կը գտնուէին պէտք էին քմականացման դիպաց մէջ՝ *s* կորսնցընել աննմանաձայնութեամբ: Այն ատեն *zg*, *zgⁿ* չի կրնար ուրիշ արդիւնք տալ՝ բայց եթէ «*s*» [օրինակ մըն է թերեւս «*st*» հնդ. *aska* ըստ Շեֆտելովիցի BB. XXVIII 310]. *sq*, *sqⁿ* պէտք էր շ տալ, եթէ աննմանաձայնութիւնը միաժամանակ ըլլար այն աննմանաձայնութեան հետ՝ որ *sk*ի քով տեղի ունի: Բայց որովհետեւ հայերէնի քմականացման ամէնէն հին աստիճանը *k^c* էր (§ 33), կրնայ *sk^c* (ծագած *sq*, *sq* է քմականացման դիպաց մէջ) արտասանուած ըլլալ տակաւին այն ժամանակը՝ երբ «*sk*» ծագում առած) եղաւ ջ, եւ որովհետեւ ասոր ոչինչ կը հակառակի՝ ուստի անկարելի չէ որ *s* հոս բաւական երկար ատեն անկորուստ մնացած ըլլայ,

որով նուրբ-թաւին յետաշրջում մը պատճառած է գէպի զուտ նուրբը, եւ ըստ այսմ իբրեւ հետեւու-թիւն այս խմբին՝ կրնայ հաւասար կերպով թէ՛ Տ եւ թէ՛ շ սպասուիլ: Ներկայից կազմութեանց մէջ՝ ինչպէս հանդիս էւն, որոնց մէջ յառաջագոյն ես ալ ուրիշ լեզուաքնններու հետ sq փնտռած եմ, պարզ q կը դանուի (հմմտ. § 14): Արնարգիւրընդունելի երեւալ Տեղութի համեմատութիւնը բառերու հետ՝ հսլ. skolbka «պատեան, կեղեւ» լատ. siliqua «կեղեւ, պատեան» եւ լատ. silex (հմմտ. Johansson, KZ XXX 436 եւ հետեւ. Բրուգման, IF V 377), իսկ Տիւր գաւառական բառը՝ եթէ փոխառեալ չէ, կրնայ համապատասխանել բառերու՝ իր. sciath կըմբ. ysgroydd «ուս» (հնդեւր. փոխանակութիւն i:ei): Հնդեւր. նուրբ-թաւերը թերեւս այս գիպաց մէջ ալ իրենց անեղծ ներկայացուցիչն ունին. սիւլ, սիւլ, սիւլ, սիւլ (Հիւրշման I, 490, 494), իւրիւն, իւրիւն KZ XXXIX 254 (sthi համար օրինակ մը չեմ ձանշնար): Միտ գնելու է արգի հայերէնի արտասանութեան՝ որ կը հնչուի սիւլ, սիւլ: Սակայն այս արտասանութիւնը ստուգաբանութեան (գոնէ սիւլի) նկատմամբ չի կրնար զմեզ շփոթցրնել. «ձայնին եւ նախաւոր նուրբ-թաւին միջեւ պէտք է որ ը մ'աճած բլայ (միտժամանակ աճած է ը մը ս, սի, սի ձեւերուն առջեւ, որ արդէն հին հայերէնի մէջ այնպէս է, տես Մէյէ, Esquisse, էջ 30), սակայն միայն քմանականացման ժամանակէն վերջը, վասն զի քմականացեալ sqh յերեւան կու գայ իբր շ (շիւ, շիւր KZ XXXVIII 207): Սիւլ այս օրս ըսի՝ ձեւով կ'արտասանուի, բայց անշուշտ այլեւս կենդանի չէ: Իսկ շ+միջակ-թաւի համար պայծառ օրինակներ ցանցառ են. հուլ բառին նկատմամբ, յուն. μύσχος, μύσχιον, հմմտ. § 3. սիւլ (իւլ-արմատ) — ուսկից է սիւ սեռ. սիւլ, յոգն. սեռ. սիւնց, որուն մէջ շ եւ ն

ձայներուն միջեւ ք կորսուած է եւ նոյնը սեռական ձեւերուն մէջ ալ նմանակազմութեամբ հեռացած — եւ ոչոր՝ մինչեւ ցայժմ ծանօթ ձայնական օրինաց համաձայն՝ շեն կրնար համեմատուիլ յաջորդ բառերու հետ՝ յուն. ὄσχη, ὄσχος եւ ὀστέον, հինգղ. *ásthi*:

§ 49. Ակնարկն իսկ կը սորվեցընէ թէ փակ բաղաձայն + ի միութիւններն երբեք անկորուստ մնացած չեն իբրեւ այսպիսի. բայց թէ ասոնք ինչ ձեւ առած են՝ ամէն դէպքի մէջ պայծառ չէ: Առատ ատաղձ կը յատակարարեն հին s-կատարեալին մնացորդները՝ որոնց վրայ կ'աւելնան -es- արմատներուն քանի մ'անգրագոյն կազմութիւնները: Բայց այս ամէն դիպաց մէջ միշտ նորակազմութեան մը հնարաւորութիւնը կայ, այնպէս որ այս կազմութեանց քննութենէն ստացուած հետեւութիւնները (§ 50) կրկին քննութեան մը (§ 51) պէտք ունին:

§ 50. Շատ յաճախ -ւէ՛՛ մ վերջաւորութեան օգնութեամբ՝ հին s-կատարեալներէն նոր ներկայ մը կազմուած է: Ասիկա եղած է անշուշտ մասամբ անոր համար, որպէս զի ներկայի եւ կատարեալի միջեւ ձայնապէս աճած մեծ տարբերութիւնը բարձուի: Այս հանգամանաց մասին արդէն գրած եմ ի թերթին KZ XXXVIII 206. Իհարկէ եւ Իհոյժ (ներկ. Իհ-ւէ՛՛ եւ Իհ-ժ-ւէ՛՛) իրարու հետ այնպէս կապակցութիւն ունին՝ ինչպէս $\xi\beta\eta\gamma$ եւ $\xi\beta\eta\sigma\alpha$: Արդէն ասկէ կը հետեւի թէ δs եղած է շ. իբրեւ ուրիշ օրինակներ յառաջ բերած եմ՝ ւէ՛՛ժ-ւէ՛՛ = յուն. ὄνειδος, Իհ-ժ-ւէ՛՛ = հինգղ. *khādati*, ւէ՛՛ժ-ւէ՛՛ = յուն. ἔζομαι, որոնք անշուշտ ամէնն ալ բացորոշ են. (բայց այսմ ուրեմն *khādati* չի կրնար այն ատեն յուն. $\chi\nu\acute{\omega}\delta\alpha\lambda\omicron\nu\iota$ հետ աղերս ունենալ): Նման կերպով գատելու է անշուշտ՝ ու՛՛ժ-ւէ՛՛, հմմտ. ուղո, թերեւս նաեւ Իհ-յժ-ւէ՛՛, եւ Իհ-յո (Իհ-արժէ՛՛ բառն՝ Իհ-արո բառին քով՝ թերեւս

կարենայ բարդուած ըլլալ, համա. Խառը թէլ, որուն թէլն է = թէլ § 40): s-արմատէ մը ծագում առած է անշուշտ պէզը (սեռ. պէշոյ կամ պէշի), եւ պըր-ը (վերջաւորութեան նկատմամբ՝ համա. § 81), բաց ասկէ՝ պէշե՛: Անի՞ք բառին թ ձայնը յառաջ եկած է d+ուղղականի նշան s ձայնէն, տ. § 30 եւ § 10: [Շեֆտելովիցին BB XXIX 30—31 սխալ ձայնական մեկնութեամբ հանդերձ տուած օրինակներէն մաս մը թերեւս հոս կը վերաբերի:]

Բոլորովին նման կերպով յառաջ կու գայ հնդեր. -dh+s-է շ, իսկ շ եւ ր ձայներէ վերջը՝ յ: Այսպէս՝ ելու-լանի՛ք բային մէջ, համա. յուն. ἐλέσσομαι. ելու-լանի՛ք պատճառական է՝ ելանի՛ք, որ յուն. ἐλαύνωի մէջ գտնուող ela-արմատին հետ աղերս ունի. ելանի՛ք շէզոք նշանակութիւնը նման է քանի՛ք, որ ծագում առած է *g^mhōnā-է, հսլ. gnati «մղել, վարել- (այնպէս կը հաստատուի թէ ἐλαύνω բառին մէջ գտնուող -υνω պէտք է վերջաւորութիւն ըլլալ, բայց ասիկա առանց ասոր ալ անհրաժեշտ ենթադրութիւն մըն էր): Եթէ նկատողութեան առնուի որ թէ ելանի՛ք եւ թէ ելանի՛ք կրնան լատ. evādo բառով թարգմանուիլ, այն ատեն հայ. երկու բայերն ալ դիւրաւ կրնան նոյնացուիլ. ել- կրնար ելանի-ի հետ նոյնպիսի աղերս ունենալ՝ ինչպէս յուն. σχιδόνημι ունի σχεδόνυμι բառին հետ, այսինքն՝ շ ծագած է -ln-է, ուստի եւ ելու-նի՛քի մէջ կրկին ունգական ձեւացուցիչ կայ. բաց ասկէ՝ ելանի՛ք պէտք է անշուշտ հին միջին-բայէ մը յառաջ եկած ըլլալ, ընդհակառակն ելանի՛ք՝ հին ներգործականէ մը: Ելանի՛քի կատարեալն է՝ ելի, ելեր, ել, ելու, ելի, ելի, ընդհակառակն ելանի՛քի՝ եղէ, եղեր, եղե, ելու, եղե, եղե. հոս շ ձայնը կրնայ ներկայէն առնուած ըլլալ. եղ. Յ. դէմքին մէջ նախաւոր -ե վերջաձայնին վրայ աւելցած է

այն գերանունը՝ որ կայ կրաւորականի կատարեալին մէջ (խոսեցաւ, KZ XXXVIII 234). յոգն. 2. եղէ+ ունի -etesէ յառաջացած կանոնաւոր վերջաւորութիւնը՝ որ այլուստ կատարեալի մէջ (եւ նոյն իսկ ելէ+ ձեւին մէջ՝ ելանէ՛ի քով) խափանուած է նորակազմութեամբ մը (KZ XXXVIII 213). եղէր, եղէ-, եղէ+ ձեւերուն է ձայնաւորին համաձայնած է յոգն. 3. եղէն (հմմտ. 3. յոգն. ներկ. բերելն՝ բերելի քով). նոյնպէս եզ. 1. գէմքն ալ է ձայնաւորն ունի, բայց ասիէ զատ՝ կրաւորական կատարեալին ալ (եզակի 1. գէմք՝ խոսեցայ) կը պատշաճի: Ուստի ելանէ՛ի եւ եղանէ՛ի կանոնաւոր արմատական կատարեալ մ'ունեցած են, որով յուն. $\epsilon\lambda\alpha\upsilon\nu\omega\tau\epsilon$ էպպէս կը շեղին: Արմատական « վերջաձայնը նաեւ աղերս ունեցող գոյականներուն մէջ շի տեսնուիր: է- կամ ո-արմատ մըն է ել յոգն. ել+. ելոսո՞ր՝ ելո-դանէ՛ի նմանած է. ելոնո՞ր (է- կամ ո-արմատ) ելանէ՛ի հետ այնպիսի աղերս մ'ունի՝ ինչպէս ծնոսնո՞ր՝ ծնանէ՛ի եւ անոնո՞ր՝ անանէ՛ի հետ:

Ելո-դանէ՛ի յուն. $\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\sigma\omicron\mu\alpha\iota$ յլսթօն բայերուն հետ զուգընթաց է ուսանէ՛ի կատ. 3. եզ. եսոյչ = $\chi\epsilon\upsilon\theta\omega$ (§ 29): Գարձեալ Բուզգէ IF I 449 զնեղյանէ՛ի կատ. 3. եզ. ենեղյ անշուշտ իրաւամբ կշռած է իեղո՞ր բառին հետ: Հեղյանէ՛ի քով կայ — եւ այս հանգամանքը բնորոշ է — նեղյոս. ասի ծագած է *նեղոսէ (որուն ղ ձայնը մի միջին բաղաձայնին իյնալով՝ -ն-է յառաջ եկած է): Սուուգարանութիւնը պէտք է անպահանջ մնալ, վասն զի որոշ գիտնալ կարելի չէ թէ նախնական սկզբնաձայնը է ձայնն էր թէ ն:

Այս կատարեալի ձեւերուն մէջ տեսնուած արգիւնքը սուուա նաեւ հայո՞ր եւ ո՞ր երկրորդական բախիւնը՝ յորոշն բառին մէջ, զոր Բուզգէ IF I 451 իրաւամբ կշռած է յորոսանոս բառին հետ: Միջնավանկ ձայնաւորին կորստեան նկատմամբ

Հմմտ. սորբերէ՛ եւ սորբերէ՛ր § 43, հասարակ եւ հասարակ՝ վարը (կանոնները դեռ գտնուած չեն)։
 Հնդկեր. *t+s* անշուշտ կը գտնուի անշունչի մէջ, կատ. § եզ. ե-անց, լատ. *ante*, յուն. *άντομαι*։

Քմառագաստական *+s* կը գտնուի իջնի՛ բային մէջ՝ կատ. §. եզ. եջ (եջ բայանունը՝ որ բաց աստի «գրքի երես», ալ կրնայ նշանակել, բայէն կախուած ունի)։ Իջնի՛ հակառականիշն է ելնի՛, եւ ինչպէս որ ելնի՛ իւր ելն-լնի՛ պատճառականով յարաբերութիւն ունի *ἐλέυσομαι*ի հետ, այսպէս ալ իջնի՛ աղերս ունի *οἶχομαι*ի հետ՝ որ *ἐλθῆν*ի ընդդիմակաց է։ Այս պատճառաւ հնդկեր. *g+s* պէտք էր անշուշտ *ḡ* տալ, հնդկեր. *q+s'* չ։

Քմական *+s* կը գտնենք լն-ցնի՛ բային մէջ՝ կատ. §. եզ. ե-լնց — լն բառով հանդերձ, քմական միջակ *+s'* թերեւս լն-ծնի՛ մէջ, որ նախ եւ յառաջ գտի՛. *lukant*ի հետ աղերս ունի. միջակ-թաւ *+s* անշուշտ ըն-լն-լնի՛ մէջ կատ. §. եզ. ըն-լն, որ պատճառականն է ըն-լնի՛, որ ըստ ձայնական օրինաց՝ շ մը կրնայ կորսնցուցած ըլլալ (նմանակազմ է կատ. ըն-լն, ըն-լն, ըն-լն)։ Այս տեղւոյ կը վերաբերի նաեւ իզնի՛. արմատածեն անշուշտ նախապէս երկա-վանկ էր եւ ածանցական վերջաւորութիւն մ'ունի (որ այլուստ ալ հայերէնի մէջ յաճախադէպ է)։ Ըն-լն-լնի՛ պէս կազմուած է *լն-լն* = *լն-լն*ի. *gh+s* կը գտնենք նաեւ լն-լնի՛ մէջ, կատ. լնի՛ (ներկայի մէջ մտած է -լ- -*ghn*-է ծագած հնագոյն -*n*-ի մը տեղը)։

Շրթնական *+s* կը գտնենք ցսնի՛ մէջ կատ. §. եզ. ցսնի՛ ցս բառին հետ, Հմմտ. հնդկ. *kṣāpayati* «այրէ»։ Նման կերպով երե- (է-ս-արմատ) բառին մէջ կը տեսնենք հին *s*-արմատի մ'ածուամի՛ երե-ի՛ բային քով, յուն.

πρὸς πω: Նոյնպէս երկրորդական բաղաձայնի բախ-
 ման միջոցին, բառիս մէջ՝ ն---ռ-ի (ն---ռ-ի մ---ռ,
 ն---ռ-ի քիչէր) եւ ն---ռ-ը. այս բառին մէջ ան-
 շուշտ վերջաւորութիւն է մ---ռ (Հմմտ. § 81) իսկ
 ն---ռ-ը թերեւս կրկնակազմութիւն մըն է, որուն
 թէ ն եւ թէ - ձայնը քէ ծագում առած է: Ասոր
 համար ն---ռ-ի բառին « ձայնը նախ եւ առաջ
 fsէ, հսէ յառաջ եկած պիտի ըլլայ. անցումը՝
 պարսկերէնէ փոխ առնուած բառերէն աւելի հնա-
 գոյն ըլլալու է, վասն զի այս փոխառեալ բառերուն
 մէջ fs կ'ըլլայ -- (մ---ռ-ը՝ Հիւրշման I 112
 Հմմտ. -շ՝ fճէ ծագած՝ քր---շ բառին մէջ, նպ.
 dirafš): b+s թերեւս գտնուի ի-փ-նէ-ֆի մէջ (սա-
 կայն ասոր կատարեալն է՝ ի-փ-նէ-դի, Յ. եզ. ի-
 փ-նէ-ց). արդեօք կապ ունի՞ր յուն. χάβος.
 περιστόμιον (երախճան) բառին հետ (?):
 b+s դարձեալ յերեւան կ'ելլէ անշուշտ ի-փ-ռ-
 ց-նէ-ֆի մէջ՝ կատ. ի-փ-ռ-ցի, Յ. եզ. ի-փ-ռ-ց (թեր-
 եւս *ի-փ-նէ-ֆ կատ. *ի-փ-նէ-ֆ ձեւի մ'աճումն ըլլայ՝
 ըստ օրինակին կաննուար պատճառականներուն)
 ի-ռ-նէ-ֆ քով: bh+s կայ նի-ռ-ն-ֆի մէջ, կատ. նի-ռ-ն-
 ծագում առած *pi-ubh-է յուն. ὑφαίνω? Ներ-
 կայ ժամանակին մէջ -s- ձայնը -bh-է ծագում
 առած -n-ի տեղն անցած ըլլալու է: Հմմտ. § 55:
 Աւելի կրտսերագոյն կամ նորագոյն ձեւ մըն է
 նի-ռ-ն-ֆ (Հմմտ. լիդէֆ = լիդ-ն-ֆ):

s+s կ'ուզէի ընդունիլ սաբառիս մէջ՝ ի-ռ-ռ-
 -նէ-ֆ, կատ. ի-ռ-ռ-ն-ի, Յ. եզ. ի-ռ-ռ-ն, որուն քով
 կայ ի-ռ-ն-ն-ֆ (Հմմտ. § 14), որ կրնար *gⁿorusnuqⁿ-է
 յառաջ բերուիլ: Հոս բայարմատ մ'եղածը թեր-
 եւս աճումն մըն է բառերուն՝ հհնդկ. gurú-ս,
 գոթ. kairus « ծանր », -ps- մըն ալ ի հարկէ նոյն
 արգիւնքը կու տար, բայց ձեւախօսօրէն եւ ստու-
 գաբանօրէն ինծի այնչափ հաւանական չ'երեւար:
 Կ'ըր---ռ գոյականը բան մը չ'որոշեր. վասն զի այն
 բայանունները՝ որոնք կը վերջանան ---ռ, -ն-ռ,

-ի-ս, -ս-ս (KZ XXXVIII 218)՝ մեծաւ մասամբ յայտնապէս s- կատարեալէն անանցած են:

n+s կրնար թերեւս գտնուիլ յաջորդ բայիս մէջ՝ «ի-սնէ՛ս, կատ. «ի-ս», 3. եղ. «ի-ս», գոյակ. «ի-սնէ» (-սն վերջաւորութեամբ -mnէ ծագած KZ XXXVIII 213) ծագում առած *sqēn-sէ, իր. in-tin-scann «սիրորն»: n+s կամ s+s կայ ի-ս-ս-ս-ս մէջ, կատ. ի-ս-ի, ի-ի-ս եւ ի-ս-ս. ներկայի մէջ -ս-ս-ս է փոխանակ *ս-ս-ս-ի (-sn- կամ -nn-):

Անտարակոչս l+s կը գտնուի «տեղք-անէ՛ս բառին մէջ՝ կատ. 3. եղ. (է)-տեղք, որ ստուգիւ յուն. στέλλω «լաւ վիճակի մէջ գնել, հանդերձել», բառին հետ միեւնոյն է. [στέλλω, στολή բառերն ըստ այսմ եւող. σπελλάμεναι՝ στείλάμεναι եւ σπολάς գոյականին հետ աղերս չունի]. բաց ի «տեղք-անէ՛ս կայ նաեւ «տեղք-ս», որ արդէն վերը բացատրուած կերպով՝ *տեղք-ս ձեւէ (չ ծագած lnէ) կերպարանափոխուած է: l+sի նոյն զարգացումը կը տեսնուի բառիս մէջ՝ ի-տեղք-ս, որուն քով կայ ի-տեղք-ի (§ 28): Այն ատեն ի-տեղք-ս անշուշտ -es-արմատի մ'աճումն է: Այսու հանդերձ ես կը կարծեմ թէ՛ ինչպէս որ § 46ին մէջ ակնարկեցի, հնդեր. ls պէտք է ըստ ձայնական օրինաց լ եղած ըլլալ: Ուստի «տեղք-անէ՛ս մէջ խնդիրը նորէն մէջտեղ ելած կատարեալի յայտարար նշանին վրայ է: Նորէն մէջտեղ ելած այսպիսի s մը նաեւ ը ձայնէն ետքը թ ի՛ր ըլլայ. այսպէս՝ պրք-անէ՛ս մէջ, եւ որ կայ ունի «պրքի» հետ (ստուգարանութիւնը տե՛ս § 31). հմմտ. անչ-ս-ս-ս-ս լիւել = անչ-ս-ս-ս-ս լիւել: Սկզբնապէս ձայնաւորին կորստեան մասին հմմտ. § 64: Այդ-ս-ս-ս գոյականը ստուգարանութեան համար ծանրակշռութիւն չունի. արդէն սովորական -ս-ս-ս վերջաւորութիւնն ունի: Արդեօք իրք-ս-ս (§ 12) լատ. voräre բառին հետ կայ ունի: Արեւի է մինչեւ անգամ որ նաեւ իրք-անէ՛ս թ ձայնը նորէն մէջտեղ ելած կատարեալի s ձայնէն յառաջ եկած

ըլլայ. այն ժամանակը կրնար $\frac{1}{2}$ -ընդհանուր եւ $\frac{1}{2}$ -ընդհանուր բայերուն հետ խնամի ըլլալ (արմատ *g^uor- եւ *g^uorus-): Քերթնում աղերսունի տերեւի հետ (§ 28):

§ 51. Կատարեալի կազմութեանց քննութիւնը կրնար այն հետեւութեան հասցընել թէ փակ բաղաձայններու արտասանութեան այլեւայլ կերպերը Տի առջեւ անփոփոխ մնացած էին: Սակայն այն ատեն զարմանալի կ'ըլլար որ -bs- իրրեւ նուրբ-թաւ կը ներկայանայ, իսկ -bhs- կը ձուլուի -ps-ի հետ: Բայց արդ՝ ամէն այս դիպաց մէջ կրնայ նորոգուած ձեւ մը (ի հարկէ բաւական հին ժամանակի մէջ) ընդունուիլ. եւ այս բանս կրնայ ընդունուիլ յատկապէս շրթնականաց համար: Այն ատեն *s* ոչ թէ հնդեր. -ps-է՝ այլ պէտք էր ենթադրեալ (զ. օր. հին ներկայի մէջ երեւցող) *v* կամ *f* ժամանակազմաբար սկսած Տէ մը ծագում առնուլ: Այն ատեն առանց այլեւայլութեան՝ կարելի էր ընդունիլ թէ հնդեր. -ps-, -psh-, -bs- եւ -bhs- պէտք էին կանոնաւորապէս $\frac{1}{2}$ ի վերածուիլ: Իրապէս կայ անստղիւտ ստուգարանութեանց ցանկ մը՝ ուր $\frac{1}{2}$ յուն. ψ ի մը կը համապատասխանէ, եւ դժուար է հաւատալ թէ ψ այս ամէն դիպաց մէջ *psh*է յառաջ եկած ըլլայ: Այս ենթադրութիւնը տակաւին հնարաւոր է $\frac{1}{2}$ ի բառին մէջ, յուն. $\xi\psi\omega$ (հմմտ. $\xi\varphi\theta\acute{o}\varsigma$), թերեւս նաեւ $\frac{1}{2}$ բառին մէջ (ս-արմատ, սակայն ներգոյյակ. *γ- $\frac{1}{2}$* իրրեւ *h*- արմատ. ուստի անշուշտ սկզբան անգ. շէզըք -os-արմատ) յուն. $\alpha\psi\theta\varsigma$ «*յողուածք*»: Բայց հազիւ թէ հնարաւոր ըլլայ յաջորդ բառերու մէջ՝ $\frac{1}{2}$ -ն $\frac{1}{2}$ -մ, $\frac{1}{2}$ -ն $\frac{1}{2}$ -մ, յուն. $\pi\tau\acute{\alpha}\rho\nu\sigma\mu\alpha\iota$, լատ. *sternuo* (նախապ. *pst-*, հայ. *ps-*), $\frac{1}{2}$ ի $\frac{1}{2}$ -մ, յուն. $\psi\epsilon\delta\nu\acute{o}\varsigma$ «նօսք, ցանցառ», $\frac{1}{2}$ -ի $\frac{1}{2}$ յուն. $\psi\acute{\omega}\chi\omega$ «փշքել, մանրել» (Բուլգարէ՝ IF I 457), հմմտ. հհնդկ. *bābhasti* «մանրէ, ջախջախէ», $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ -ի յուն. $\psi\alpha\varphi\alpha\rho\acute{o}\varsigma$ «փափուկ» (? Բուլգարէ. Beiträge, էջ 21) եւ $\frac{1}{2}$ ի $\frac{1}{2}$ սեւ. $\frac{1}{2}$ ի $\frac{1}{2}$ ի

եթէ աղերս ունենայ յուն. γύφος (իբր *gvepso-
 Բուգգէ՝ Beiträge, էջ 21. տարբեր կերպով
 γύφοςի մասին՝ Պ. Ենսէն IF Anz. XIV 49,
 արաբ-պարսիկ բառը՝ Prellwitzի քով, յունա-
 կան ծագում ունի եւ ոչ թէ հակառակը)։ Չեմ
 գիտեր ստուգաբանօրէն կղզիացած բառ մը՝ որուն
 մէջ ps եղած ըլլայ ։ Ստուգիւ սոսք աղերս չունի
 (ինչպէս արդէն ի թերթին KZ XXXVIII 199
 ըսած եմ) ոչ ψυδρόςի եւ ոչ ψεύδομαի հետ.
 վասն զի ψυδρός չի կրնար Uhlenbeckի «բնա-
 կանապէս, ըսելով՝ բաժնուիլ հհնդկ. kṣudrá-s-
 (IF V 61), նոյնպէս եւ սոսք գծուարաւ կրնայ
 բաժնուիլ բառերէս՝ հսլ. sujə «ունայն» հհնդկ.
 çūnyá-s «գատարկ, ունայն»։ Ուստի շրթնականաց
 արտասանութեան ամէն կերպերը նախահայերէնի
 մէջ՝ ի առջեւ պի վերածուած են. այս ոչ ձայնն ալ
 ½ եղած է, բայց չէ բացուած. վերջապէս s ձայնը
 ½էն ետքը՝ պարզ հազագային շնչոյ փոխուած է
 (ընդհակառակն շրթնական փակ բաղաձայնի մ'առ-
 ջեւ s չի կորսուիր, հմմտ. § 48. հոն՝ ուր ½ ըստ
 երեւութին սկզբնաձայն sp̄h-ի մը կը համապատաս-
 խանէ՝ ընդունելու է ծանօթ հնդեւր. փոխանա-
 կութիւնը՝ որ կայ s+բաղաձայնի եւ բաղաձայն
 առանց ի միջեւ)։ Բայց որովհետեւ մենք բաց
 աստի՝ § 14ին մէջ տեսանք թէ փակ բաղաձայն-
 ներու արտասանութեան զանազան կերպերն ի մի
 միացած են ի առջեւ, ուստի այժմ ինծի անհաւ-
 անական կ'երեւայ թէ հայ. սեւէ կղզիացած
 բառի մը մէջ եղած փակ բաղաձայնի արտասանու-
 թեան այլեւայլ կերպերն իրարմէ բաժնուած ըլլան՝
 ի առջեւ։ Ի թերթին KZ XXXVIII 209 ըստ Բա-
 դրուպանեանի ըստը կշռած էի հհնդկ. kṣarati
 «հոսէ» բառին հետ։ Այժմ կը վերադառնամ իմ
 սեպհական հնագոյն մեկնութեանս (զոր այն ատեն
 յանիրաւի անտես ըրած էի) եւ սոսք կը համարիմ
 իբրեւ վերջաւորութիւն հնդեւրոպական -ōr, զ. օր.

բառերու մէջ՝ սոր յուն. ἄσος (§ 43), սոր
յուն. ἡμαρ (§ 44), սոր-ը ὄναρ, տես եւ
յուն. ὄδωρ, νόχτωρ, յուն. σχώρ, τέχμωρ,
πέλωρ, ἐξέλωρ, ξίλωρ. Բրուգման իւր
Տարերաց (Grundriss I 244 եւ հետեւ.) առաջին
տպագրութեան մէջ -օր վերջաւորութիւնը
-չէ ծագած կր մեկնէր. եւ այս մեկնութիւնը տա-
կաւին 1² 477 յայտնապէս ուղիղ կը համարի.
Թէպէտ այս գէպը բացայայտ կերպով չի
յիշեր, բայց գեռ կ'ընդունի թէ վերջատառ-
-չ յերեւան կու գայ իբր -օր, որուն համար
ուրիշ ապացոյց չունի: Բայց հայերէնն այս
ենթագրութեան կը հակառակի. միայն Joh.
Schmidtի (Pluralbild 193 եւ հետեւ.) մեկնու-
թիւնը հնարաւոր է. այսինքն թէ հնդեր. -օր
վերջացող նախաւոր հաւաքական կազմութիւն
մըն է: Չոր բառին արմատը կը թագնուի ջ տա-
ւին մէջ, յորում ես հնդեր. dhī- մը կը տեսնեմ,
հմտ. հին հնդկ. dadhi «ճածուն» (կրկնեալ),
dhayati «ծծէ, խմէ»: Նշանակութեան զարգաց-
ման համար վկայութեան կը կոչեմ հհնդկ. páyas
«կաթ, ջուր» բառը: Արդ՝ եթէ վակ բաղաձայն-
ներու արտասանութեան այլեայլ կերպերը թի
տալեւ իրարմէ չեն բաժնուիր՝ կրնայ սպասուիլ
որ քմառագաստական +s ստուգաբանօրէն կրղ-
զիացած բառերուն մէջ միշտ չ տայ (չոր յուն.
ξέρως, ξηρός), իսկ քմական կամ ատամնական
+s՝ միշտ ց (+ւղց թերեւս աղերս ունի հին սկանդ.
svelta «անօթ ենալ, քաղցնուլ» բառին հետ. չեմ
համարձակիր զ+ւղց բաժնել +ւղց բառէն. այս
բառին նախնական ձեւն է մերձաւորապէս *svlǫ-su-s
մը՝ որ նախապէս կը նշանակէր «քաղցեալ, անօթի»,
բայց յետոյ, «ախորժակ գրգռող, քաղց» — հմտ.
հայլ. sytǫ «յազեալ, կուշտ» բառին հետ լիտ.
sotus «յազեցընող»: Քուցս ու կամ ի-արմատ է,
ուստի նախապէս անշուշտ s-արմատ մըն էր. թեր-

եւս կրնայ ճիշդ ամականին ազդեցութեամբ մեկնուիլ թէ այս ամէնուն հակառակ ց մը ծագած է, թէպէտ եւ այն ձեւերը՝ որոնց մէջ *d* եւ *s* ձայնաւորով մ'իրարմէ բաժնուած էին, կը հակազդէին եւ շ ձայնի մը ծագման կը նպաստէին):

§ 52. Տակաւին կը մնայ միայն այն խնդիրը՝ թէ արդեօք առաջին ատամնականին զանազան արտասանութեան կերպը կը նշմարուի՞ դեռ ատամնական + ի միացումներուն մէջ: Այսպիսի ատամնական միացմանց վրայ նորերս գրեց Johansson, IF XIV 265—339: Johannson այն տեսութիւնը կը յայտնէ թէ *t+t*, *հնդեւր. tst*, անցնելով *-ts-*է՝ արեւմտեան - *հնդեւրոպական լեզուաց մէջ -ss-* կ'ըլլայ, յունարէն եւ *satəm-ընդունաց** մէջ ընդհակառակն *st*: Սակայն այս տեսութիւնը չի կրնար ուղիղ ըլլալ: Նախ եւ առաջ չեմ կարծեր թէ *-st-* *հնդկերէնի* համար կարենայ ապացուցուիլ: Եթէ այս խնդիրը հոս մանրամասն քննութեան առնունք՝ զմեզ շատ հեռուները կը տանի. որովհետեւ այն կէտը Յովհաննանի հետազոտութեան գլխաւոր առարկան կը կացուցանէ: Բայց յայտնապէս սխալ է Յովհաննանի այն տեսութիւնը՝ ալբաներէնի մասին (էջ 267 եւ հետեւ.): Անօգուտ է անոր լուծումը *սա բառերուն՝ hišt* «ագի, պօշ» եւ *glišt* «մատ», *սա* յայտնի իրականութեան հանդէպ թէ *pata* «ունեցայ» ձեւին ընդ. անց. կրաւ.

* *Satəm-ընդուն* կը կոչուին այն արեւելեան-հընդերրոպական լեզուները (*հնդիկ-իրանական. հայերէն, ալբաներէն, սլաւ-բալտիկ*), որոնց մէջ *հնդեւրոպական* *k* առաւել կամ նուազ *s*-անման ձայներու փոխուած է. *centum-ընդուն* (*կարդա՛ kentum-ընդուն*) կ'անուանուին այն արեւմտեան-հնդեւրոպական լեզուները (*յունարէն, իտալ. կեղտերէն, գերման*), որոնց մէջ *հնդեւր. k* յերեւան կ'ելլէ իբրեւ *k* (որմէ ալ գերմաներէնի մէջ *h*): Այս անունները յառաջ կու գան յաջորդ բառերէս՝ *arctum. satəm, լատ. centum* (*կարդա՛ kentum*) «հարիր»:

pass "ունեցուած" կ'ըլլայ. նաեւ ձև + t այբանե-
րէնի մէջ s տուած է (հմմտ. Հեղ. KZ XXXVI
308): Թէպէտեւ Յովհանսոն կրնար իւր կրկին
բարբառոց-խմբերու միջեւ դրած սահմանն այնպէս
մը գծելու աշխատիլ, որ այսու ազերսիւ այբանե-
րէնը միանար արեւմտեան-հնդեւրոպականին հետ:
Բայց այն ատեն ալ պէտք էի զինքը զրկել KZ
XXXVI 340 թերթին, ուր պիտի տեսնէ թէ passի
մէջ գանուող այբանական s ձայնը չի մեկնուի՝
իբր թէ նախալրանական տէ մը ծագում՝ առած
ըլլայ (անկէ § սկիզբ առած կ'ըլլար, KZ XXXVI
290): Ընդհակառակն այս s կրնայ միայն ալբանա-
կան դեանի վրայ երկրորդաբար յառաջ եկած տէ
մը մեկնուիլ: Նախալրաներէն կրնանք միայն մեր-
ձաւորապէս է՛տ ենթադրել: Յովհանսոն (էջ 271)
կ'ուզէ նաեւ հայերէնի համար ալ st ենթա-
դրել: Բայց այնպիսի st մը ցուցընել չկարենալուն
պատճառաւ՝ կ'ընդունի թէ st կրնայ ձի շրջած
ըլլալ: Սակայն ասի բացարձակապէս անապացու-
ցանելի կարծիք մըն է: Ասոր համար զԲ ու զԳ է
վկայութեան կը կոչէ. բայց այս հանճարեղ գիտ-
նականին՝ որուն ունեցած արդիւնքը հայերէն
լեզուին քննութեան մէջ օրէ օր աւելի կը դնա-
հատեմ, այնպիսի տառատեղափոխութեան մը հա-
մար իբր ապացոյց յառաջ բերած ատաղձն, որչափ
ուզիլ է, այլազգ մեկնելու է: Բուզգէի բրած հա-
մեմատութիւնը՝ ուր ձանձօ բայն ուրի՛մ ուրոսոս բա-
ռերուն հետ կցելու, արդէն վերը՝ § 50, գործա-
ծեցի: Բայց ամենեւին չեմ կրնար ընդունիլ այն
ձայնական օրէնքը՝ որուն համեմատ թ յառաջ եկած
ըլլայ st: Յովհանսոնի ի մասնաւորի վկայութեան
կօշած հայժ բառը՝ յայտնապէս սխալ մեկնած է
(հմմտ. վերը § 28): Յովհանսոն նաեւ էջ 330
նոսր բառին մէջ կ'ուզէ հնդեւր. d + t մը
գանել. բայց ասով ձայնական օրինաց դէմ կը
պակսի. նոսր բառին = ձայնաւորն ստուգիւ չի

կրնար ը կամ օ ձայնաւորէ մը մեկնուիլ: Նաեւ Մէյէ երբեմն ընդունած էր թէ ձ+է հայերէնի մէջ «*պ* կ'ըլլայ, երբ ի թերթին MSL VII 165 ըստ նախագրութիւնը կը կշռէր հհնդկ. սմի հեա (գոթ. *ut*, հին սկանդ. *ut*, հրդ. *ut*, յուն. *ὕστερος* *ὑστατος*), բայ ասկէ՝ վերջաւորութիւնը համեմատելով ըստի վերջաւորութեան հեա, որ իբր թէ յուն. *ἐντός*ի կը համապատասխանէր: Սակայն ըստի այս մեկնութիւնն ի թերթին MSL IX 155 եա առաւ Մէյէ, եւ իւր ըստի մեկնութիւնն ալ խախուտ է: Յամենայն դէպս չի կրնար -*tos* վերջաւորութիւն մ'ընդունուիլ, որովհետեւ վերջածայն -*s* չի կորսուիր, այլ + կ'ըլլայ: Եւ ըստի նշանակութիւնն ալ բացարձակապէս չի համաձայնիր հհնդկ. սմի հեա կամ անոր համապատասխան բառերուն ուրիշ լեզուաճիւղերուն մէջ: Ընդհակառակն այս բառը լաւ կերպով կը համաձայնի սլաւ. քօի հեա: Ըստի զանազան գործածութեանց յաջող նկարագրութիւն մը կայ Ջախջախեանի բառագրքին մէջ. ուսկից կը հետեւի թէ ըստ 1. նմանութիւն կամ համաձայնութիւն մը ցոյց կու տայ. ըստ «*բնաց*», ըստ «*խնաց*», ըստ ի», հմմտ. հոս *սուս. по закону* «*ըստ օրինաց*», *по христиански* «*ըստ քրիստոնէի*», *по моему* «*ըստ իս*», ասկէ կը յառաջանայ պատճառական նշանակութիւն մը. ըստ *խնաց* յանցանց, հմմտ. *սուս. по ненависти* «*յատելութենէ*». 2. ըստ բաշխական նշանակութիւն մ'ունի. ունար ըստ երդ, ըստ *խնաց* հմմտ. *սուս. по десяти верстах вб часѣ* «*10 վերտամէն ժամ*», *по порядку* «*ըստ կարգի, ըստ կանոնի*». ասկէ կ'ելլէ ճամբու համար շարժման մը նշանակութիւնը. ունուիլ ըստ «*խնաց*», հմմտ. *սուս. по плану* «*պողոտաները շրջադայիլ*». հայերէն կ'ըսուի նաեւ *ելուիլ* ըստ *խնաց* ունու, սկզբան անդ ըստ *խնաց* կը նշանակէր մարդու գացած ճամբան. բայց

վերջէն՝ «գունէն դուրս ելլել», աստ ասկէ է նաեւ ելլելը ըստ +դ+ն. նմանապէս ոնցանելը ըստ Յարդանի եւ ըստ հետեւորդի նաեւ ոնցանելը ըստ օրէնս Աստուծոյ: Ուստի որոշ կապակցութիւններէն նոր նշանակութիւն մը կը հանուի նախադրութեան. ճամբու շարժման մը նշանակութիւնը յերեւան կելլէ նաեւ ասացումս մէջ՝ Բաշտի + ըստ հասարակութեան երկնից. 3. ըստ կը նշանակէ «ետքը, զկնի», Բաշտի որ + ըստ նման էին, փ ըստ փոքր, համա. ուս. ու «ետքը, զհետ», ՕՃԱՍԾ ՈՅ ՕՃԱՍ.ՄՅ «մի ըստ միջէ», Արդ՝ թՕ. հնդեւր. նախադրութեան վրայ Տ-ով մ'աճած ելած է (լիտ. pàs), եւ անդրադոյն աճում մըն է լատ. poste, post. եւ այս բառին հետ կը նոյնացընեմ հայ. ըստ նախադրութիւնը: Չայնապէս ասոր դէմ բան մըն ալ չի կրնար առարկուիլ. պէտք չկայ որ կորսուած (կամ ըի նուազած) ձայնաւորը ճիշդ ի կամ չե կըրած ըլլայ. որեւիցէ ձայնաւոր կրնայ բառակզրան կորսուիլ (տ. § 64). ասիկա եւս աւելի կրնայ յառաջակցական կամ նախադաս նախադրութեան մը համար ընդունուիլ: Բանաստեղծներուն քով փոխանակ ըստի դոյութիւն ունի նաեւ « (յաջորդող բառին հետ կցուած). այս պատճառաւ կարելի է թէ «որ, որմէ՝ «որին», ըստի հետ աղերս ունենայ եւ լատ. posterusի համապատասխանէ: Սոր բառին նկատմամբ ուրիշ ենթադրութիւն մ'ունի Բագրուպանեան IF XIV 59, որ ինծի նուազ հաւանական կ'երեւայ: Սոր (ի «որ») զուգընթաց է բառերու հետ ն-եր, ի ներ «մէջ», ի վեր (KZ XXXVIII 194). բաց ասկէ՝ «որ կը նշանակէ նաեւ «յետ(ոյ)», Արդեօք ի՞նչ, ի՞նչն բառերուն ձայնաւորն «որ բառին վրայ ազդեցութիւն մ'ունեցած է. — չեմ վճար:

Ուստի ամենեւին կուտան չկայ ընդունելութե մ + t կամ t + t հայերէնի մէջ իբրեւ « կը ներկայանայ. եւ եւ պէտք եմ կանխաւ իբր հաւանա-

կանադոյն համարիլ թէ այս խմբերն աւելի շի կը համապատասխանեն: Հոյ (է-արմատ) բառին ց տառը՝ ինչպէս Բագրուպանեան KZ XXXVII 428 կ'ընդունի, թէպէտ կրնար *skē* ծագած ըլլալ. հմմտ. լատ. *pascō*. սակայն այժմ ինծի շատ հաւանական կ'երեւայ թէ հոյ **pat-ti-* ձեւ մը կը ներկայացընէ եւ աղերս ունի բառերուս հետ՝ յուն. *πατέομαι*՝ ուտեմ, գոթ. *fodjan* «սնանել», հին սկանդ. *fóstr* «սնունդ, կրթութիւն», *d+t* կամ *dh+t* ձեւերուն համար օրինակներ չեմ կրցած գտնել մինչեւ ցայժմ: [Շեֆտելովից BB XXIX 32 իբր օրինակներ հնդեր. *t(d) + tē* ծագած հայերէն «խմբի մը՝ յառաջ կը բերէ էէ-դ, էէ-դ, լ-դ բառերը. այս օրինակները թէպէտ եւ նկատողութեան արժանի են, բայց շատ անպահով են]:

§ 53. Քանի մը դիպաց մէջ՝ ուր նախընթաց քննութեանց համաձայն՝ ց կը սպասուէր, յերեւան կու գայ ը. ուրջ յուն. *ἄρξτος*, աւեստ. *arša-*, «էրէ-լէ+ (եղ. 1, 2, 3. «էրէ-լէ», «էրէ-ցե», «էրէ-ցե», յոգն. 1, 3 «էրէ-ց-», «էրէ-ցե»): Ի՞մ մեկնութեանս համաձայն KZ XXXVIII 208 եւ 213 ուրջ բառին մէջ կայ հնդեր. *ksī*, ընդհակառակն ապառնեոյ մէջ *skē* երկրորդական *i* (հնդեր. *tē* ծագած) ձայնով մը: Եթէ ապառնեոյ այս մեկնութիւնն ուղիղ է՝ այն ատեն պէտք չկայ ընդունելու թէ նաեւ հնդեր. *skē* նոյն արդիւնքը տուած կ'ըլլար, որ փակ բաղաձայններէն վերջը՝ հնդեր. *i* ձայնին այլուստ զարգացման հետ բացարձակապէս չէր համաձայնիր: Բայց թէ հնդեր. *ksī* (եւ անշուշտ նաեւ *tsī*) կրնայ ը տալ՝ ըստ իմիք հասկընալի է. *i* այս բոլորովին առանձնայատուկ դրից մէջ չեղած պիտի ըլլայ. ց՛ յետոյ ըի պարզուած է: Արիջ օրինակ մըն է ուլ սեւ. ուլոյ (կամ ուլի), որ յուն. *ἄξιος* բառին հետ միեւնոյն է (Ենսէն

IF. Anz. XIV 52 կը կարծէ սոյն բառը հասեան արձանագրութեանց մէջ գտած բլլալ): Աջ բառէն ածանցած են -ըռ, յ-ըռնի, յ-ըռ-րդ եւ +-ը թերեւս *սլ-aksio-s է (ընդհակառակն մտնել բառն ասկէ բաժնել կ'ուզէի, հմմտ. § 32):

§ 54. Նախընթացներուն մէջ միայն ժառանգեալ բաղաձայնից-խմբերուն վրայ ճառեցի, բայց շատ անգամ նաեւ անցողակի՝ երկրորդական ձայնաւորաց-խմբերուն վրայ ծանօթութիւն տուի: Սակայն այստեղ կ'ուզէի անգամ մըն ալ շեշտել թէ երկրորդական բաղաձայնից-խմբերը, որոնք զանազան փոփոխութեանց եւ պարզմանց ենթակայ են, հայերէնի մէջ գլխաւորաբար երկու կերպով յառաջ կու գան.

1. ձայնաւորի կորուստ մամբ. հասարակ եւ հասարակ՝ § 50, յորնն եւ յորդուն՝ § 50, սարբե՛ս եւ սարբե՛ր՝ § 43. ցոցոնե՛ս, սկզբնատառց ձայնով՝ ծագած թէ, այս ալ յառաջ եկած է +սէ, հմմտ. յուն. *θεσιχνομι*, տես KZ XXXVIII 410. +նն լատ. *viginti*, եւ պորուլ, լատ. *findo* § 7. յիսնն, յուն. *πεντηχοντα*, կորուսմամբ *ε* ձայնաւորի մը՝ որ է եղած էր, նգի (հմմտ. ննն) եւ -ի միջեւ, կորստեամբ *ε*ի, եւ կորուսմամբ նի՝ սի առջեւ. դարձեալ նննն եւ նննն, երկուքն ալ ննն բառով յորինուած են. (այսպէս ըստ շիւբերտի՝ IF Anz. VIII 48. *իսկ Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, II 2, 91 պարբերականէն կ'իմանամ թէ Ն. Մ. ա. այս կարծեաց գէ՛մ մաքառած է, սակայն այնպիսի փաստերով՝ զորոնք համոզիչ չե՛մ համարիր.*)», շ, շ, թ ձայններուն մասին՝ որոնք ծագում առած են բաղաձայնի մ'առջեւի սկզբնփակ բաղաձայնէ մը, հմմտ. KZ XXXVIII 207 հետեւ. ու 225 եւ հետեւ., Մէյէ՝ *Esquisse* էջ 16, վերը § 46, իսկ վերջ բառին նկատմամբ՝ § 47. թերեւս նաեւ ոչնն սեռ. ոչնն (այն վերջաւորու-

թեամբ՝ զոր ունի գարուն սեռ. գարնան) աղերս ունենայ մէջ բային հետ, հմմտ. լատ. *auctumnus* եւ *augcō*: [Հմմտ. այժմ նաեւ ԱՃ առեան ՀԱ 1905, էջ 346]:

2. բաղադրութեամբ նախադրութեանց հետ. ընկեր բաղադրուած ընդ եւ կերէ, հմմտ. գոթ. *gahlaida* գաղղ. *compagnon*. շննէ՛՛, շննէ՛՛, աննէ՛՛, աննէ՛՛ ձեւերէ, շննէ՛՛, աննէ՛՛ (նաեւ աննէ՛՛, կորուսմամբ քի): Աւրջին երկու շատ զարմանալի օրինակները շնախադրութեան ծագման խնդիրը կը յարուցանեն: Ամէնէն յառաջ արտասանութեան գաղով՝ հիմայ բաղաձայնի մ'առջեւ ըլկ'արտաբերուի. բայց հնագոյն արտասանութիւնը՝ բոտ վկայութեան Զախջախեանի, ըլ կը. (թէ արտասանութեան նկատմամբ այսպիսի շփոթութիւն մը կրնայ ըլլալ, յառաջ կու գայ անկէ՛՛ որ երբեմն ինքնակաց նախադրութիւնն այս օրս այլեւս անգործածական է. սակայն ի նկատի ունենալով բարդութիւնները՝ կը տարակուսիմ թէ ամէն գիւպաց մէջ իրապէս ըլ արտասանուած ըլլայ): Այս հնագոյն արտասանութիւնը աննպաստ չէ Մէյ էյ էի MSL IX 54 տուած ստուգաբանութեան (սլաւ. ջա) համար. բայց հանդերձ այսու՝ այս ստուգաբանութիւնը հազիւ թէ ուղիղ ըլլայ, վասն զի սլաւ. ջա նախադրութիւնն անշուշտ ժառանգեալ նախադրութիւն մը չէ, հապա *Zupitza*ի (*Gutturale* էջ 200 եւ հետեւ.) նշանակած կերպով յառաջ եկած: Գարձեալ, ինչպէս Հիւբշման I 446 մտադիր կրնէ, հայ. շի եւ սլաւ. ջաի միջեւ եղած նշանակութեան համաձայնութիւնները միայն վայրաՎատին են. ընդհանուր համընթացութիւն մը գոյութիւն չունի: Ասօր հակառակն մէկ կողմանէ շ, իսկ միւս կողմանէ ը*փ, սլաւ. յօ, նախադրութեանց միջեւ զարմանալի զուգընթացութիւն մը կը ախրէ: 1. ը*փ կը նշանակէ՛՛ ինչպէս որ § 52ին մէջ տեսանք, ամէնէն յառաջ նմանութիւն

կամ համաձայնութիւն մը. միեւնոյն նշանակու-
 թիւնն ունի շ : « Ընդհանուր ինքնազ-
 իմանք » = ըստ կրկին յարց. շ-ոյս արեւելի կամ
 շ-արեւելի շ-ոյս = ըստ յարց արեւելի. « Ինչ-
 պէս ես » նշանակութիւն ունեցող ըստ իս ասա-
 ցուածին հետ համանիշ է՝ որպէս շ-ն կամ իբրեւ-
 շ-ն. (որպէս եւ իբրեւ = « Ինչպէս ») : Այս տեսա-
 կէտէն առեալ՝ +ան բաղդատականին յաջորդող
 շ մնայուն նախադրութիւնը կը մեկնուի . իմաստա-
 գոյն +ան շ-ն : Գարձեալ շ՝ ինչպէս ըստ, պատ-
 ճառը կը յայտնէ . շ-մը, շ-ն, շ-արեւելի շ-ն : Ես
 կը կարծեմ թէ վերջապէս առարկային (սեռի
 խնդրոյն) առջեւի շն ալ հոս զետեղելու է . ծանօթ
 է թէ շ միայն որոշ առարկայի (հայց.) առջեւ կը
 կենայ . ասոր համար շատ անգամ գոյականի
 մը քով կեցած ածականի մը, սեռականի կամ
 նման որոշիչ բառի առջեւը կը գրուի, եւ այն
 ատեն երբեմն միայն այս անդրադոյն որոշիչներու՝
 բայց ոչ նաեւ գոյականին վրայ կ'աւելցուի . Ե-
 երբեք նմա գիրք շ-Ես-ոյե-յ մարգարէի . արեւ-
 շ-ոյս շ-գիւղիցի ծ-արց . անց շ-մեր կերպոյս-+
 անպիտան շ-մեր շ-եցոյս-+ . որ շ-ն շ-ն շ-ն արեւելի .
 նաեւ արեւ շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն շ-ն
 արեւելի (ուր միայն առարկային որոշումը բա-
 ցատուած է, եւ ոչ թէ առարկան) : Ես այս
 դէպքերն ուղղակի սկզբնապատճառ կը համարիմ,
 ուստի սկիզբն եղած է շ որոշեալ առարկային
 (հայց.) համար առհասարակ գործածելու : Բայց
 հոս շ կրնայ նախապէս ըստի նշանակութիւնն
 ունեցած ըլլալ . եւ յաջորդող գոյականին սեռա-
 կանը կամ ածականին հայցականը՝ խնդիր առած .
 հմտ . Եր շ-արեւելի-ը ըստ շ-արեւելի-ը կամ
 անարեւելի շ-արեւելի-ը ըստ շ-արեւելի-ը : Բայց վերջէն
 այնպէս բարձրուած է, իբր թէ սեռականը յա-
 առջընթաց գոյականին (փոխանակ շի) իբրեւ
 խնդիրն ըլլայ, իսկ ածականն իբրեւ վերագիր՝

գոյականին: Այս պատճառաւ նախագրութիւնն առարկային առջեւ ալ սկսուեցաւ կրկնուիլ (օրինակները տես Ջախջախեանի քով, էջ 487ա.) եւ վերջապէս նաեւ անորոշեալ առարկային քով ալ գործածուեցաւ: Ստուգարանական ձեւի այս դէպքերը՝ զ. օր. ոճել զ-սճ-սճն, երկնչիլ շեբիկն-չ, թերեւս այս զարգացմանէն անկախ են, եւ ուղղակի շի նախագրական նշանակութենէն յառաջ եկած: [Շուխարիտին WZKM XIX 217 յառաջ բերած մեկնութիւնը ինծի անհաւանական է]:

2. Ըստ բաշխական նշանակութիւն մ'ունի, կը նշանակէ շարժման մը ճամբան եւն: Նոյնպէս եւ շ շարժման մը ճամբան կը նշանակէ. ֆոնոլոգիան շ-ճանադարն անադարին. անցանել բային քով ինչպէս ըստ նոյնպէս ալ շ կը գործածուի — անցանել շ-Յորդանան. նաեւ գործիականին հետ՝ օձել շ-Յորդանան: Այս տեղւոյ կը վերաբերի դարձեալ ժամանակախօսութեանց (ժամանակի որոշմանց) շարք մը — շ-Նոյնյան ասորս երկրի մի Գործարեանցէ. նաեւ գործիականով՝ շ-Նոստրոկ անորթ. նոյնպէս գործիականով՝ որ «շուրջ տեղական նշանակութիւն ունի, եւ ընդարձակագոյն զարգացմամբ՝ ք + շ-նովան էին, շ-նի-սի-սիլ երկու (հմմտ. ըստ հիւսիսոյ Էրաստիոս): Ճամբու շարժման նշանակութենէն դարձեալ յառաջ եկած են առաջուածներս՝ հարկանել շ-որն շ-տարի, հարկանել շ-մանկունս ք շ-տարի. հմմտ. ուււ. ՅԱՃԵՄԵ ՈՐՈՇՈ ՅԱ ՈՐՈՇՈՆ Նարկանել զոսն զտեմոց, (փոխաբերութեամբ՝ շ-անի հարկանիմ), ի-ի-ի-ի ի-յոյ շ-ձ-տոյն: Յ. ըստ կը նշանակէ նաեւ «յետ(ոյ), զհետ.» նոյնպէս եւ շ. — հետ շ-նիտի (նիտթ), հմմտ. մի ըստ միջէ. նաեւ որմ շ-որմայն (հմմտ. Ջախջախեան էջ 488բ). մ շ-մի շիկի = մ ըստ մի. շ-այոյ (այոյ): Անշուշտ «յետոյ» նշանակութենէն յառաջ կու գան այն ամէն գործածութիւնները՝ որոնց մէջ շ բացառական խնդիր

կ' առնու — իսլայ զ-մըն յե-սանէ նորա. (սլաւ. ջա),
 սուսե-սոց սու իս զ-սուսեր-սոց իմոց, յընդէ՛ գ զ-Շո-
 շանայ, երբե-ւ յ-Ունի-ւր զ-սու-նոց (սուս. ԱՃՄԱ ՈՏ
 ԱՐՈՅԱ «փայտի երթալ» նման գործածութեամբ
 կայ սակայն նաեւ ջա): Բացառականով շ կը
 նշանակէ գարձեալ «վրայ, նկատմամբ» (ի մէջ
 այլոց այն բայերուն քով՝ որոնք «խօսիլ» կը նշա-
 նակեն):

Այս պարագայից մէջ ինծի տարակոյս չի
 մնար թէ շ միեւնոյն է ըստի հետ. ասկէ կը
 մեկնուի նաեւ այն պարագան՝ որ ըստ գրեթէ
 ամենեւին բայերու հետ բաղադրուած չի գտնուիր:
 Նախաւոր նշանակութիւնը շ, ըստ *posti նախա-
 գրութեան՝ եղած պիտի ըլլայ «եւթը, յետոյ».
 Վասն զի սլաւ. ջա նման հիմնական նշանակութիւն
 մ'ունի, երբեմն շ, ըստ նախագրութեանց հետ կը
 համաձայնի: Ըստ բաղաձայնի մ'առջեւ իւր ո գիրը
 կորնցուցած է. ուստի երգաձայնազուրկ բաղա-
 ձայնի մ'առջեւ պէտք է «ըլլալ, իսկ երգաձայնա-
 կան անձայնեզ բաղաձայնի մ'առջեւ՝ շ: Երգա-
 ձայնական ձեւն անյայտ պատճառներով ընդ-
 հանրացաւ, մտաւ նաեւ ձայնաւորներու առջեւ,
 եւ այսպիսի ձեւերու մէջ ալ՝ զ. օր. շննն՝ քնննի
 քով (հմմտ. մերձաւորապէս լեհ. od եւ z, հսլ.
 otō, sō): Միայն երգաձայնազուրկ ձայններուն առ-
 ջեւ անկորուստ մնաց երգաձայնազուրկ «ձեւը».
 Թերեւս նաեւ շ երբեմն միացած է այնպիսի
 ձեւերու հետ՝ որոնք արդէն յ նախագրութիւնն
 ընդունած էին: Էս դեռ միշտ այն մտքին վրայ եմ
 թէ խոչընդոտ ածանցած է յուրիւ, թէպէտ եւ շ | լի
 տարբերութիւնը դժուարութիւն կը յարու-
 ցանէ: Ա՛րուզէի նաեւ խոստանի, խոստանի մեկնել
 շ + ի + ա՛է «տարի, ժամանակ» (յ-տե՛մ եւ խո-
 սանի բառերուն միայն արմատը միեւնոյն է. բո-
 լորովին ապահով ըլլալու է թէ խոստանի պարս-
 կերէն չէ, հմմտ. Հիւբշման, I. 156):

§ 55. Այն բազմաթիւ բառերը՝ որոնք զուով բարդուած են, հայերէնի բառակազմութեան գիւղքին համար (ուր այլուստ բնիկ բառերուն մէջ հազիւ թէ շ մը գտնուի) մեծ նշանակութիւն ունին (հմմտ. զ. օր. շինութիւն § 47, շինութիւն եւ շինութիւն § 17 եւն): Նման կերպով է նախադրութիւնը յառաջ բերած է նախատառ շ մը (յառաջ, շարժ § 43, շարժ, շարժ, շարժ, շարժ, շարժ, շարժ § 26. շարժ (զատեալ), այս բառը նշանակութեան զարգացման կողմանէ կը համեմատուի լատ. *privus, privatus* բառերուն հետ, եւ աղերս ունի նախնի, շարժութիւն հետ. շարժ, շարժ կապակցութիւն ունին նախնի հետ, յուն. *ἀραρίσχω* եւ գործ շարժն նպ. *ψῆ* «բարեկամ» բառին հետ): Այս շին հետ համանիշ է նա, յաջորդ բառերու մէջ՝ շարժ եւ շարժ, շարժ եւ շարժ, շարժ եւ շարժ [հմմտ. արդէն Մէյէ MSL XI 396]: Յիշեալ վերջին բառիս հնագոյն նշանակութիւնն է անշուշտ «խոնարհութիւն», հմմտ. շարժ: Ով որ Օստոնի հետ, PBrB XVIII 247, հին գերմ. *fūht* կը մեկնէ թէ **piūq* «tu-է ծագած ըլլալով՝ աղերս ունենայ բառերու հետ» յուն. *ὕγροσ* լատ. *ūdus*, այն ատեն կրնայ նաեւ շարժ (նախնի ի-արմատ) բառը **piūq* «to-է կամ **piūq* «ti-է մեկնել. (այն ատեն հրատարակու է այն ենթադրութեանն թէ գերմ. *feucht* կապ ունենայ հնագի. *payka-* «տիղմ» բառին հետ, Lidén Språkvetensk. sällsk. i Upsala förhandlingar 1891—94 էջ 60): Նախնի «մանել, հիւսել» կը բաժնեմ եւ շարժ եւ շարժ բառերէն. այստեղ շ կը մեկնեմ յի-է ծագած եւ կը համեմատեմ շարժ, շարժութիւն (§ 50): Բայց նաեւ շարժութիւն մէջ ալ նախադրութիւն մը մտած է: Նոյնպէս նախնի կրնար շարժութիւն հետ կապ ունենալ նախադրութիւնն անշուշտ նախադրութեան հետ միեւնոյն է, եւ երկուքն ալ հնագիւր.

*Շոէ ծագում մ առած են. այն առեն ն միայն ձայնաւորներուն առջեւ կրնար իրաւապէս դանուիլ: Ասոր հետ սքանչելապէս կը համաձայնի այն՝ թէ նաեւ խնդիր առնող ն նախադրութիւն մ'ալ կայ, որ սակայն միայն ձայնաւորով սկսող բառի մ'առջեւ կը կենայ. (այս նախադրութիւնը մեծաւ մասամբ հին հայկական յիշատակարաններէն գուրս վտարուած է). հմմտ. այս նկատմամբ կարստ՝ Hist. Gramm. էջ 409: Ուստի *ոի մը չի կրնար բնդունուիլ, իսկ նախարաղաձայն սկզբնատառ ո մը (արտասանուած նչ) ստուգիւ չի կրնար իրրեւ բնիկ-հայկական նախադրութիւն ճանչցուիլ: Ընդհակառակն կրնար ի յառաջագունէ սպասուիլ որ բաղադրութեանց մէջ նախաւոր նախարաղաձայն ի մը գանուէր, բայց թէ իրապէս դոյութիւն ունի ասի՝ տարակուսական է. (Իման մայրն մասին հմմտ. KZ XXXVIII 350). այսպիսի նախադաս մասնիկ մը կենդանի չէ մնացած. (կենդանի է միայն յ-):

Ինչ աղերս որ ունին ի եւ ն՝ ների հետ, նոյն յարաբերութիւնն ունի լ՝ ի վերի հետ: լ- նախադաս մասնիկ մը յերեւան կու գայ բառերուս մէջ՝ լ-արե՛մ, KZ XXXVIII 195, եւ լ-իչ (KZ XXXVI 340, XXXVIII 225): Վիչ աղերս ունի պրուշ. *weisus* «վիզ» բառին հետ: Բայց ասիկա սլաւական փոխառեալ բառ մըն է, ինչպէս կ'ընդունի Mikkola, Finska vetenskaps-societetens förhandlingar XLV Թ. 4, էջ 13. չ. *vaz* «ծոճրակ», *vaz* յարաբերութիւնն ունի հօլ. *vazati* «կապել» բառին հետ, որուն *v* տառն յառաջագիր է (ձայնաւորաց բախման առթիւ մուծուած): Ըստ այսմ լ հայերէնի մէջ կրնայ միայն նախադրութիւն մ'ըլլալ: Այս տեղւոյ կը վերաբերին նաեւ յուն. *αὐχὴν ἄμφων* եւ գոթ. *hals-aggā*. Ուստի յուն. *φ* պէտք է որ *gh*+*չ*է յառաջ եկած ըլլայ [ինչպէս որ արդէն *Zupitza Gutturale* էջ 100 բնդ-

ունած է]. կ'երեւոյ թէ $\alpha\upsilon\chi\acute{\eta}\nu$ բառին մէջ պէտք է միջամխու թիւն եւ յի կորուստ ընդունիլ՝ ՚յի եւ չի միջեւ: Աւարիւնի՛, շարի՛ շի կրնար բաժնուիլ բառերէս՝ հարիւնի՛, հարիւնի՛, հարի՛ եւ արիւնի՛: Շատ անապահով է շարիւն- բայը կապել հարի՛, հարի՛ բառերուն հետ. սակայն հարի՛ ունի այլեւայլ փոխարեքական կիրառութիւններ, որոնք դէպ ի շարիւն-ի նշանակութիւնը տանելու կամուրջը կրնային կազմել:

Նմանապէս քանի մը դիպաց մէջ հաւալ նախադրութիւն մ'ըլլալու է. այսպէս՝ յաջորդներու մէջ՝ հիւնի՛, հարիւնի՛, հարիւնի՛, հարի՛ եւ արիւնի՛ = արիւնի՛: Այն ատեն այս հին պէտք է մեկնել ծագած *ը-է որ ձայնաւորաց առջեւ դանուող ձեւ էր *ըի: Ըստ երեւութիւն հիւնի՛ եւ հիւնի՛ (տ. էջ 162) բառերով կը հաստատուի թէ *ըի նախադրութիւն մ'իրօք գոյութիւն ունեցած է հայերէն լեզուին մէջ: Արդէն վերը (§ 36) ենթադրած էի թէ *ը-ի քով կրնայ երբեմն *ըի մըն ալ գոյութիւն ունեցած ըլլալ: Սակայն եւ այնպէս հաւանական նախադրութեան մասին վճիռ մը բերելը շատ դժուար եւ անապահով է, անով որ փոխանակութիւնս՝ հ+ձայնաւոր = ձայնաւոր, յաճախ նաեւ ձայնական ճամբով ի գլուխ ելած է (այսինքն՝ երբ բառակղզի հ մ'ինչ ինչ նախադասութեան պայմաններու մէջ կորուսած է):

Յայտնի է թէ հնդեր. *epi (*pi ձեւին լիակատար ձեւը) հայերէնի մէջ իբր շղկապ (ե-), այսինքն՝ նախնաբար իբրեւ մակբայ կը ցուցուի: Իբրեւ յետադրութիւն (-ի ձեւով) մնացած է *eti (KZ XXXVIII 224). բացառական նշանակութիւնը կը համաձայնի հալ. բառիս հետ՝ *et*, որուն քով տեւալ (KZ XXXVIII 421) կայ. այս պատճառաւ Մէյէ (Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave էջ 155) շատ ուղիղ կը կռէ յուն. $\epsilon\tau\iota$ եւն բառերուն հետ: Ընդի մասին՝ տես § 18,

— (= յուն. παρά?) նախագրութեան նկատմամբ՝ տ. § 32:

§ 56. Շատ անգամ բուռած է թէ հայերէնի ձայնական գրութիւնը կաւկասեան լեզուներէն ազգուած է: Եւ այս կարծիքը բնականաբար ազագային ալ ստէպ պիտի կրկնուի, մինչեւ որ այս կարծիքը կրկնողներուն մէկուն միտքն իյնայ՝ կաւկասեան լեզուաց վրայ հայեցուածք մ'արձակելու: Ով որ այս բանը կ'ընէ՝ անմիջապէս պիտի համոզուի թէ նախ եւ առաջ բոլորովին դիւրին չէ սահմանել թէ յորում կը կայանայ բոս Ինքեան ընդհանուր կաւկասեան ձայնական գրոշմը, վասն զի զանազան բարբառները շատ կը շեղին իրարմէ եւ երկրորդ՝ թէ կաւկասեան լեզուաց աչքի զարնող ամէն ձայնական երևոյթները հայերէնի մէջ կը պակսին, չեն գտնուիր: Նախընթացներուն մէջ տեսանք թէ հայերէնի ձայնական գրութեան փոփոխութիւնն իբրեւ հիմունի այնպիսի երևոյթներ՝ որոնք մեզի քաջածանօթ են միւս ամէն հնարաւոր հնդեւրոպական լեզուներէն: Տ ձայնին նի անցման կը հանդիպինք յոյն եւ իրանական լեզուաց մէջ. հնդեւր. քմականներուն զարգացումը ձայնաբնախօսօրէն գրեթէ բնական է եւ կը համաձայնի միւս արեւելեան հնդեւրոպական լեզուաց հետ. նոյնպէս քմառազաստականաց քմականացումը. փակ բաղաձայններու եռապատիկ արտասանութեան կերպը նախալեզուէն ժառանգուած էր. ձայնաշրջութիւնն իւր սկզբնական շրջանին մէջ (նուրբը կ'ըլլայ նուրբ-թաւ, միջակը կ'ըլլայ զուտ նուրբ) բոլորովին զուգընթաց է գերմանական ձայնաշրջութեան հետ, եւ այս զուգընթացութիւնն անշուշտ պատահական չէ, այլ ձայնաշրջութեան սաղմն անշուշտ արդէն նախահնդեւր. արտասանութեան կերպերուն գրութեան մէջ ծածկուած էր. գտնէ այս շրջման առաջին գործողութեամբք ստեղծուեցաւ գրութիւն մը՝ որ հին յունական ու

նախտալական փակ բաղաձայններու գրութեան հետ շափազանց նման էր: Եթէ շրջման առաջին գործողութենէն ետքը՝ գոյութիւն ունեցող նուրբ-թաւերը շատ անգամ բաց բաղաձայններ եղան ապագային, առիկա ալ կը համաձայնի դարձեալ գերմաներէնի, նոր յունարէնի եւ իտալերէնի զարգացման հետ: Եւ այն՝ որ կ'եւ ը միւս հնդեւր-նուրբ-թաւերէն աւելի արագ ու կատարեալ կերպով բաց բաղաձայն եղաւ, կը հիմնուի յայտնապէս այնպիսի բնախօսական պատճառներու վրայ, որոնք ամենուրեք կը հանդիպին. կ', ծանօթ է, նաեւ արիական ու բալթիկ-սլաւ (եւ ալթաներէն) լեզուաց մէջ բաց ձայն եղած է (ի մասնաւորի հրահանգիչ է հին հնդկերէնը, ուր հնդեւր. ց փակ բաղաձայն մնացած է. առանց զօրեղ պատճառի կ'ընդունուի թէ ց նախ եւ առաջ եղած բլայ ց, այս ալ դարձեալ ձ). իսկ ը նաեւ կեղտերէնի մէջ բացուած է, նոյնպէս օսետերէնի մէջ (ուր սակայն այս դիպուածն աւելի կրտսերը լայու է՝ քան թէ հայերէնի մէջ) եւ — օտար լեզու մըն ալ յառաջ բերելու համար — արարերէնի մէջ: Քաղաձայն-խմբերուն պարզումն երկրիս ամէն լեզուաց մէջ ազդող ձգտումէ մը կը ծագի, եւ զ. օր. սլաւերէնի մէջ ալ նոյն հետեւողութեամբ ի գլուխ ելած է (անշուշտ նման՝ նաեւ թրքերէնի մէջ, եւն): Պարզման ճամբան իւր առաջին շրջանին մէջ (§ 11) կը յիշեցընէ իրանական ձայնական օրէնքները: Ի-խմբերուն տառատեղափոխութիւնը կը գտնուի նաեւ օսետերէնի մէջ (furt "որդի" աւետ. քստրա-) եւ կաւկասեան լեզուաց մէջ (աւար. gabur "վիզ" յոգն. garb-al), բայց նաեւ օտար աշխարհներու եւ նոր պարսկերէնի մէջ ալ. յամենայն դէպս բոլորովին անապացուցանելի է թէ հայերէն լեզուն՝ այս կէտիս մէջ, կաւկասեան լեզուներէն ազդեցու-թիւն կրած բլայ. վասն զի նոյն իսկ հակառակն ալ նոյնչափ հաւանական է: Վերջապէս *ք, *կ,

«ո» եւն ձեւերուն առջեւի շ ձայնաւորի մը յաւելումը զուգընթաց է իտալերէնի եւ գաղղիերէնի հետ: Բաղաձայն-խմբերուն պարզման յաջորդեց («- եւ ի ձայնաւորներուն կորուստէն վերջը») բաղաձայններու հոմ կուտակում մը (որուն արդիւնք եղան նոր պարզումներ) ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս եղած է սլաւերէնի մէջ: Հայերէնի ձայնաւորաց նուազումները կը հիմնուին ընդհանուր բնախօսական օրինաց վրայ, եւ վճռական կերպով զուգընթաց են մասամբ սլաւերէնի եւ կրմերէնի, եւ մասամբ լատիներէնի (KZ XXXIX 235 եւ հետեւ.): Այս պատճառաւ տարօրինակ դիւրահաւատ մարդ մ'ըլլալու է, որ հայերէնի ձայնական դարգացման մէջ օտար ազդեցութեան հետքեր գտնել կարժէ: Միայն թէ դարգացման արագութիւնը կրնայ ազդին փոթորկալից պատմութեան յայտանիշ ըլլալ, բայց նաեւ այս տեսակէտը պէտք չէ չափազանցել. վասն զի հայերէնը շատ բազմաթիւ դիպաց մէջ ապշեցուցիչ հնութիւն մ'ունի: — Նաեւ պարսկերէնէ փոխառեալ բառերն ալ հայ. լեզուին մէջ ներմուծած չեն ձայն մը՝ որ բնիկ հայերէն բառերուն մէջ չգտնուէր. եւ սակայն ձայնական գրութեան վրայ աւելի դիւրութեամբ կարելի էր պարսկական՝ քան թէ կաւկասեան ազդեցութիւն մ'ընդունիլ:

§ 57. Բայց ձայնագիտութիւնը կրնայ մեծապէս նպաստել լեզուին տեղը՝ հնդեւր. լեզուաց շրջանին մէջ որոշելու համար: Հոս ակներեւ է թէ հայերէնը *satəm-լնգու* մըն է. սակայն *satəm-լնգուաց* մէջ ալ բոլորովին եզական դիրք մը կը գրաւէ եւ ասով ցոյց կու տայ թէ *satəm-լնգուաց* եւ *centum-լնգուաց* միջեւ եղած վիհն այնչափ խոր չէ, որչափ յաճախ ընդունուիլ կ'ուզուի. Տեսանք § 29ին մէջ թէ քմառապաստականներն սէ յառաջ եւ վերջը քմականներու փոխուած են: Ասիկա չի կրնար այն կերպով եղած ըլլալ որ կու,

ակ եղած բլայն ԵԱ, ԱԸ. վասն զի ասի անբմբանելի կ'ըլլար այնպէս՝ ինչպէս եթէ ԽԱ, ակ անցնէր ՏԱ, ԱՏԻ: Պէտք ենք աւելի հնագոյն աստիճան մը փնտռել՝ ետ երթալով:

Լեզուի յետսակողմամբ հնչուող բաղաձայններուն հնդեւր. երեք կարգը՝ ինչպէս ի թերթին KZ XXXVI 306 ապացուցած եմ, այլաներէնի մէջ միայն յայանապէս իրարմէ անջատ մնացած է:

Շրթնականացում չունեցող երկու կարգերն արեւմտեան-հնդեւրոպականին մէջ իրարու հետ միացած են: Ոչ-քմական կրկին կարգերն ալ արեւելեան-հնդեւրոպականին մէջ ի մի ձուլուած են: Սակայն ի յառաջագունէ կարելի չէ գիտնալ թէ արդեօք զ^ա եղած է զ, թէ բնդ-հակառակն զ եղած է զ^ա: Ես՝ ի թերթին KZ XXXVI 85, վերջին ենթադրութիւնը կարեւոր նկատեցի արիական լեզուին համար: Այս ենթադրութիւնը նաեւ հայերէնի համար ալ ձեռնառու է: Ուստի հայերէնին եւ արիականին համար երկու կարգ գնելու է, զ^ա-կարգ մ'եւ ի-կարգ մը: Արդ՝ հայերէնի մէջ Աէ յառաջ եւ ետքն աննմանաձայնութիւն մը մտաւ, որով զ^աի շրթնականացումը կորսուեցաւ: Բայց որովհետեւ լեզուին մէջ այլուստ մարուր ի մը դոյութիւն չունէր՝ նաեւ հոս սպասուած մարուր ին եղաւ ի: Աերբ (§ 6) խօսեցայ այսպիսի նմանութեանց մասին, ուր ցանցառ հանդիպող ձայներն սակաւ հանդիպող ձայներուն նմանած են: Սակայն յառաջ բերուածներէն պայծառ կը տեսնուի որ ի տակաւին այն ժամանակը՝ երբ հայերէնի ինքնուրոյն զարգացումն սկսած էր, իրական (քմական) ի մըն էր: Ուստի գաւառաբարբառական այն ալիքը՝ որ satəm-ընդունելը բաժնեց centum-ընդունելին, հնդեւր. լեզուի հնագոյնը՝ անջատումը չի ներկայանար: Գաւառաբարբառական այս ալիքէն յառաջ եւ նոյն իսկ վերջն եզող ժամանակներուն մէջ ալ կրնային շատ

դիւրութեամբ արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուի
 մը միջեւ անձուկ աղերսներ տեղի ունեցած բլլալ
 եւ հասարակաց զարգացումները յառաջ բերած :
 Եւ շեմ ուզեր թագցընել համոզումս թէ արդէն
 կանխաւ ապահովուած ստուգաբանական ատաղձն
 եւ միանգամայն այս ուսումնասիրութեանս մէջ
 ձեռք բերուած արդեանց կշռադատութիւնը զիս
 այն կարծեաց կը տանի թէ հայերէն լեզուն հնգեր-
 ուրիշ որեւէ լեզուի այնչափ մերձաւոր չէ՝ որչափ
 յունարէնի :

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Է Փ Ո Խ Ա Թ Ե Ա Լ Բ Ա Թ Ե Ր
Թ Ր Ք Ե Ր Է Ն Ի Մ Է Ջ

§ 59¹. Թրքերէն այն բառերը՝ որոնք հայերէնէ փոխ առնուած են, այնպիսի հին ժամանակէ են՝ որ թրքերէնի նախապատմութիւնը չի կրնար մեզի անտարբեր բլլալ: Այլեւայլ թրքական լեզուաց համեմատութեամբ կրնանք կազմել նախա-
թրքերէնի ձեւերը, որոնք սովորաբար Օրխոնեան արձանագրութեանց ձեւերուն հետ միեւնոյն են: Բայց հայկական փոխառեալ բառերը 1200 տարիէն աւելի հնագոյն են՝ քան Օրխոնեան արձանագրու-
թիւնները: Ամենայն իրաւամբ կ'ընդունուի թէ մանգոլերէն ու մանջուերէն լեզուները թրքերէնի ամէնէն մերձաւոր խնամիները համարուելու են: Սակայն այս ծանօթութեամբն առժամանակ շատ բան ձեռք բերած չենք բլլար: Ասան զի այս երեք լեզուաճիւղերու ձայնական դրութեան երկակողմանի ազերսը տակաւին բացարձակապէս անորոշ է: Երկակողմանի շմիաբանութիւնը շատ աւելի մեծ է՝ քան թէ զանազան հնդեր. լեզուաճիւղերու միջեւ եղած տարբերութիւնը, եւ ընդհանրապէս զեռ հազիւ ձեռնարկուած է այս դժուար ճիւղին լեզուագիտական ուսումնասիրութեան: Այս պատճառաւ՝ նախախնամի եւ փոխառեալ

¹ Խորացնին ուսումնասիրութեանս արտարոյ կարգի հետաքրքրական Բ. մասին առաջին համարին (§ 58) թարգմանութիւնը զանց կ'առնուցը, վասն զի անոր մէջ յուզուած օտար լեզուաց տառադարձութեան խնդիրը Հայոցս համար այնչափ կարեւոր չէ:

բառերուն միջև որոշ բաժանում մ'ընել տա-
 կաին կարելի չէ: Նաեւ մասնական լեզուա-
 ճիւղերուն մէջ ալ այլեւայլ գլխաւոր առեղ-
 ծուածներ գեւ չեն լուծուած: Թէպէտ արդէն
 կարելի է ըստ բաւականին պայծառ գաղափար
 մը կազմել այն երկակողմանի աղերսին վրայ՝ որ
 կայ այլեւայլ թուրք լեզուաց մէջ: Բայց արդէն
 մանգոլերէնի համար նոյնչափ չէ մեր գիտցածը.
 սակայն կարելի է բաւականաչափ վտահաճութեամբ
 բսել որ թէ կալմութերէնը, եւ թէ ի մասնաւորի
 բուրեաներէնը հնութեան կողմանէ շատ աւելի
 կրտսեր են՝ քան գրաւոր մանգոլերէնը. այնպէս որ
 մանրամասնութիւնները նկատողութեան շառնողը
 յամենայն դէպս ինք զինքը մեծ վտանգի մը չ'են-
 թարկեր, եթէ թրքերէնի հետ լսկ գրաւոր ման-
 գոլերէն ձեւերը համեմատութեան առնու: Սակայն
 մանջուերէնի մէջ շատ աւելի մեծ դժուարու-
 թեանց կը բախիւք, վասն զի այնպէս մը կ'երեւայ
 թէ տունգուղերէն գաւառաբարբառները շատ ան-
 գամ հնագոյն ձայնական ձեւեր պահած ըլլան
 քան թէ մանջուերէն գրաւոր լեզուն: Այսու
 հանդերձ առ ժամս կը կարծեմ թէ գրաւոր լեզուն
 աւելի հին է վերջաձայնի կերպաւորութեան եւ
 ձեւական գրութեան գլխաւոր գծերուն կողմանէ՝
 քան թէ տունգուղերէնի գաւառականները: Այս
 ենթագրութեամբ կը հաւանիմ այն տեսութեան
 զոր այս ճիւղին այլեւայլ մասնագէտներն արդէն
 արտայայտած են, այսինքն թէ թրքերէնը կորսըն-
 ցուցած է շատ մը վերջատառ ձայնաւորներ, որոնք
 մանգոլերէնի եւ մանջուերէնի մէջ անկորուստ մնա-
 ցած են. եւ նոյն իսկ կը կարծեմ թէ հոս ըստ
 բաւականի պայծառ ձայնական օրէնք մը կայ.
 (մինչդեռ այլուստ գրեթէ ոչինչ գիտենք թուրք-
 մանգոլ-մանջուերէն ձայնական օրինաց մասին):
 Այս ձայնական օրինաց օրինակները տուած
 ժամանակս՝ կրնայի միայն թրքերէնի եւ ման-

գողերէնի համեմատութեամբ շատանալ. բայց լիապէս համոզուած ըլլալով թէ հոս մեր կոխած հողը բոլորովին անապահոյ է, մանջուերէն քանի մը ձեւեր ալ յառաջ կը բերեմ: Այն սխալները՝ զորոնք ժամանակաւ կրնան ապացուցուիլ թէ հոս գործած ըլլամ, հապիւ թէ այս ձայնական օրէնքը փոփոխութեան ենթարկեն:

Կ'երեւայ թէ բովանդակ լեզուաբնին նախաւոր վերջածայնը՝ բոս կանոնի, կամ՝ ձայնաւոր մըն էր եւ կամ -ն մը: Բայց այս -ն վերջածայնը փոփոխական ըլլալու յատկութիւնն ունէր: Յաճախ կը պակի մանգողերէնի մէջ վերջատառ -ն մը, ի մասնաւորի հայցականին մէջ: Այսպիսով morin «ձի» բառին քով կը գտնուի mori. -մ յոգնակի վերջաւորութեան եւ այլեւայլ անանգման վանկերու առջեւ կը պակի -ն վերջաւորութիւնը. morid «ձիեր» (հմմտ. I. J. Schmidt, Mongolische Grammatik § 48 եւ 41, 2): Բոլորովին նման է մանջուերէնի մէջ ալ. sargan «կին» յոգն. sargata. նման է դարձեալ թրքերէնի մէջ, ուր Օրխոնեան արձանագրութեանց մէջ՝ tarkan տիտղոսին յոգնակին կ'ըլլայ tarkat (ինծի անհաւանական է թէ այս բառն եւ իւր յոգնակի կազմութիւնը պարզապէս մանգողերէնէ փոխ առնուած ըլլայ. աւելի կ'ուզէի կարծել թէ մանգ. darxan «ազնուականութեան բարձրացող մը» թրքերէնէ փոխ առնուած ըլլայ):

Այս նախաւոր վերջածայնին անդրադոյն զարգացման համար՝ այն կանոնը կ'արժէ թրքերէնի մէջ թէ վերջատառ ձայնաւոր մը սովորաբար կ'իյնայ. վերջածայն -ն մ'ընդհակառակն անկորուստ կը մնայ. մանգ. մանջ. aba «որս» թրք. (օսմաներէն) av. մանգողերէն ere «այր, մարդ» թրք. ar. մանջուերէն alifi «առած ըլլալով» թրք. alyp «առած ըլլալով». մանջ. alire «առնու» («ապառնի»), թրք. alyr «կ'առնու» («ներ-

կայն). մանջ. *alime* "առնուլ" թրք. "alym",
 "առուլն, գնուլն" (ուսկից կազմուած է աներ.
almak "առնուլ", *y* ձայնաւորին զեղումամբ). մանջ.
ali "աւ" թրք. *al* "աւ", մանջ. *aliha* "առած",
 հմմտ. թրք. *açyk* "բաց", *aç-mak* "բանալ",
Açyk բառին -ե վերջաւորութիւնն այն է՝ որ կը
 տեսնուի նաեւ բազմութիւ գոյականներու մէջ,
 այլեւայլ ձայնաւորներու հետ կապուած (-ak -uk
 -ik) եւ կը թաքնուի նոյն իսկ՝ զ. օր. աներեւութի
 -mak վերջաւորութեան մէջ. բայց այս գոյական-
 ները մանգոլերէնի մէջ -ե վերջաւորութիւնն
 ունին. *buduk* "գոյն", *budu-* "գունաւորել", բայէն
 (աներեւոյթ *budu-xu*), Ուստի կ'երեւայ թէ նաեւ
 մանգոլերէնի մէջ սեպհական պայմաններու տակ՝
 վերջաւոր. ձայնաւոր մը կորուած է: Ասի պէտք
 է՝ ի մէջ այլոց, յոգնակի կազմութեանց համար
 բնգունուիլ. արդէն վերը յառաջ բերի վեր-
 ջաւորութիւնս՝ -ta, մանգ. -al, թրք. -t. ուրիշ վեր-
 ջաւորութիւն մը s կը պարունակէ՝ մանջ. *mergen*
 "գիտուն մը", յոգն. *mergese*, մանգ. *üile* "գոր-
 ծողութիւն", յոգն. *üiles*. ասոր կը համապատաս-
 խանէ թրք. -z, գերանունական ձեւերու մէջ՝
bi-z "մենք", *si-z* "գուք" եւ բայի գիմորոշ վեր-
 ջաւորութեանց մէջ՝ 1. եզ. -m, 1. յոգն. -myz,
 -miz. անշուշտ այս տեղոյ կը վերաբերին նաեւ
 քանի մը թրքերէն եզակի ձեւեր, որոնք նախապէս
 կրնան հաւաքական, եղած ըլլալ. օսմ. *göküs*
 "կուրծք" (s երկրորդական է՝ ծագած չէ, հմմտ.
 չուվ. *kögör* ZDMG, LVII, 554) մանգ. *hükün*,
 մանջ. *huhun*. գարձեալ շատ մը թրքերէն թուա-
 կաններ -z մ'ունին, ուր մանգ. ու մանջ. -h կը
 ներկայացնեն (օսմ. օրխ. *jü* "հարիւր", յակ.
süs, մանգ. *zaron* եւն.). Երրորդ յոգնակի վեր-
 ջաւորութիւն մը կը բովանդակէ *r* մը. մանջ. *masa*
 "նահապետ, նախահայր", յոգն. *masari*. (միեւնոյն
 վերջաւորութիւնը նախաւոր հաւաքական նշանա-

կութեամբ, մանջուերէնի մէջ՝ *dobori* «գիշեր» եւ *dobon* «գիշեր»¹). Ասոր հետ կը միացրնեմ եւ մանգոլերէնի յոգնակի վերջաւորութիւնը՝ *-nar -ner*: *teggeri* «տառուած» յոգն. *teggeriner*, եւ *-nar -ner* կը համարիմ երկու յոգնակի ձեւերու կուտակութիւն մը. (Մանգոլերէնի *-n* յոգնակի վերջաւորութեան մասին հմմտ. I. J. Schmidt, *Mong. Gramm.* § 41, 1 էջ 26. *ebertü* «եղջիւրաւոր» յոգն. *eberten*, այս վերջաւորութիւնը յաճախագէտ է կալմիքերէնի մէջ, *abači* «որսորդ» յոգն. *abačün*, *xancu* «թեղանիք» յոգն. *xancun* եւն ձեւերս կը գտնուին *Jülg*ի հրատարակած Սիդդհի-Սիւրի գրոյցներուն մէջ): Նաեւ թրքերէնի (այժմ գրեթէ միահեծան իշխող) յոգնակի վերջաւորութիւնը՝ *-lar -lär* (հանդերձ իւր զուտ ձայնական ծածրով յառաջ եկած գաւառական յարակից ձեւովս՝ *-nar -lar* եւն.) նոյնպէս երկու վերջաւորութեան կուտակում մ'ըլլալու է (*-l* կը յիշեցրնէ տունգուերէնի յոգնակի վերջաւորութիւնն՝ *-l*, որ յաճախ կը միանայ մանջուերէնէ ծանօթ *-sa* յոգնակի վերջաւորութեան հետ եւ կ'ըլլայ *-sal*, տունգ. *bira* «գետ», յոգն. *biral*, *äzän* «տանուտէր» յոգն. *äzäsäl*, տ. Castrén, *Tungusische Sprachlehre* էջ 7):

Վերջապա ձայնաւորաց անկումը մէկ կողմանէ եւ նեղ ձայնաւորաց (*i*, *y*, *ü*, *u*) միջավանկերու մէջ զեղուիլը միւս կողմանէ (ZDMG LVII 541), այն հետեւութեան հասուցած են՝ որ թրքերէնի բայարմատներուն մեծագոյն մասը բաղաձայն վերջածայն մ'ունի. մանջ. *obo-me* «լուալ» թրք. *juv-*, մանջ. *aga-me* «անձրեւել» թրք. *jag-*, հմմտ. արեւմտեան վերջաւորութիւններս մանջ. *gisu-re-me* «ճառել, խօսել», յառաջ եկած *gisunt* «բառ, խօսք», մանգ. *zögele-re-kü* «կակղանալ» *zögelen* «կակուղ», օսմ. *sarar-mak* (ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ *sargar-*)

“գեղնիլ” յառաջ եկած *saryk* (կոյբալերէն՝ *saryg*) “գեղին” կամ *ouf. suvar-mak* “ջրել” *su* “ջուր” բառէն (օրիս. *sub*):

Անշուշտ շուրացուիք թէ կայ թրքերէն բառաձեւերու եւ բայարմատներու ստուար թիւ մը, որոնց մէջ վերջատառ ձայնաւոր մը մնացած կ'երեւայ (զ. օր. ներգոյական վերջաւորութիւնը՝ -*da -dä*, հմմտ. մանջ. -*de*, մոնղ. *uri-da* “յառաջագոյն”, կալմ. *ger-te* “ի տան”, գործող անուանց վերջաւորութիւնը՝ -*či*: *ouf. -av-žy* “որսորդ” մոնղ. *aba-či*. այս վերջաւորութիւնը մոնղոլերէնի մէջ նաեւ գերբայի պաշտօն ալ կը կատարէ. *abu-k-či* “առնող”, գրեթէ ճիշդ այսպէս է թրքերէնի մէջ՝ օրիս. *it-gü-či* “գործիչ”, *ouf. ädiži* եւն. եւն.: Յաճախողէպ թրք. օձանցական վերջաւորութիւնը -*la -lä*, որ նաեւ մոնղոլերէնի եւ մանջուերէնի մէջ շատ արգասարբեր է. մոնղ. *nari-la-xu* “բարակ բլաւ”, յառաջացած *narint* “նուրբ”, մանջ. *kundu-le-me* “մեծարող բլաւ”, յառաջացած *kundunt* “մեծարող, եւն.): Չգիտեմ թէ այստեղ ինչ մասնաւոր սկզբունքներ ընդունուելու են (ձայնաւորի երկաւրութիւն, փոխառութիւն):

Արդէն վերը յառաջ բերուած *tarkan* յոգն. *tarkat* (եթէ այս բառն՝ ինչպէս ես կը կարծեմ, ընդի թրքերէն է) տիտղոսէն կրնայ հետեւցուիլ թէ վերջածայն -*n* մը թրքերէնի մէջ չի կորսուիր. հմմտ. դարձեալ գերբայն՝ ինչպէս *ouf. sävan* “սիրող”, յառաջ եկած *säv-mäkt* “սիրել”, մոնղ. *abun* “առնող”, յառաջացած *ab-xut* “առնուլ”: Անշուշտ *W. Bang, Keleti szemle, IV 113* իրաւամբ կը մեկնէ մոնղ. ներկան *abumui* իբր ծագում առած *abun + bui* “եմ, է”, մանջուերէն ներկան ալ (*gisurembi* ծագած *gisure-me* “ճանել, խօսիլ”, *o-mbi* յառաջ եկած *o-č* “բլաւ”, եւն.) կը մեկնէ միեւնոյն կերպով, այսինքն՝ մանջ. *bi*

“եմ, է” բառին հետ բաղադրուելով: Նաեւ այլեւայլ կղզիացեալ թրքերէն բառեր կը ցուցընեն թէ վերջաձայն -ն պահուած է. յակ. tün որի. tün “գիշեր” օսմ. dün “երէկ”. հմմտ. մանջ. dobon “գիշեր” (թէեւ տունդ. dolboni “գիշեր” dolbo “գիշերայն”). յակ. xān, օսմ. kan, մոնղ. čisun “արիւն” (?). Dr. Vilh. Grönbech, բերանացի: Ուստի -ք եւ -pan, -pän վերջաւորուած թեամբ կրկին դերբայներն Օրխոնեան արձանագրութեանց մէջ՝ կրնան մեկնուիլ այնպէս՝ ինչպէս եւ մոնղ. mori եւ morin “ձի”: Նման կրկնաձեւերուն (բայց ոչ -նի մը կորստեան) արդիւնք է զ. օր. žirūken “սիրտ” օսմ. jüräk, մոնղ. küčün “զօրութիւն” օսմ. güč, մոնղ. մանջ. miygan “հազար”, թրք. biy եւն:

Համառօտութեան համար՝ նախընթացին մէջ հրատարեցայ տարակոյսներս յայտնելէ, ուրիշ հնարաւորութեանց մտադիր ընելէ, մանջուերէն ձեւերուն աղերսը տունդուզերէնի հետ քննելէ եւն: Բայց յամենայն դէպս թրքերէնի համար յառաջ բերուած ձայնական օրէնքն ուղիղ պիտի ըլլայ. ստի նոր չէ, ինչպէս կը տեսնուի, թէպէտ եւ այլուր տեղ մ'ալ՝ վերը նշանակուած կերպով բանաձեւուած չի գտնուիր:

§ 60. Ի թերթին ZDMG LVII 567 իբրեւ հայերէնէ փոխառեալ բառ նշանակած եմ՝ ի մէջ այլոց, թրք. äsäk “էշ”, զոր արդէն այլք ինծմէ յառաջ բրած են՝ թէպէտ եւ անորոշ եղանակաւ: Այս բառը թրքերէն լեզուին մէջ բաւական շատ տարածուած է, ինչպէս որ Radloffի թուրք գաւառաբարբառներուն բառգրքի մը փորձէն կրնայ տեսնուիլ. թրքերէնէ է ռուս. ушакѳ “ջորի” բառը: Հայկական էշ բառը միեւնոյն է լատ. equusի եւն հետ (KZ XXXVIII 197 եւ 205). հմմտ. հհնդկ. ačvatará- “ջորի, իշակէս” նպ. astar: Չեմ կրնար որոշել թէ այս բառը

Թրքերէնի մէջ ընդունուած է նախաւոր *e* ձայնաւորով Թէ կրտսերագոյն *ei*ով (§ 42), որովհետեւ չեմ գիտեր Թէ *ä*šäk բառին առաջին վանկին *ä* ձայնաւորը նախապէս երկար էր Թէ սուղ. -äk շատ սովորական վերջաւորութիւն մըն է, որուն մասին § 59ին մէջ ալ խօսուեցաւ: Չեմ կարծեր որ Թրք. *ä*šäk որեւէ աղերս ունենայ մանգ. *elzigen* “էշ” բառին հետ. § 59ի համաձայն՝ -en վերջավանկն անշուշտ արդեւք մը չէ. չեմ գիտեր Թէ մանգ. -zig- կրնայ Թրք. -šäkt համապատասխանել. բայց յամենայն դէպս ի մը կորըստեան հաւան չեմ: Հոս գործակցական բայերու ձեւակերտը չի կրնար վկայութեան կոչուիլ, զ. օր. մանգ. *abu-ica-xu* “երկակողմանի առնուլ, առնուլ տալ” յառաջ եկած *ab-xut* “առնուլ” եւ *oud*. *al-yš-mak* “առնուլ տալ” սկիզբ առած *al-mak* է “առնուլ”: Ասան զի տարակոյս չկայ Թէ հոս մանգ. Թրքերէնի մէջ ձեւակերտներու կուտակում մը կայ. -l- յերեւան կու գայ նաեւ ուրիշ ձեւակերտի հետ բաղադրուած՝ բառիս մէջ՝ *abu-ldu-xu* = *abu-ica-xu*, իսկ -ca- առանձին ալ կը տեսնուի բառիս մէջ՝ *zoki-ca-xu* “համաձայնիլ” որուն քով կայ *zoki-xu* “ի կարգի բլլալ”, եւ *nökü-ce-kü* “երթեւեկիլ”, *nökür* “ընկեր, ուղեկից” բառէն: -l- կրնայ միեւնոյն բլլալ մերձաւորապէս Թրք. կրաւորական -l-ին հետ, իսկ -ca-՝ մերձաւորապէս Թրք. -š-ի եւ մանջ. գործակցականներուս հետ՝ -ča-, -če- (*omi-me* “խմել”, *omi-če-me* “միասին խմել”): Այս պատճառաւ իրրեւ պատահական կը համարիմ այն նմանութիւնը՝ որ կայ Թրք. *ä*šäk, մանգ. *elzigen* եւ՝ իսկոյն կը յաւելում՝ մանջ. *eihen* բառերուն միջեւ: — Այն կէտին՝ Թէ իշու եւ ջորոյ բուծութիւնը Հայոց քով մեծ գեր խաղացած է՝ կը վկայէ նաեւ բնիկ անուանակոչութեանց առատութիւնը. զ. օր. ջե-, ջըբ-, ժար-, էշ-, էշ-յը, էշ-վ-յը (“արու էշ վայրենի”): մտադրու-

թեան արժանի են նաև էշ բառին ածանցումները՝
 օր. աղ. էշանա՛ (հմմտ. էշանա՛ր՝ «որոյ ամալթոյք
 են իրրեւ զեղոյն»), էշանի, էշան (յոզն. էշան+, էշանց
 իրրեւ ն-արմատ): Պ. Ենսէն՝ IF Anz. XIV 51,
 էշ բառը կը կարծէ գտած ըլլալ հասեան արձա-
 նագրութեանց մէջ՝ a-i-s կամ i-s ձևով: Իւրա-
 քանչիւր ձայնանիշ շատ նշանակութիւն ունի,
 իսկ Ենսէն կ'ուզէ այն բառին արատասանութիւնն
 ընդունիլ իրր *oišo-, որ իմ ստուգաբանութեանս
 չի համաձայնիր: Ենսէնի ընթերցածներն իրր
 ուզիլ ենթագրելով՝ կրնանք ստուգիւ ընդունիլ
 մերձաւորացէս նաև eišo- արատասանութիւն մը:
 ei երկրաբառը կրնար անշուշտ aioվ ալ նշանա-
 կուիլ, նոյն իսկ եթէ a այլուստ չկարենայ e նշա-
 նակել. (ի հարկէ Ենսէն էջ 49 կ'ուզէ զլ-i-i
 «տէր» նշանակութեամբ կարդալ եւ «էր բառին
 հետ կշռել. «էր բարդ բառ մըն է, որուն առաջին
 տարրը՝ ըստ § 29ի, նախացէս *tei- կամ *toi
 հնչած ըլլալու է, բայց հաստատացէս «տէր» նշա-
 նակած չէ, հմմտ. «ի-էր-էր-», ըստ ինքեան՝ «*tei-ի
 կամ *toi-ի սահմանները». ուստի ««էր կը նշա-
 նակէ «*tei-ի կամ *toi-ի մարդը». ուստի «տէր»
 նշանակութիւնը բարդութեանս միայն վերջին ան-
 դամին արդիւնքն է, հմմտ. նոր իրլ. fear an tighe
 «տան տէր, տանուտէր» (Սոան կղզիներու մէջ)
 եւ հին սկանդ. húsbondi, անգլ. husband. այս
 օրինակաց եւ յաջորդ բառերուս համաձայն՝ իրլ.
 tígern «տէր», ծագած techt «տուն» կըմբ. teyrn
 «թագաւոր, բռնաւոր» յուն. θεσπιότης
 ὁ ἐσπιονα, շատ յարմար կ'ըլլայ առաջին ան-
 դամին համար ընդունիլ թէ «տուն» կը նշանակէր
 եւ դարձեալ «աշխարհ». — այս երկու նշա-
 նակութիւնները միացած են նաև հայ. «ուն
 բառին մէջ, որ նախ «տուն» կը նշանակէ, յետոյ
 «ընտանիք, գերդաստան, ազգ», ըստ Fr. Müllerի
 WZKM IV 356 նաև «աշխարհ, երկիր» —.

քնականացէս *teî, *toi կրնար ուրիշ նշանակութիւն մըն ալ ունեցած ըլլալ. բայց հատեան Լ-ի-ի «տէր», ձեւի մը չի կրնար համապատասխանել. Ենտէն պէտք է որ այս բառին համար ուրիշ կապակցութիւն մը փնտռէ):

Հայ. էշ բառը (թրք. *âşâk*) ամենեւին դործ չունի սուսերական *anšu* «էշ», բառին հետ: Յուն. *ὄνος* (հմմտ. *ὄναγρος*) եւ լատ. *asinus* բառերը յառաջագոյն (ենթադրելով՝ որ *anšu* եւ էշ միեւնոյն ըլլան) ասոնց կարգէն կը համարուէին, հմմտ. Schrader, Reallexikon էջ 206 եւ G. Meyer, IF, I 318 եւ հետեւ. սակայն չեմ կրնար զ*ὄνος* համաձայնցընել էշ բառին հետ. *asinus* բառը կրնար ի վերջոյ սեւէ փոքրաստիական լեզուի մը միջնորդութեամբը՝ հայերէն էշն (հնագոյն *e(i)š(an-) բառէն ծագում առնուլ: Այս ենթադրութեան հաւանականութիւնը կախուած է գլխաւորաբար անկէ՝ թէ արդեօք կան անդրագոյն փաստեր, որ այսպիսի փոխանութիւն մ'ապացուցանեն. այս խնդրով այսօր զբաղիլ չեմ ուզեր: Ծանօթ է թէ կեղտերէն, գերման ու սլաւ լեզուաց մէջ «էշ» բառին ծագումը լատիներէնէ է:

§ 61. Յայանի է թէ թրք. *koî* (Օրխանեան արձանագր.) «ոչխար» չի կրնար հայ. խոյ բառէն բաժնուիլ: Բայց հոգիւ թէ կարելի ըլլայ մտածել թէ հայերէն բառը թրքերէնէ փոխ առնուած ըլլայ. սլխարաբուծութիւնն ամենահին ժամանակներէն ալ ծանօթ էր հնդեւրոպական ազգաց. ընդհակառակն Թրքաց քով անշուշտ կրնար կրտսերագոյն ըլլալ (Ֆինններու քով նոր է, ըստ Schraderի Reallexikon էջ 708): Թերեւս խոյ (սեռ. խոյի, սեռ. յոգն. խոյոյ) նոյն իսկ ուրիշ հնդեւրոպական լեզուաց մէջ խնամփներ ունի. հմմտ. իր. *cit cetnait* «ոչխար», *cit* կրնայ հնդեւր. **qhetni*-է ծագում առած ըլլալ (հմմտ. Օսս հոֆ

Etymologische Parerga էջ 250), ինչ կրնայ
 *ghotiի արգիւնքն ըլլալ:

Կրնայ առարկուիլ թէ ինչ հայերէնի մէջ
 կղզիացեալ է, մինչդեռ թրք. koğ բառին քով
 խնամի ձեւեր կան, զ. օր. օսմ. koč «խոյն: Սակայն
 koč թրքերէնի ձայնական օրինաց համաձայն՝ չի
 կրնար koğ բառին հետ միացուիլ. ընդհակառակն չ
 կրնար համապատասխանել հայերէն շ ձայնին, որ
 փէ ծագած է: Եւ չի կրնար տարակուսի տակ ձգուիլ
 թէ հայերէն ոչնչ-բ բառին հետ միեւնոյն է շագա-
 տայերէն ձեւս՝ kočkar «խոյն Vámbéry, Et.
 Wtb., Pavet de Courteille, Dictionnaire
 Turk-Oriental قوچقار, Radloffի քով՝ այլեւայլ
 դաւառականներէ ապացուցուած): Վասն զի
 հայերէն ձեւը կրնայ բառասկզբան ի մը կորսըն-
 ցուցած ըլլալ աննմանաձայնութեամբ (Տմնա-
 ուր-ի եւ իւր-ի § 30): Աննմանաձայնութիւնն
 անշուշտ այն կերպով տեղի ունեցած է՝ որ ի նախ
 եւ յառաջ ն եղած է. (այս ն ձայնն այն ատեն ինչի
 վրայ ալ ազգած է եւ նոյ երկրորդական ձեւ մը
 յառաջ բերած): Ոչնչ-բ բարդ բառ չէ, այլ ածանց
 մը՝ վերջաւորութեանց կուտակմամբ ծոխացած. - ի
 վերջաւորութիւնը կը գտնուի դարձեալ զ. օր բա-
 ւերուս մէջ՝ փլ-ի (KZ XXXIX 252 եւ հետեւ.) եւ
 յ-ած-ի (§ 26). -որ հաւաքական վերջաւորու-
 թիւն մըն է, որուն մասին վարը՝ § 81՝ մանրա-
 մասն պիտի խօսուի: շ եւ ի ձայներուն միջեւ կոր-
 սուած ձայնաւորը պէտք է որ կամ ի եւ կամ ո-
 եղած ըլլայ. ո- ինծի ամէնէն հաւանականը
 կ'երեւայ ձեւագիտական տեսակէտով. նախ ի
 նկատի ունենալով սա ձեւը՝ կանո-ի, եր-
 կրորդ՝ սրովհետեւ իի առջեւ գտնուող ձայնա-
 ւորը թերեւս ենթագրեալ *xočի արմատոյ-վեր-
 ջաձայնին հետ միեւնոյն էր, եւ ասիկա շատ դիւրաւ
 կրնայ *ghoti-է յառաջ եկած մեկնուիլ: Արտուած
 ձայնաւորը տակաւին գոյութիւն ունեցած պիտի

րլար այն ժամանակը՝ երբ հայկ. բառը թրքերէնի մէջ ընդունուեցաւ. բայց թրքերէնի մէջ ալ պէտք էր կորսուիլ այնպէս՝ ինչպէս հայերէնի մէջ (ZDMG LVII 541): Բայ աստի՛ թրքերէն եւ հայերէն ձայնական օրինաց միջեւ եղած համա-
 ձայնութիւնը շատ աւելի բնդարձակ է. այսպէս կ'երեւայ թէ թրքերէնի մէջ ալ էլ անցեր է ճի: Գոնե՛ Dr. Vilh. Grönbech (Forstudier til tyrkisk lydhistorie էջ 63) կը դուշակէ թէ օսմ. *oşak* «կրակեաց, քուրայ», (օժակ), կազանի թաթար. *uçak* յակ. *osoç*՝ ածանցում մըն է բառերէս՝ օսմ. *od* «հուր», յակ. *uot*, ալտայական զւռ. *ot*: Ուստի եւ այս կերպով կրնար նաեւ *koçkar* բառին մէջ էլէ ի ճանցումը տեղի ունեցած ըլլալ՝ թրքա-
 կան գետնի վրայ: Բայց նոյնպէս ի յառաջագունէ ալ շատ հնարաւոր է՝ թէ հայերէն բառն արդէն փոխառութենէ յառաջ՝ շ մը զարգացուցած էր (P. Jensen IF Anz. XIV 51 հայ. -շ- բառին համար կ'ընդունի հատեան ձեւ մը՝ որ արդէն շ ունէր. եթէ ասի ուղիղ ու ճիշդ ըլլայ՝ այն ատեն ասով *ki* է ծագած շի համար ժամանակաշափ մը կ'ունենանք, որուն էլէ ծագում առած շ ձայնն ալ ստուգիւ ժամանակակից կ'ըլլայ): Եւ թերեւս հայերէնի մէջ տակաւին կը գտնուի **xoç* բառին ուրիշ ածանցում մը. *խշն սեռ.* *խշնն, սեռ.* *յոզն.* *խշանց* («հաւտ ոչխարաց») կը յիշեցընէ հաւաքականներս՝ *հւ-բւն, իշւն, յեւն* (§ 15) եւ *յոզն. սեռ. իւնանց* (§ 47): Եզ. ուղղակեանք՝ ն- արմատի մը համար, ինչպէս որ վերջին երեք բառին մէջ կը տեսնուի, պէտք էր կամ կրնար -յ վերջաւորութիւնն ունենալ կամ նմանակազմաբար ընդունած ըլլալ (*խշն*). այս նին առջեւի շ ձայնը շ եղած կրնար ըլլալ (§ 54). եւ *անւն, -իւղբն* (§ 17, KZ XXXVIII 217) բառերէն կը հետեւի թէ յ ձայնը կ'ազդէ նաեւ իբր բաղաձայն. հմմտ. *աշն* եւ *աշտ* § 48: Թերեւս *խշանց* եւ նման

ձեւերուն մէջ գտնուած — ձայնաւորը կրնար ներ-
գաշնակութեամբ յառաջ գալ, թէպէտ եւ ներ-
գաշնակութեան ապահով օրինակները (§ 47)
ցոյց կու տան *e* (*ու* *o*) նախաւոր ձայնաւորը: —
Թրքերէն *koç* «խոյ», բառը փոխառութեամբ մտն-
դուերէնի մէջ ալ մտած է (*xuca*), եւ այն՝ հազիւ
այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ վերջաւորաւ ձայնաւորը
թրքերէնի մէջ ինկած էր. եւ որովհետեւ բա-
ղաձայն վերջաձայնը շատ ցանցառ է մտն-
դուերէնի մէջ (վերջաձայն *c* մը ընդհանրապէս
գոյութիւն չունի), անոր համար բառին վրայ —
ա՝ աւելցուեցաւ: Յետոյ մտնդուերէնէն առնուած
են մանջ. *koča*, տունգ. *kuca*.

koi եւ *koč* բառերը յիշեցընող թրքերէն
երրորդ բառը *kuzu* «գառն», անշուշտ միայն պա-
տահական կերպով նման կը հնչէ:

Ար մնայ այն խնդիրը թէ ինչու Թրքերը
հայ. *y* ձայնը ներկայացուցած են *չ* ձայնով եւ
ու *j*: Vilh. Thomsenի չով տառադարձած
Օրխոնեան արձանագրութեանց նշանը կը ցու-
ցընէր՝ ինչպէս որ տարակուսի տեղի չկայ (հմմտ.
ZDMG LVII 552), ոնգականացեալ —*y* մը
(մերձաւորապէս այնպէս՝ ինչպէս է յսկուտերէն
ոնգականաւոր *y* ձայնը): Բնականաբար կրնայ
ենթադրուիլ թէ թրք. *չ* նաեւ ուրիշ աղբրիւ
թրք. *յ*է կը խոտորէր, թերեւս նեղ կամ լայն
ձայն մըն էր. (այն ատեն անշուշտ աւելի լայն
ձայն մը. վասն զի *y* ձայնը բառասկզբան՝ բաց
բաղաձայն կ'ըլլայ թրքերէն գաւառականներուն
մէջ, զոր օր. յսկուտերէնի մէջ *s* կ'ըլլայ):
Մեր այս դիպաց մէջ ալ կրնայ ոնգական *չ* եւ
ու—ոնգական *y* ձայներուն իրարմէ այս երկրորդական
զանազանութիւնը պատճառ եղած ըլլալ՝ յիշեալ
ձայնն ընտրելու: Սակայն եւ այնպէս ուրիշ
հնարաւորութիւն մըն ալ կայ. հայկական *y* ձայնը
հնգեր. *չ*է ծագում առած է. միջնանդամ էին

ի և ծ. արդ թերեւս փոխառութեան ժամանակը ծ ձայնը դեռ չէր եղած, այլ փափկահնչիւն ծ մըն էր տակաւին. և կրնայ ըլլալ որ այս փափկահնչիւն ծ ձայնն էր՝ որ Թրքաց կողմանէ կ'արտայայտուի ռնդականացեալ չ ձայնով մը: Բնականապէս ասիկա կ'ենթադրէ թէ Թրքերը նոյն միջոցին ճշդիւ համապատասխանող ձայն մը չունէին. ի հարկէ պէտք ենք նախաթրքերէնի համար ծ մ'ենթադրել (ուսկից օսմ. յ, զ. օր. օրև. adak «ոտք» օսմ. ajak). Բայց վերջապէս այս նախաթրքերէն կամ զգուշութեամբ բացատրելով՝ համաթրքերէն ծ ձայնը կրնայ ի վերջոյ կրտսերագոյն ըլլալ՝ քան հայերէնէ փոխառեալ բառերը. նոյնը կրնայ հնագոյն մէ մըն ալ յառաջ եկած ըլլալ. (կամ կրնայ նաեւ շատ հին ըլլալ, բայց հայկական փափկահնչիւն ծէն շատ տարբեր հնչած ըլլալ լսողօրէն:)

Եթէ հայեցուածք մ'արձակենք Պ. Ենսէնի հատերէն ընթերցումներուն վրայ՝ նախ տակնուվրայութիւն յառաջ կը բերէ այս խնդրոյս մէջ: Ենսէն (IF Anz. XIV 50) կ'ընդունի թէ հնդեր. ՚ ձայնը «հայր» և «մայր» բառերուն մէջ տակաւին ետ կը նշանակուէր. նոյնպէս՝ ազգին անուան մէջ (hata = հայ). այսու ամենայնիւ «խոյ» պէտք է որ չ կամ չա դրուած ըլլայ (էջ 51), որ այն ատեն կարգացուելու էր իբր չօլի. Բայց ասկէ ամենեւին չի հետեւիր թէ իոյ բառին չ ձայնը հնդեր. ՚ մը չէր, այլ մերձաւորապէս հնդեր. չ մը: Շատ անհաւանական է որ այս բառին մէջ հնդեր. չ մ'ըլլար, նոյն իսկ եթէ ստուգաբանութիւնն ի բաց առնուի, նախ ձեւադիտական պատճառներէ առեալ (*qhoʕi- մը ճիշդ հնդերոպականի կերպարանք մը չունի), երկրորդ՝ ձայնական պատճառներու համար, վասն զի հնդեր. չ մը՝ որ ձայնաւորաց մէջտեղ կը դանուէր, հայերէնի մէջ

միշտ կը կորսուի (§ 43): Ասոր համար Ենսէնի ընթերցումները կրնամ միայն այն կերպով իմ տեսութեանցս հետ հաշտեցընել՝ որ արձանագրութեանց ժամանակաշրջանին՝ հնդեր. էի համար՝ փափկահնչիւն ձ մը կը դնեմ կամ ձի եւ չ (չ) ձայներուն միջեւ ուրիշ միջին աստիճան մը. այս ձայնը սակայ գործածուած «մայր» «հայր» բառերուն եւ *hata* անուան մէջ իբրեւ ատամնական կը գրուէր՝ պատմութեան համաձայն. (ի հարկէ *t* նշանը կրնայ հաւասարապէս նշանակած ըլլալ թէ *ձ*, թէ *ձ* եւ *t* կամ *t'*). Իսկ բառականէն աւելի հազուադէպ «խոյ» բառին մէջ՝ պատմական աւանդութիւնը նուազ կենդանի էր, եւ ըստ այսմ այն թեթեւ ձայնը կրնար ձայնաւոր համարուիլ ու չգրուած մնալ. (ըստ Ենսէնի՝ էջ 48, պէտք մը չկար որ ձայնաւորները գրուած ըլլային, նաեւ հոն՝ ուր խումբ կը կազմէին. յամենայն դէպս ասիկա ինծի շատ զարմանալի է. բայց ես միայն չունիմ հոս Ենսէնի տեսութիւնները քննելու, այլ կ'ուզեմ զանոնք իմ ստացած արդիւնքներու հետ համեմատել):

Բայց թրքերէնի մէջ *koj* բառին քով գոյութիւն ունի երկարագոյն ձեւ մըն ալ՝ *kojun*: *u* ձայնաւորը կրնայ ներդաշնակութեամբ յառաջ եկած ըլլալ չէ. ըստ այսմ նախաւոր ձեւն ըլլալու էր **kojin*: Բառն այս ձեւով մտաւ մոնղոլերէնի մէջ՝ *xonin* (որմէ՝ ըստ նմանակազմութեան, *morin*, *mori* «ձի» եւն բառերու, կազմուած է երկրորդական ձեւ մը՝ *xoni*). ուստի թրքերէն չ *u* անդականացեալ ձայնը մոնղոլերէն ռով բացատրուած է: Այս բառը մոնղոլերէնէն ալ մտած է մանջուերէնի (*honin*) եւ տունգուերէնի մէջ (*konin*, *koŋin*): Ես կ'ընդունիմ թէ թրքերէն երկու ձեւերս **kojin* եւ *koj* իրարու հետ այնպիսի աղերս ունին՝ ինչպիսի են մոնղ. *morin* եւ *mori* ձեւերը կամ թրք. (օրխ.) *-pan*, *-pän* վերջաւորող դեր-

բայն՝ -ք դերբային հետ: Ուստի *koī* թրքական վերջածայնի օրինաց զօրութեամբ յառաջ եկած է **koī*իէ, իսկ ասի երկրորդական ձեւ մըն է *koīin*ի՝ որ միւս ձեւոց գրութեան նմանակազմութեան համաձայն կազմուած էր: Ուստի եւ **koīin* հայերէնէ առնուած ձեւն է, եւ այս ձեւը յայտնապէս հին հայցականն է, որ վերջածայնի օրինաց ազդեցութենէն յառաջ՝ պէտք էր այնպէս հնչել: Հին հայցականի ձեւէն ծագում առած է պատմական ուղղականի ձեւը, ինչպէս որ ի թերթին KZ XXXVIII 215—220 ապացուցած ըլլալ կը կարծեմ: Հին հայցականը թերեւս վերջածայն օրէնքներէն յառաջ՝ արդէն իբր ուղղական կը բանէր. (-s վերջաւորող ուղղականի ձեւերը՝ ըստ Ենսէնի IF Anz. XIV 56, հատեան արձանագրութեանց մէջ գոյութիւն չունին. սակայն հայերէնի մէջ -s ամենեւին ինկած կորսուած չէ, այլ +ի փոխուած է. ուստի հին հայցականները թերեւս հատեան արձանագրութեանց մէջ ալ կը բանին իբրեւ ուղղականներ, որոնց մէջ -ն վերջածայնը չի գրուիր):

Ուստի օսմ. *kojun* բառը մեզի ցոյց կու տայ թէ հնդեւր. նրբերուն ձայնաշրջութիւնը հայերէնի մէջ հնագոյն է՝ քան թէ վերջածայնի կորուստը: Եւ ասով կը հաստատուի այն արգիւնքը՝ որ արդէն ստացուած էր հայերէնի քննութենէն. (հմմտ. ուսումնասիրութեանս առաջին մասը):

[Կաւկասեան լեզուաց մէջ գտնուող «խոյ մարեալ» կամ «ոչխար» նշանակող բառը — աւար. *ku*ի, կասիկումիւք. *ku* ըստ Շիֆների — կամ հայերէնէն կամ թրքերէնէն փոխառեալ է եւ բնականաբար չի կրնար ետրուգ. *kuvi* «բնտանի կենդանի մը» բառին հետ կապ ունենալ, ինչպէս որ կը կարծէ Alf Torp Etruscan Notes (Videnskabs-Selskabets Skrifter. Hist.-filosof. Klasse 1905 Nr. 1. Christiania) էջ 8]:

§ 62. Թրքերէն *kaş* «սագ», բառն ալ կրնայ հայերէնէ փոխ առնուած ըլլալ: Այս բառը յամենայն դէպս հնդեւրոպականի ձեւ ունի, եւ գրեթէ չկայ ուրիշ հնդեւր. լեզու մը՝ բաց ի հայերէնէ, ուսկից այս բառը կարենար առնուած ըլլալ: Գոնէ սլաւերէն չի կրնար ըլլալ, վասն զի սլաւերէնի մէջ *sh* առջևի *sch* անդականի մը կորուստը շատ ուշ է: Շատ կասկածելի է նաեւ այն ենթադրութիւնը թէ *sch* անդականն ինքն իրմէ թրքերէնի մէջ կորսուած ըլլայ, որուն համար գրական ապացոյցներ չունինք: Ի հարկէ շենք կրնար ուղղակի ապացուցանել թէ *n* անկորուստ կը մնայ *sh* առջև: Եթէ թրք. *omuz* «ուս» բառը (օսմ., բայց նաեւ առ Pavet de Courteilleի. եւ Radloff Արապատականի գաւառաբարբառէն ալ կոչում մը կ'ընէ) իբրեւ հարազատ թրքերէն բառ՝ միեւնոյն ըլլար հնդեւր. **omsa*-ի հետ (յուն. *ὠμόσ*, հայ «ս»), այն ատեն այս բառը միայն *-ms-* կ'ապացուցանէ եւ ոչ թէ *-ns-*. (Ա կրնայ՝ վերջածայնին իյնալէն վերջը՝ զարգացած միջարկեալ ձայնաւոր մ'ըլլալ): Գոնէ միշտ հաւանականագոյն կարծիքն այն է թէ *kaş* բառին մէջ՝ *sch* անդականին կորուստը նախաւոր լեզուին վերագրելու էր, եւ այն ատեն ասոր հետ լաւ կը համաձայնի այն կէտը՝ որ *sh* առջև գտնուող *sch* անդականին կորուստը հայերէնին մէջ շատ հին է (§ 46): Չայնաւորը թրքերէնի մէջ նախնաբար երկար էր (յակ. *xās*.) եւ անշուշտ նախածայնը սկզբնաբար *g* էր (ZDMG LVII 551). վերջատառ *z* ձայնը կրնայ յայտնապէս *sk* յառաջ եկած ըլլալ, հմմտ. *-z* յոգնակի վերջաւորութիւնը (§ 59): Radloff մտադիր կ'ընէ իւր քերականութեան մէջ (էջ 187) թէ օսմաներէնի մէջ միայն *z* եւ ոչ *s* գոյութիւն ունի իբրեւ անուանական վերջածայն (եւ օսմաներէնն ստուգիւ այս կէտին մէջ չի խստորիւ նախաթրքերէնի վիճակէն). Ռադլօֆի կանոնէն

Հազիւ թէ բայառութիւն մ'ըլլայ: *göküs* բառին *s* ձայնը երկրորդաբար յառաջ եկած է չէ. զարաուզութիւնները՝ որոնք *Mallouf* ի բառգրքին մէջ գտած եմ, կը կազմեն միայն սա յաջորդ բառերը՝ այսպէս. *säs* «ձայն, աղմուկ», *sus* «լուութիւն, լուռ», *süs* «զարդ(արանք), պաճուճանք», *sis* «մէզ», *dos vurmak* «գլխուն զարնել» (եւ *dos doyrü* = *düz doyrü* «շիփ շիտակ»), *tas* (*taslak, dazlak*) «կունդ». եւ այս ամէնն ոչինչ նշանակութիւն ունի: Զարմանալի չէ որ բայարմատներուն վերջածայնը տարբեր պատկեր մը ներկայացընէ՝ քան թէ անուանական վերջածայնը. առաջինը միայն հրամայականին մէջ միանգամայն բառի վերջածայն է: Առտի եւ թրքական *kaz* «սաղ» բառը հին **gäs* ձեւ մը մատնանիշ կ'ընէ: Եւ «սաղ» նշանակող հնդեւր. բառը հայերէնի մէջ իրօք, այսպէս կրնար հնչած ըլլալ. արդէն Հիւբշման KZ XXIII 26 րնդունած է թէ հայ. *սաղ* **gas* ձեւէն շրջած է, եւ Joh. Schmidt KZ XXV 127 Հիւբշմանի կը համաձայնի: Ես՝ այս տառատեղափոխութեան մէջ՝ յո՞ք բառին (= ալբ. *zog* «թռչուն») ազդեցութիւնը կը տեսնեմ: Թեպէտ *O սա հո Ֆ Parerga* էջ 247 կ'ուզէ զո՞ք կշռել Հհնդկ. *çakuná-s* «թռչուն», բառին հետ, բայց ՚՞ ձայնն ասոր կը հակառակի:

§ 63. Հայերէնէ փոխառեալ բառ մըն է զարձեալ թրքերէն զաւառականներու մեծագոյն մասին մէջ տարածուած բառ մը՝ որ «աղջիկ» կը նշանակէ. *սամ. kyz, յակուաերէն kÿs*. (ուստի նախնարար երկար ձայնաւորով): Ատիկա հայ. *կոյս* բառն է, յոգն. սեռ. *կոյս*: § 38ի համաձայն հայկական բառիս երկրաբառը յառաջ եկած է նախ եւ յառաջ *օսէ*, այս ալ Յսի ձեւէն անցնելով՝ ծագում կ'առնու *օսէ* (հնդեւր. *օս* կամ *eu*): Թրքերէն *ÿ* ձայնաւորը կատարելապէս կը մեկնուի *օս* ենթադրեալ միջին աստիճանէն: Թրքերէն բա-

սին սկզբնաձայնը նախապէս *g* էր (ZDMG LVII 551). ուրեմն Թրքերն ո՛չ թէ միայն հայկական է՝ այլ նաեւ հայերէնն է՝ ձայնը ցով ներկայացուցած են. վերը՝ § 5ին մէջ, ըստ Ֆիւնքի՝ հայերէնի զուտ նրբերուն տուած մեկնութենէն յայտնի կ'ըլլայ թէ ասոր մէջ զարմանալու բան մը չկայ, եւ ասկէ շի կրնար հետեւցուիլ թէ այս բառը ձայնաշրջութենէ յառաջ փոխ առնուած ըլլայ, ինչ որ արդէն *koī* բառին ձեւով (§ 61) բոլորովին անկարելի է: Երգաձայնական թ ձայնը կը մեկնուի այնպէս՝ ինչպէս *kaš* բառին մէջ՝ թ ձայնը:

Չեմ կրցած է՞ր բառին ընդունելի ստուգարանութիւն մը գտնել: Սակայն « ձայնը կրնայ միայն հնդեւր. *kē* ծագում առած ըլլալ: Բաց ասկէ՝ նաեւ Թրք. *äšäk* (§ 60) բառէն ակնկեր է՝ թէ հայերէնն արդէն փոխառութեան ժամանակն իսկ լիովին զարգացած *satəm-ընդուն* մըն էր: Ասով կը փակուի ենթադրութեան մը ճամբան՝ որ այլուտս դիւրաւ կրնար մուտք գտնել: Թրք. *okāš* «եզ» բառն անպատճառ հնդեւր. լեզուէ մը փոխառութիւն է. հմմտ. հհնդկ. *ukṣā*, գոթ. *auhsa*, կրմր. *ych*: Աւետ. *uxšar* համաձայն՝ նախակշուրի ձեւը դնելու է մերձաւորապէս **uqsō* (արմատ **uqsen*): Եթէ այս բառն հայերէնի մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլար, այն ատեն զ ձայնը պէտք էր սէ վերջը ճի փոխուիլ, իսկ բառը պատմական ժամանակին մէջ պէտք էր մերձաւորապէս **uqñ* հնչել: Թէ այսպիսի բառ մը հայերէնի մէջ իրապէս գոյութիւն ունեցած է, կ'երեւայ թէ կ'ապացուցուի հաւկասեան լեզուներէն, աւար. *oc* «եզ» — զանազանիչ նշանը որ *c* տառէն վերջը կայ, Schiefnerի քով քիչ մը տարբեր ձեւ ունի. արտասանութեան մասին դիտել կու տայ՝ «*c* աւելի նուրբ կ'արտասանուի՝ քան թէ ուսուերէնն և դիրը, իսկ Անցուկացիք § ձայնով կը փոխարինեն». հրահանգիչ է ձայնական բացատրութիւնը՝ որ կը

արուի գրքոյկիս մէջ՝ Первоначальный учебникъ русскаго языка для Аваръ (Издание православнаго миссіонерскаго общества), Казань 1898. այս տեղ յիշեալ ձայնին համար կ'ըսուի. произносится какъ русское и, но съ большимъ раскрытіемъ гортани, եւ նոյնպէս Շիֆների քին նկատմամբ կ'ըսուի թէ կոկորդն աւելի լայն բանալով կ'արտաբերուի՝ քան թէ ուսւ. с ձայնը. չեմ գիտեր թէ Ինչ իրաւամբ v. Erckert (Die Sprachen des kaukasischen Stammes էջ 109) օսյ կը գրէ, իբր թէ ձայնը փափկահասնչիւն ըլլար — կասիկուսիքերէն (լակ.) nic, հիւրկան. unc, ուս. us, կիւրին. jac^c (c^c աւելի մերձաւոր է cի՝ քան թէ աւարերէնի մէջ, ըստ Շիֆների), արխաղ. a-c^u «եզն», c^u-ky «եզ մը» (Շիֆնէր մեկնոյն ծանուցիչ նշանը կը գործածէ այստեղ եւ աւարերէնի եւ կիւրիներէնի մէջ, բայց որոշ կ'ըսէ թէ այս այստեղ վերջահասնչիւնն ու կամ w մը բացատրել կ'ուզէ. v. Erckert կը գրէ acv): Արգեօք հայկական ցու բառն անդրագոյն կազմուածիւն մըն է *acոի: Հրապուրիչ կ'ըլլար՝ թըբերէն բառն ուղղակի հայերէնէ ածանցած դնել. այն ատեն պէտք էր որ հնդեւր. -ō վերջաւորող ուղղական ձեւ մը հիմն եղած ըլլայ. վերջաձայնին իյնալէն ետքը՝ կի եւ սի միջեւ միջարկեալ ձայնաւոր մը զարգացած ըլլալու է: Նախաւոր ձեւին կն պէտք էր քմական եղած ըլլալ, եւ որովհետեւ քմական կ մը թըբերէնի մէջ միայն լեզուածայրի ձայնաւորներուն քով գոյութիւն ունի, անոր համար ու ձայնաւորը ներկայացուած է օ ձայնաւորով: Բաց աստի՝ կ'երեւայ թէ այս բառն ընդունուած ըլլալու է՝ լեզուի յետապիտանմամբ հնչուող ձայնաւորովը, որուն կը սպասուէր, բայց այն ատեն բնականաբար բաղաձայնին քմական նկարագիրը մէկգի թողուով. վասն զի յակ. ογυσ «եզ», բառը նախաթըբերէն *okus մըն է: Այս

բառը (վերջածայն օրինաց աղգեցութենէն ետքը) թրքերէնէ մտած է մանգոլերէնի մէջ՝ *ükcr.* բաց ասկէ՝ բուրեատերէն *ükcr, uzer, uzur,* եւ ասկից ալ տունգ. *ukayr* (ս կը նշանակէ փակ ս)։ Բայց եթէ § 57ին մէջ սի քով գտնուող զէ ծագած է ձայնին վրայ իմ կատարած քննութիւններս ուղիղ են, այն ատեն թրք. *öküz* բառը չի կրնար հայերէնէ ծագած մեկնուիլ՝ առանց զէպ ի շատ հնագոյն ժամանակ մը վեր ելելու, աւելի հնագոյն՝ քան հայերէնէ միւս փոխառեալ բառերուն համար ենթադրուած ժամանակի շրջանը։ Այս պատճառաւ *öküz* բառը գտնէ հիմակուհիմոյ ի բաց կը թողում։

§ 64. «Գիւղ» նշանակող բառին նախաթրքական ձեւն էր **agyl*։ Այս ձեւն օսմաներէնի մէջ ըստ բաւականի անփոփոխ մնացած է (*agyl, arl* «փարախ»), հմմտ. գարձեալ կիրգիզ. *aril*, կազանի թաթար. *auyl*, տարանչի *eyil* («գոմ»), կոյրալ. *äl*, յակ. *yäl* («գրացի»)։ Յակուտերէն «գրացի» նշանակութեան մասին հմմտ. այրաներէն ասացուածն է *եղինակիս* գրութեան մէջ Alb. Texte էջ 112 բ. *me keté djals fšat nuke bine dot* «չենք ուղեր այս ազուն հեա մէկ գիւղի մէջ բնակիլ» (բառինքեան «գիւղ մ'ընել», այսինքն՝ «գրացիներ ըլլալ»)։ Այս բառը նաեւ թրքաց գրացիներուն ալ անցած է, ուս. *aril* «գիւղ» (կաւկասեան ժողովրդոց մէջ), չերեմիսերէն՝ *aril* «գիւղ, աւան», մանգոլ. *aril* «գրացի, գրացնութիւն, աւան» (եւ ասկից՝ *arilcin* «հիւր», *arilcixu* «հիւր ըլլալ», հմմտ. լիւ. *vészne* «հիւրուհի», *vészeti* «հիւր ըլլալ», եւ հոլ. *vesse* «գիւղ» [սլովեն. *vas* «գիւղ» եւ ասկից *vasovati* «այցելութեան գալ», *vasovavec* «այց ելող»)։ Թրքերէն ց ի գիմաց մանգոլերէն ի մը կը գտնուի այլուր ալ (միայն փոխառեալ բառերուն մէջ). մանգ. *sain* «բարի, լաւ» օսմ. *sar* «ողջ, առողջ», մանգ. *uila-xu* «լալ» օրիս. *jugla-*։

Այս թըքական բառին հիմն է հայ. գեղ, սեռ. արկ. գեղ, նախաւոր լ-արմատ մը, որուն ուղղականին մասին արդէն § 40ին մէջ խօսուեցաւ: Անշուշտ ղ ձայնը ձեւացուցիչ մըն է այնպէս՝ ինչպէս է յաջորդ բառիս մէջ՝ եփղ սեռ. եփեղ (§ 27) կամ երկն-ը եւ երկնի՛՛, կատ. երկե-յ: Բաւասկղըան՝ ա մը կորուսած է, համետ. այս մասին նախատառ ձայնաւորի մը կորուստը բառերուս մէջ՝ փեղ (եփղ ձեւէ), արծա՛նէ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛ արկի՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛ քով (§ 50), սուր յուն. ձօր (§ 43), կերի եւ ե-իէր, սուր եւ սուանի՛՛ (կը նշանակէ ի մէջ այլոց «սովորիմ»): Սուր հասարակ ածականի վերջաւորութեամբ (լուսուսուր եւն) ածանցած է գոյականի ս-արմատէ մը, որ հիմայ միայն յով բաղադրուած կը գանուի (յ-յ, սեռ. յ-ս): Կազմութեան յօդաւորութեան մէջ ս-ը լլաւն փոխանակ սովորական ս-ի՝ անկէ կը մեկնուի՝ որ առաջին անգամը չէր կրնար այլ եւս իբր ինքնակաց զգացուիլ. վասն զի ս- վերջածայն օրէնքի մ'արդիւնքն է (KZ XXXVI 100). անցողակի կը յիշեցընեմ թէ ս-սանի՛՛ հետ խնամութիւն ունի նաեւ ս-ս-ին (Bugge Lykische Studien, I, 56): Անշուշտ նախատառ ձայնաւորի մ'անկման նոյնպէս օրինակ մըն է ներ կամ ներ փոխանակ *նեթի, ծագած հնդեր. *eincter-է, որ ի ձայնով սկսող ձեւերուն հետ (հայ. jetry լատ. janitrices եւն) այն աղերսն ունի՝ զոր յուն. օֆօ ունի հհնդկ. yābhāmiի հետ: Կրնայ հնդեր. ei մը փնտռուիլ նաեւ Հոմերեան εἰνατέρεςի մէջ, որ εἰ տաղաչափական պատճառաւ երկարած չէ ε ձայնաւորէն, ինչպէս կը մեկնէ Schulze Quaestiones epicae 158: [Solmsen Untersuchungen zur griechischen Laut- und Verslehre էջ 4, արձանագրական ձեւ մը εἰνατρί յառաջ կը բերէ. բայց այս ձեւն անշուշտ միայն սխալ հասկցուած հոմերեան յիշելիք մըն է այնպէս՝ ինչպէս է նաեւ Տղեաղէսի այս ստանաւորը՝ τηλόθεν ἡμετέρας

καὶ ἡμετέρων ἐνατήρων]: § 63ի համաձայն՝ ցու-
բառը [թերեւս *uqsulo- (կամ *uqsōlo-) մըն է։
Այդ բառին նկատմամբ՝ տես § 52։

Կասկած չկայ [թէ փեշ բառն աֆ-նիէ
ածանցած է, որ աղերս ունի յուն. լաւա բառին
հետ, ուսկից ա՛ծ լիւս ածանցած է. ըստ Շուլցէի՝
Quaestiones epicae էջ 72, ա՛ծ չի կը նշանակէ
նախ՝ «գաւիթ, բակ», ապա՝ «ագարակ» (գիւղա-
տուն), զոր նոյն գիտունը կ'ուղէ ա՛ծ լիւսէն բաժնեւ,
համա. § 66։

Ուտաի եւ հայերէնի նախաւոր ձեւն էր
*փեւլ. ձայնաւորաց ներդաշնակութեան համար՝
[թըքերէնի մէջ *agylի փոխուեցաւ. Ե ձայնաւորին
y եւ ո՛չ a ըլլալը՝ նշան է [թէ Ե հայերէնի մէջ
բաւական դոյ էր։

§ 65. Թըքերէն *agyl բառին տուած մեկնու-
թեանս գէ՛մ կրնար առարկուիլ [թէ չէ ծագում
առած փ ձայնը բաւական հին չէ, որպէս զի
յերեւան կարենար գալ փոխառեալ բառի մը մէջ՝
որ kojun (§ 61) բառին հետ զուգընթաց էր։ Այն՝
ինձմէ առաջարկուած կանոնը (KZ XXXVIII 196)
[թէ ձայնաւորաց միջեւ գտնուող և ձայնը՝ պատ-
մական ժամանակէն հայերէնի բառամիջին յեր-
եւան կու գայ իբր փ, իսկ բառավերջին՝ չ կամ
-, կրնար այնպէս մեկնուիլ իբր [թէ փ ձայնը չէ
ծագում առած ըլլայ միայն հնգեր. վերջա-
ձայնին կորսուելէն ետքը (ի՛նչ, կ'փի. արե- արեփ-ին)։
Բայց սխալ կ'ըլլար կարծել [թէ հայկական չ
վերջատառն ուղղակի շարունակութիւն մ'ըլլայ
հնգեր. և ձայնին, ճիշդ ինչպէս սխալ կ'ըլլար
ընդունիլ [թէ կրմբերէնի այսօրեան ւ միջատառն
(սկզբնատառ ցաի գիմաց) ուղղակի շարունակու-
թիւն մ'ըլլայ հնգեր. չի. ընդհակառակն ցաէ
յառաջ եկած է ւ, ինչպէս յիշատակարանները
ցոյց կու տան (հին կրմբ. petguar «չորս», այժմ
pedwar)։ Նմանապէս հայերէնի մէջ և ձայնը՝

ձայնաւորներուն միջեւ ամենուրեք ցլ եղած է. վերջաձայնի օրինաց ազգեցութենէն ետքը՝ ցլ բառավերջին եղած է յ, բառամիջին նախ անփոփոխ մնացած եւ յետոյ չ եղած: Թերեւս ցլ աստիճանին վկայ է վրաց. *γvino* «դինի», բառն՝ հայ. գինի բառէն: Ուստի Թրքաց ընդունած գե-ը բառին նախաձեւը ճիշդ **agel* չէր, այլ **aguel*. բայց Թրքերը կրնան զցլ անմիջապէս պարզ ցով փոխանակած ըլլալ:

Թէ հայերէնի ի կամ - վերջաձայնն իրապէս ցլէ յառաջ եկած է՝ հաւանական է նաեւ այն պատճառաւ՝ որ զարգացման այս ընթացքը կ'երեւայ թէ Թրքերէն բառով մ'ուղղակի կ'ապացուցուի: Օսմ. *aryγ* «հեղեղ, վտակ, առու(ակ)», բառը Թրքական լեզուաց մէջ շատ տարածուած բառ մըն է. նախաթրքերէն ձեւը պէտք է **aryk* եղած ըլլալ, ինչպէս որ Radloffի յառաջ բերած ձեւերէն յայտնի կ'ըլլայ: Ես կը բաղձայի այս բառը հայ. *ար-* (ի- կամ *արմատ*) համանիշ բառին հետ նոյնացընել, որուն կը վերաբերին նաեւ *ար-գանէմ*, *ար-գանէմ*: Թրքերէն բառը **aroguo-* կամ **arogui-* ձեւէ ծագած կը մեկնուի: Օ ձայնաւորը պէտք էր ս ըլլալ, վասն զի նախաթրքերէնն ոչ-առաջին վանկի մէջ Օ մը չի ծանչնար: Յետոյ ս ձայնաւորն ալ պէտք էր Թրքերէնի կրտսերագոյն ձայնաւորաց ներդաշնակութեան սիրոյն համար՝ ս ըլլալ: Վերջաձայն օրինաց ազգեցութենէն ետքը՝ **arogu* հայերէնի մէջ եղաւ **arou*. -ou ետքէն եղաւ -u. զ. օր. բառերու մէջ *ար-* (ս) (§§ 14—15): Իրերն այսպէս մեկնելով՝ կ'ըլ բառն ի հարկէ պէտք է իբր ոչ-կանոնաւոր զարգացած նկատել: Սակայն Թրքերէնի ին անսովոր է. արդեօք Թրքական հողի վրայ կատարուած վերջաւորութեան փոխանակութիւն մ'եղած է:

§ 66. Օսմ. օրխ. *jol* «ճամբայ», յակուտ. *suol* չուվաչ. *šul*, *šol*, ածանցմամբս՝ *osm. jol-la-mak*

“ղրկեւ” կը յիշեցընէ զարմանալի կերպով Հայ. ուշ կամ ուշի, ածանցմամբս՝ ուշ-ուշի-եմ եւ յ-ուշ (որ հսլ. *sōlati* բառին հետ աղերս չունի, ինչպէս Մ էյ է MSL VIII կ’ուղէ). ձեւերու խառնուրդ մըն է՝ յ-ուշ-ուշի (-ուշի կը վերաբերի -ուշի-եմի): Վերելայ թէ նախաթրքերէն բառերուն մէջ ընդունելու է երբեմն յ- նախակից ձայնաւոր մը, որ հնագոյն էր՝ քան այն յ- նախակից ձայնաւորը՝ որ թրքական այլեւայլ գաւառաբարբառներու մէջ անթիւ քանակութեամբ կը գտնուի (Հմմտ. ZDMG LVII 555):

Հայ. ուշ աղերս ունի նախ՝ հսլ. *ulica* “ճանապարհ” բառին հետ, բայց անշուշտ նաեւ յուն. *αὐλός* “սրինգ” բառին հետ ալ (ասի գործ չունի հհնդկ. *suśira-s* “ճակ” կամ գոթ. *raus* — Noreen *Urgermansk judlāra* էջ 87 — բառերուն հետ), լիտ. *aūlas* “հողաթափի վիղ, կօշկափող” (բուրսովին տարբեր *āvalast* “ուրբի աղանելիք” *aūti* “հողաթափ հագնիլ”), պր. *aulinis* “հողաթափի վիղ՝ սունապան”, *aulist* “սրունք” (այսպէս է նաեւ ռուս. *голенуше* “հողաթափի սունամասն” *голень* է “սրունք”), հսլ. *ul’jō* “փեթակ”, լիտ. *avil’js* “փեթակ”: Von R o z w a d o w s k i իւր *Semazyologia* գործին մէջ (Eos IX, էջ 96 արտասպառութեան) ասոնց կարգէն կ’ըսէ նաեւ զյուն. *αὐλή*. այն ատեն ասոր նշանակութիւնը Հայ. ուշի, սլ. *ulica* պիտի յիշեցընէ. Հմմտ. § 64: Այս տեղւոյ կը վերաբերի գարձեալ նորվեգ. *aul(e)*, *jōl* “վայրի խմի” (*angelica silvestris*) հին սկանդ. *hvann-jōli* “աղնիւ խմի” (*angelica archangelica*) տնկոյն սնամէջ ցօղունք. տե՛ս Lidén *Studien zur aind. u. vgl. Sprachg.* էջ 83): Նմանապէս ասոնց վարանաց այս տեղ կը զետեղեմ լատ. *alvus* եւ *alveus*: Ասոն զի բուրսովին ապահով կը համարիմ այն ենթադրութիւնը թէ ոչ միայն հնդեւր. *vṛ* *vṛ* կրնար հընդ-

եւր. *lu ruti* շրջել, այլ նաեւ հնդեւր. *ul vr* կրնար հնդեւր. *lv rufi* փոխուիլ. հմմտ. *Արեշտէր* KZ XXXI 448 (անոր օրինակներուն վրայ կը յաւելում՝ յուն. *γαυλός* հրգ. *kiol* «մեծագոյն նաւակ մը», հին սկանդ. *kjóll* «նաւ» = հին սկանդ. *kjóllr* «նաւու ողնափայտ», հին սկանդ. *meyrr* «փափուկ» = հրգ. *maro*. — հին սկանդ. *maurr* «մըջիւն» = իր. *moirb*. առարկութիւններ կը զանուիին առ *Լիդէնի* Blandade språkhist. bidrag, Göteborg, högsk. årsskr. XIV, 1 էջ 14): *Լատ. alveus* բառը նշանակագիտօրէն ու ձեւագիտօրէն *alveus*ի հետ այն աղերսն ունի, զոր ունի հին սլ. *črěvo* «արգանդ, փոր», *črěvijo* «հողաթափ», բառին հետ. հմմտ. նաեւ հոլանդերէն *kous* «զանկապան, արգանդ», *լատ. calceus* է). «փոր» նշանակութիւնն երկու գիպաց մէջ ալ երկրորդական է. ըստ այսմ *Zupitza*ի հետ KZ XXXVII 399 կարելի է զ*črěvijo* կռակ իր. *cuaran* «հողաթափ» բառին հետ, եւ հոս *-vr-*ի գրափոխութեան անդրագոյն դէպք մը տեսնել. (ընդհակառակն բոլորովին մերժելու է Մէյէի այն ենթադրութիւնը թէ *črěvo* աղերս ունենայ գոթ. *hair*ի հետ. *ա. Etudes sur l'étyimologie et le vocabulaire du vieux slave* էջ 167):

Հայերէն *ուլ* բառն երկրարբառ մը չունի, այլ *u* կամ *ü* (թրքերէնի համաձայն՝ *ü* սպասելու է): Բայց այս պատճառաւ ստուգարանութեան մասին կասկած ունենալու պէտք չկայ: Նաեւ հայերէն բառն ալ «խորոճակաձեւի» նշանակութեանն սկսելով՝ զարգացած հասած է նշանակութեանցս՝ «ճամբայ աներու միջեւ, փողոց քաղքի, գիւղի մէջ», եւ յետոյ ընդհանրապէս «ճանապարհ» [հմմտ. *փողոց* եւ *փող*]. բաց աստի՛ զարգացած է այնպէս՝ ինչէպս լատիներէնի մէջ՝ նաեւ «փոր» նշանակութիւնը: Մի միայն ասկէ կը մեկնուի *յ-դի*, *յ-դ-նամ*, հմմտ. *ալբ.*

mbarse “յղի” յառաջ եկած *barkē* “փոր” (BB XX 238 KZ XXXVI 323): Եւ որովհետեւ հայերէնի մէջ -ը (անշուշտ հնդեւր. -lo-) ամական վերջաւորութիւն մը գոյութիւն ունի (գ. օր. Հիւնիւ § 55. որմէ բաղմաթիւ -ըն վերջաւորող անդրադոյն կազմութիւններ՝ Հիւնիւն եւն, միւս օրինակները տե՛ս KZ XXXVIII 226), հաւանական կը համարիմ թէ -ըն բառն ալ (գոր Բ ու գ գ է Beiträge էջ 39 կ’ուզէ կշռել հնդկ. *sarala-* “ուզիլ” բառին հետ, որ ճշգիւ չի համաձայնիր) այս տեղւոյ կը վերաբերի, եւ ըստ ինքեան “գլա-նածեւ” կը նշանակէ:

§ 67. Հայ. խոփ սեռ խոփոյ բառը շատ կը յիշեցընէ զթրք. (օսմ. յակուտ.) *ot* “խոտ” (նախաւոր օ սուղ ձայնաւորով): Հմմտ. նաեւ օսմ. *kuru ot* = “չոր խոտ, խար”: Ասկէ են ամանցումներս՝ *otar-mak* “արածել, ճարակել, թու-նաւորել” (Հմմտ. նշանակութեան կողմանէ *սուս. o-mpravum* “թունաւորել” եւ *mpavum* “ճարակեցընել”, *mpava* “խոտ”): Վերեւայ թէ այս բառը նաեւ մնդկութիւնի մէջ մտած է. *ota-č* “բժիշկ”: Սակայն թրք. *ot* բառը նախահայկ. **xoto-* ձեւէն չի մեկնուիր, այլ միայն **hoto-* է: Սակայն հայերէնի մէջ չափով մը տատանում մը կայ ի եւ հ ձայներուն միջեւ, Հմմտ. հեղշմէ՛ճ = իեղշ § 50, իոյ եւ հոյ § 61, նախդիրներս՝ ն-ի եւ ն-հ-, Հիւր շման I, 200. ուրիշներ՝ առ Բ ու գ գ է ի KZ XXXII 41: Խոփ բառը՝ որ կարեւոր ամականներու հետ (գ. օր. անպէտան, չոր) նաեւ “մուխոտ” ալ կը նշանակէ, կրնար ժողովրդական ստուգարանութեամբ խոփէ՛ճ բառին հետ կապակցութեան բերուած ըլլալ: Ըստ այսմ եթէ խոփ **hot* ծագում առած է, այն ատեն զայն յաջորդ բառերու հետ կը կշռեմ. հօլ. *sadō* “φυτόν, planta, բոյս” սրովն. *sad* “միրգ” *սուս. cađō* “պարակղ”: Սլաւական բառն է հնդեւր. **sōdo-*,

Հայերէնը *sodo- (Բ ու զ զ է KZ XXXII 69 կ'ուզէր զհոգ կշուել չօրտօսի հետ, որ ձայնապէս անկարելի է):

§ 68. Հետաքրքրական բառ մըն է թրքերէն *davar* «արջառ, հեծանելի անասուն, գրաստ, խաշն» (հմմտ. Miklosich: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Denkschriften der Wiener Akademie XXXV 1885 էջ 179, հմմտ. XXXVIII 1890 էջ 57. նաեւ *tavar* իբր օսմաներէն կը նշանակուի). Կազանի թաթարերէն *tyuar*: Այս բառը նաեւ գրացի լեզուներուն մէջ ալ մտած է. սլաւական լեզուաց մէջ՝ *tovar* կը նշանակէ «արջառ, ինչք, վաճառք» (հմմտ. Miklosich), մոնղ. *tavar* «գոյք» (ցանցառագէպ *v* նշանագրով) [Ֆինն. *tavara*, լատի. *davver*]: Կասկած չկայ թէ այս բառը Հայերէն է, հմմտ. Գոսթր, որմէ Գոսթր-ձ: Բաց ասկէ՝ կայ Գոսթր (Իւստրմատ). Չգիտեմ թէ այս երկրորդական ձեւն ինչպէս մեկնելու է: Բայց Գոսթր-ձ, Գոսթր-ձ-էն բառերը շատ լաւ կը վկայեն Գոսթր-ձեւին համար եւ պէտք է որ ասի նախաւոր ձեւն բլլայ: Ես շատ մէտ եմ Գոսթր («պարգեւ փեսայի առ հարսն») սեռ. Գոսթրէ կամ Գոսթրէ բառն ալ, որ Իւստրմատ է, (ուղղականին մէջ գտնուած միջամիտութեան մասին հմմտ. § 43) միացընելու Գոսթրի հետ: Այն ատեն Գոսթր կը վերաբերի Գոսթ, Ե-Գոս- բային, եւ նախահայկական ձեւը պէտք է որ բլլայ **tuuari-*, որուն համար կարելի է բտտ կամի հնդեւր. **do* կամ **dou-* արմատածեւր գնել: Հայերէն Գ ձայնին թրք. *do* ու *du* տառագարձուիլն՝ ի կարգի է, հմմտ. § 63: Քիչ մը զարմանալի է որ Ա ձայնաւորն *du* ներկայացուած է: Այս օրւան թրքերէն *v* ձայնը պէտք է որ սովորական կանոնաց համաձայն՝ նախաթրք. Ե է ծագում առած բլլայ. բայց նախաթրքերէն Ե ձայնը՝ երկու ձայնաւորներու մէջտեղ՝ անշուշտ

արդէն բաց բաղաձայն էր. աւելի տարակուսական է այն կէտը թէ այս բաց-բաղաձայնի արտասանութիւնն ընդունելու է արդեօք հայերէնէ եղած փոխառութեանց ժամանակին համար. յամենայն դէպս ՚ի համար միայն այն ատեն բացուած արտասանութիւն ընդունելու է, եթէ նոյն միջոցին ձայնաւոր ձայնից միջեւ՝ նաեւ ձ եւ ց ալ բացուած ըլլային. (Հմմտ. ասոր նկատմամբ § 61): Եթէ թրքերէն ՚ի ձայնը բաց բաղաձայն չէր, այն ատեն թրք. լեզուին մէջ յ-անման ձայն մը գոյութիւն չունէր, եւ ըստ այսմ թրքերը կրնային հայ. յ ձայնը ՚ի ով տառադարձուցած ըլլալ. (եթէ հայերէն բառին վերը արուած լուծումը մերժուի եւ յ ձայնը հոս ՚իէ ծագած մեկնուի, որ ինձի հաւանական չ'երեւար, այն ատեն կրնար մտածուիլ թէ նոյն ժամանակը հայերէնի մէջ դեռ ՚ի կ'արտասանուէր): [Lidén Armenische Studien էջ 8 գրութիւնը կը կռնէ այս բառերու հետ՝ հ. անգղ. tiber «սպանդ», հրգ. zëbar «սպանդ», ուսկից փոխառեալ է հ. ֆրանս. toivre «արջառ», ֆինն. teuras «ղենլէք»]:

Թէ Հայկազեան եւ թէ Ջախջախեանի բառարաններուն մէջ կ'ընդունուի թէ զ-ար-ի բառը ար-ի հետ ազերս ունի. ես ասի անկարելի չեմ համարիր. Հմմտ. զ-ննէ՛մ, զ-մբէ՛մ, § 54. Հիւր շման I, 303 դիտել կու տայ թէ զ-ար-ի փոխառեալ բառ մը չէ:

§ 69. Հին ու շատ տարածուած թրքերէն բառն մըն է օսմ. kapu «դռն», օրխ. kapug, որ հայ. կ-ի-ն-ց-նէ՛մ բառը կը յիշեցընէ: Եթէ նմանութիւնը բոլորովին պատահական չէ, այն ատեն անշուշտ պէտք է որ վերջամնաց ց ձայնը բնիկ թրքերէն ըլլայ: Շատ տարածուած թրքերէն բայարմատ մըն է՝ օսմ. kârt- «տաշել, փորել, կտրել, քանդակել», յակ. kârt- «բրել, կտրել», ալտայական գաւառաբարբառին մէջ kârt- (նաեւ «ծամել,

կրծեւ» նշանակութեամբ). Հմմտ. այս մասին Հայ. Կերպեր՝ § 28: Յամենայն դէպս հնդեւրոպական է՝ օսմ. *dāri* «մորթ» կիրգիզ. *teri*, կազանթաթ. *tire*, ալտայերէն *tārā*, յակ. *tiri*, չուվաշ. *tir*, *tirē*. վերջաւորութիւնը կը յիշեցընէ հայերէնի շատ արգասաբեր վերջաւորութիւնն -ի (ծագած -*iĭo*-է եւ -*iĭā*-է). մինչդեռ արմատը **der-* մինչեւ ցայժմ հայերէնի մէջ ցանցառ միայն կ'երեւայ (Հմմտ. § 27): Սակայն յանդուզն ենթադրութեան չէ՛ թէ կրնար թըբերէնի մէջ պատահաբար պահուած ըլլալ հայ լեզուի մէկ ստացուածքը, որ այլուստ կորսուած է: Բաւական շատ տարածուած օսմ. բառն *dam* «տանիք» չի կրնար միեւնոյն ըլլալ քուն սեռ. քան հայ բառին հետ. բայց կրնար ասոր խնամի՛ այժմ կորսուած, կազմութեան մը վերաբերիլ. -*am-* պիտի ըլլայ հնդեւր. -*am-*: Յայտնի փոխառեալ բառն՝ օսմ. *apsak* «*populus*», չուվաշ. *ävēs* «կազմախի», հիմայ միայն գերմաներէնի եւ սլաւ լեզուի մէջ պահուած է, բայց կրնար երբեմն նաեւ հայերէնի մէջ ալ գոյութիւն ունեցած ըլլալ. (նախահայ. -*p^hs-* փոխանակ -*p^h-*ի. որ պատմական ժամանակին համար կը սպասուէր): Եթէ ո՛չ աշխարհագրական՝ գոնէ պատմական պատճառներու համար՝ լաւ կ'ըլլար խորշիլ այն կարծիքէն, թէ թըբերէնը նաեւ սլաւերէնէ հին փոխառեալ բառեր ունի (Հմմտ. ZDMG LVII 561):

Ինչպէս կ'երեւայ՝ օսմ. *gām* շատ քիչ տարածուած բառ մըն է, որ կը նշանակէ «սանձ, դանդանաւանդ, երասանակ»: Անշուշտ *güväm* «ասպազէն, ձիազէն» բառին հետ միեւնոյն չի կրնար ըլլալ, եւ ո՛չ ալ *gājim* *gājim*ի հետ «ձիազէն, ասպազէն» օրի. *kādīm* «զգեստ(աւորում)», հանդերձ, Բայց եւ այնպէս նաեւ ձոյնի նմանութիւնը հայ. ճե՛, ճե՛ բառին հետ (§ 34) պատահական պիտի ըլլայ: Ի հարկէ ց ձայնը՝ հայերէն

նուրբին գիմայր՝ կանոնաւոր էր (§ 63): Այն խնդիրը թէ արգեօք կ'ի խուճրք փոխառութեանց ժամանակն արդէն ճ եղած չէր, տարակուսական կը մնայ՝ *kočkar*ի մասին եղած քննութիւնները նկատի առնելով (§ 61). Եթէ այն խուճրք տակաւին իբր կ'ի մնացած ըլլար, այն ատեն ասկէ անշուշտ պարզ քմական ց մը յառաջ պիտի գար թրքերէնի մէջ: Բայց թրքերէն բառին քիչ տարածուած ըլլալը կը վախճընէ զմարդ: Աւելի տարակուսական կ'ըլլար՝ օսմ. *givmāk gävümāk* «կրծեւ, որոճեւ» բառն նախահայ. **kiçüō* է ծագած մեկնել եւ հօլ. *životi* «ծամել» բառով համեմատել: [Lidén, Armenische Studien էջ 68 *životi* կը կռնէ Կիւ բառին հետ. հմմտ. յուն. *μαστιχη* «կիւ» *μαστάζω* «ծամել» բային քով]:

§ 70. Յամենայն դէպս օսմ. *torun* «թոռ» բառը փոխ առնուած է հայ. *թռն* բառէն (ստուգարանութիւնը տես § 27): Բայց այս բառը կրնար նոր հայերէնէ ալ անցած ըլլալ, վասն զի թրքերէն գաւառականներուն մէջ շատ քիչ տարածուած է: Սակայն շատ ալ նոր չէ. որովհետեւ արդի հայերէնի ձեւը *թռ* է, եւ վերջատառ նի անկումն արդէն Միջին հայերէնի մէջ տեղի ունեցած է (Karst Hist. Gramm. էջ 101): *Torun* բառը կը գտնուի նաեւ Pavet de Courteilleի երկին մէջ. իսկ Radloff օրինակ կը բերէ օսմաներէնէ եւ խրիմի գաւառաբարբառէն: Ասոր նման է նաեւ այն՝ որ հայ. *թռչ* նոյնպէս օսմաներէնի ու խրիմի գաւառականին մէջ կը գործածուի (*xač, hač*), եւ ի հարկէ այս բառը միայն արդի հայերէնէ կրնայ փոխառեալ ըլլալ: Արդի հայերէնէ փոխառեալ ուրիշ բառ մըն է օսմ. *panđar* «ճակնդեղ» հայ. *բանջար*. (նմանապէս օսմ. *pinti* «կեղտոտ» հայ. *քնիք* «աղտոտ»):

§ 71. Ինչպէս տեսանք, հայերէնէ փոխ առնուած թրքերէն բառերուն (որոնց ամբողջական

Հաւաքման մը շեմ կրնար առժամս ձեռնարկել) ստուար մէկ մասը մտած է նաեւ մոնղոլերէնի մէջ, սակայն միայն թրքերէն լեզուի վերջաձայնի օրինաց ազդեցութենէն ետքը: Թրքերէնի եւ մոնղոլերէնի միջեւ եղած պէսպէս համաձայնութիւններն նաեւ այլուստ յառաջ եկած են անշուշտ անկէ՝ որ մոնղոլերէնը թրքերէնէ փոխառեալ բառեր բնագոնած է: Թրքերէնէ փոխառեալ բառերուն կարգէն կը համարիմ նաեւ մոնղ. *teggeri, tegri* «ստուած», «երկինք», հմմտ. օրխ. *tügrü* «երկինք», օսմ. *tanry* «ստուած»: Իսկ ասի դարձեալ փոխառեալ բառին է՝ ծագում առած բարելոնեան-սումբական քաղաքակրթութեան շրջանէն. հմմտ. սումբ. *dingir* «ստուած», Թրքերէնի ձայնաւորաց փոփոխականութիւնն ինծի անմեկնելի կ'ըլլար, եթէ բառը նախ մոնղոլերէնէ ծագում առած ըլլար. ստոր հակառակն եթէ սումբերէնէ կը ծագի յիշեալ բառը, այն ատեն կրնար այս այլակերպութիւնը սումբական արտասանութեան մասնականութիւններէն մեկնուիլ: Ինծի բոլորովին անհաւանական է թէ *dingir* ի եւ թրք. *tügrü* բառին միջեւ եղած համաձայնութիւնը պատահական ըլլայ կամ սումբ.-թրք. կարծուած նախնական ազդակցութեան արդիւնքը: Ուրեմն մենք հոս վկայութիւն մ'ունինք թէ Թրքերը՝ հեռաւոր նախաժամանակի մը մէջ ալ բարելոնեան-սումբական քաղաքակրթութեան շրջանակէն շատ հեռու չէին բնակիր:

Նաեւ Հայք քաղաքակրթութեան շրջանակէն ազդեցութիւն կրած են, հմմտ. Պ. Ենսէնի գրածն ի IF Anz. XIV 61 հայ. փոխ բառին մասին (փոխն, փոխնւմ (գ. եւ նխ.), փոխնորդ, փոխուղ. օր. փոխ-բերե՞մ, փոփոխե՞մ) ստուր. *püxu* «փոխարի-նութիւն». եւ Հիւր շման I 307՝ հայ. փոխ բառին նկատմամբ, ծագած ստուր. *kunukku* է «կնիք»:
— Mikkola (Finnisch-ugrische Forschungen

II 77 հմմտ. I 113 եւ հետեւ.) կ'ուզէ սլաւական կոնյիցա "գիբբ" բառն ալ ասուր. *kunukku* է ծագած մեկնել: Բայց յամենայն դէպս սխալ է Միկկոլայի վերակազմութիւնը նախասլաւական ձեւերուն իբր **kōnjyga* եւ **kōnjeyga*. չեխ. *kníha* յոգն: սեռ. *kněh* բառն ըստ ձայնական օրինաց չէր կրնար ՛ ռունեցած ըլլալ՝ որ նախաւոր խիստ բաղաձայններուն առջեւ միայն *á, a* կրնար տալ. պարզ շեղում մըն է *kněh*, որ ըստ կանոնի՝ նախասլաւ. *ě* ձայնէն պէտք էր ծագում ընդունիլ. նաեւ լեհ. *księga* բառն բան մը չ'ապացուցաներ. նախաւոր *ń*ը երգաձայնազուրկ եղած է եւ ոնդականացումը յաջորդող ձայնաւորին թողուցած է, որով սա իւր որակութիւնը փոխած է: Այս պատճառաւ Մունկաչի անշուշտ իրաւունք ունի ընդգէմ Միկկոլայի, երբ մտճ. *kōnyv* եւ մարդու. *koňov* թրքերէնէ ծագած կը ստուգաբանէ. ըստ *Munkácsyi* (*Kelete szemle* II 312) նաեւ սլաւ. *kōnjiga* թրքերէնէ փոխառեալ բառ մըն է, որ ինծի ալ բոլորովին անընդունելի չ'երեւար: Բայց Միկկոլայ կրնար միշտ իրաւունք ունենալ սլաւ. *kōnjiga* բառն ասուր. *kunukku*ին հետ համեմատելով, մինչդեռ Շրատերին (Reallexikon էջ 739) նոյն բառին գերմաներէնէ տուած մեկնութիւնն անշուշտ սխալ է: Չայնաւորները թերեւս այնպէս փոխուած են՝ ինչպէս որ հայկ. *Կնի+* բառին մէջ, ինչ որ անշուշտ անձանօթ լեզուի մը միջնորդութեանը կրնայ վերագրուիլ: — Բարելոնեան-սուսերական քաղաքակրթութեան շրջանին հետ եղած այս հասարակաց յարաբերութիւնները կրնան վիպութիւն մ'ըլլալ թէ Հայք եւ Թրքերը նախաժամանակի մէջ դրացի էին:

§ 72. *Setälä* ի թերթին *Journal de la société finno-ougrienne* XVII 4, 31 այն կարծիքն արտայայտած է թէ ֆիններէնի մէջ՝ հայկական կամ թրակեան-փոխլաւական լեզուէ մը փոխ առ-

նուած բառեր կը գտնուին: Եռաւ ըբրած օրինակներէն միայն ֆինն. *orpo* «որբ», բառը հայերէնի կը պատշաճի (*որբ սեռ. -բոյ*): Vill. Thomsen աւելին կը հաղորդէ ինծի ըբրանայի. բայց չեմ համարձակիր վճիռ մը կարելու: Բոլորովին ձախողած մըն է Gleyeh գրութիւնը (Keleti szemle II 157—159) որ հայերէնի մէջ ֆիններէնէ փոխառեալ բառեր կը գտնէ. օրինակները բոլորովին նշանակութիւն չունեցող բաներ են. ասոնք միայն այն ատեն կրնային նշանակութիւն ունենալ, եթէ Gleyeh բնաբանը ճիշդ հակառակը դարձուէր, բայց այս ալ հազիւ մէկ դէպքի մէջ միայն կարելի է. նաեւ ֆինն. *vesi սեռ. veden* (արմատ *vete-*) բառն ալ անշուշտ չի կրնար մեկնուիլ **gueto-* կամ **guetā* ձեւէն, որ հայ. *գետ* բառին նախածեւն է. եւ դժուարաւ կրնանք առնուած ըսել այն նախաւոր ժամանակէն՝ երբ հնդեւր. և ձայնը հայերէնի մէջ տակաւին *ց* եղած չէր: — Setäläfi դէմ կը հակաձագի Mun-kácsi ի Keleti szemle IV 183: —

§ 73. Մունկաչի (Kelete szemle I 156 եւ հետեւ.) կ'ընդունի թէ թրքերէնի մէջ արիական լեզուէ հին փոխառեալ բառեր կան: Իւր օրինակներուն մեծագոյն մասը՝ գտնէ իբրեւ հին փոխառեալ բառեր, ինծի անհաւատալի կ'երեւան: Ամենէն նշանաւոր օրինակն է *oñd*. *jük* «կապոց, բեռ», բառը, որ թրքական բարբառներուն մէջ շատ տարածուած է (նաեւ չուլաշ. *şök, şok*) եւ ռուսերէնի մէջ ալ մտած իբր *вѣнокъ* «բեռ», (գրաստու). ըստ Մունկաչիի այս բառին հիմն է հնդկ. *yugá-*, նպ. *युग* (= հայ. *լ-ձ*): Չայնական հանգամանքները շատ կը յիշեցընեն *ökiüz* բառին պայմանները՝ § 63. բայց *ökiüz* հազիւ թէ կարենայ արիական լեզուէ ծագում առնուլ, ուր *-ks-* չկայ, այլ *-kš* *-xš*: նաեւ թերեւս թրքերն հին ժամանակն այնչափ դէպ ի արեւելեան կողմը

չէին բնակիր, որպէս զի Արիացւոց հետ շփում
ունենային:

§ 74. Հին հայ-թրքական յարաբերութեանց
ժամանակը կարելի չէ ճշդիւ որոշել: Եթէ
Պ. Ենսէնի հատեան տեսութիւնը հաստատուի,
այն ատեն ասի ժամանակախօսական կռուան մը
կ'ըլլայ: Թրքերէնի մէջ գտնուող հայերէնէ փոխա-
ռեալ բառերն այնպիսի հնամի երեւոյթ մ'ունին,
ինչպիսի են Ենսէնի կարդացած հատեան ձեւերը:
Իսկ հատեան արձանագրութիւնքն նախաքրիստո-
սեան առաջին հազարամեկին առաջին կէսէն են:
Նաեւ Հայոց պատմութեան մեզի ծանօթ իրողու-
թիւնները հաւանական կ'ընծայեցընեն ինծի այն
կէտը՝ թէ Թրքերէնի մէջ գտնուող հայերէնէ
փոխառեալ բառերը յամենայն գէպս պէտք են
հնագոյն ըլլալ 500 տարիէն՝ ն. Ք.:

Եթէ ուղուի յուն. ἔλαιον եւ οἶνος իբր
հայերէնէ փոխառեալ բառեր մեկնել, ինչպէս որ
իբզբ մեկնուած է կամ կը մեկնուի տակաւին, այն
ժամանակ այս փոխառութիւնը շատ աւելի յառաջ
եղած պիտի ըլլայ, այսինքն՝ մինչեւ նախաքրիստո-
սեան երկրորդ հազարամեակը վեր ելլելու է: Ես
հոս աւելի սիրով նախնական ազգակցութիւն կ'ըն-
դունիմ:

ՀՆՅԵՐԷՆԻ ՅՈՔՆԱԿԻ ԿԱՂՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

§ 75. Ծանօթ է որ հայերէնի գոյականներուն յոգնակին՝ բառ կանոնի՝ + գրով կը կազմուի: Այս + տառին ծագումը գտնելու համար՝ Gleye (Keleti szemle II. վերոյիշեալ յօդուածին մէջ) շատ հեռուները կ'երթայ. կը կարծէ թէ լապպերէնի ու մաճառերէնի -ի փոխառեալ յոգնակի վերջաւորութիւնն բլլայ: Շատ չի հեռանար Schuchardt, WZKM, XVI, 304. բառ Շուխարդտի՝ հայ. + քարավելերենէ ծագում կ'առնու: Սակայն ես չեմ կրնար համբաւաւոր լեզուաբնին գիտնոյս հետ համաձայնիլ, վասն զի հայ. + վրացերէն չէ, այլ հայերէն (տ. Հեղինակիս գրածն ի թերթին KZ, XXXVIII, 209—227):

§ 76. Սակայն այս յոգնակի կազմութեան քով գոյութիւն ունին ուրիշ յոգնակի կազմութիւններ ալ, որոնք եղակի հաւաքականաց ձեւն ունին: Այս յոգնակի կազմութիւնները Հին հայերէնի մէջ կոզդիացած են, բայց Միջին եւ Արդի հայերէնի մէջ՝ տիրող: Միջին հայերէնի մէջ կը գտնուին՝ ի միջի այլոց, յոգնակի կազմող վերջաւորութիւններս՝ -էր, -նէ, -ոտ, -ոք (արասանուած -di). դարձեալ -ան վերջաւորող ձեւեր, եւ վերջապէս ստուգաբանօրէն բոլորովին յայտնի -սոքան վերջաւորութիւնը: Իրանական փոխառեալ բառ մըն է -սոքան, որ հին հայերէնի մէջ գոյութիւն ունի զ. օր. բառերուս մէջ՝ Հայասոքան, ծառասոքան եւն: Ասկէ՝ Կիլիկեան հայերէնի եւ քանի մը նորագոյն գաւառականներու մէջ՝ դիւրահասկանալի եղանակաւ՝ հաւաքական (= յոգնակի) վերջաւորութիւն մը յառաջ եկած է, հմմտ.

Karst, Hist. Gramm. էջ 197: Արդի հայերէն գրաւոր լեզուաց մէջ սովորական յոգնակի կազմութիւններն են՝ -եր (միավանկ բառերուն քով), իսկ -ներ (բազմավանկ բառերուն): -ներ ամփոփեալ ձեւը յառաջ եկած է միջին հայերէնի -նի եւ -եր վերջաւորութեանց կուտակմամբը (Աարստ, էջ 188 եւ հետեւ.):

Յոգնակոյն տեղ եզակի հաւաքականներու գործածելը արդէն հին հայերէնի մէջ իսկ խորունկ արմատներ ունի: Մարդ բառին իբրեւ յոգնակի կը բանի եզակի հաւաքականը՝ մարդիկ, սեռ. մարդիկ, որուն վերջաւորութիւնը կը յիշեցնէ հինսկանդ. *systkin mæðgin feðgin* (Հեղին. KZ, XXXVIII, 218. հմմտ. Joh. Schmidt, Pluralbild. էջ 16): Նաեւ գոյականի մը սկզբնական պարզ ձեւը կրնայ հաւաքական ըլլալ եւ ասկէ ալ իբրեւ յոգնակի գործածուիլ այսպէս՝ ծառ, («ծառեր, մտօք՝ Ծն. Ա. 11. հմմտ. Այտընեան, Քննական քերականութիւն արդի հայերէնի լեզուի, էջ 477): Միւս հնդեւր. լեզուաց մէջ ալ նման է, հմմտ. կրմբ. *adar* «թռչուններ», *gwydd* «ծառեր» (հին եզակի ձեւ), որոնց համար եզակի է *ederyn*, *gwydden*. հմմտ. ռուս. жемчугъ «մարգարիտներ», жемчужина «մարգարիտ» եւն. Դանիերէնի մէջ ալ հին պարզ եզակի ձեւերուն յոգնական կիրարկութեան օրինակները՝ տե՛ս P. K. Thorsenի, Festskrift til Vilh. Thomsen էջ 328 եւ հետեւ.: Joh. Schmidt չէզոքներու յոգնակի կազմութեանց մասին իւր գրած գրքին մէջ յառաջ բերած է յոգնակի իմաստով գործածուող հաւաքականներու օրինակները՝ որ գերման ու սլաւ լեզուաց մէջ կը գտնուին. ուսկից յայտնապէս կը տեսնուի թէ այսպիսի հաւաքականներ յընթացս ժամանակին շատ անգամ յոգնակի հոլովում ընդունած են: Նոյնը հանդիպած է նաեւ հայերէնի մէջ. հմմտ. կանայ-+ կանանց. վերբ. § 47:

Հին հայերէնի այս ամէն դէպքերուն մէջ մինչեւ հիմայ դեռ մէկուն միտքն եկած չէ հոս հայերէնին վրայ օտար ազդեցութիւն մը գուշակել: Եւ նաեւ հին հայերէնի սակաւաւոր միջին եւ նոր հայերէնին պէս կազմուած օրինակներուն համար ալ՝ նոյնպէս մէկուն միտքը պիտի չգար այս ենթադրութիւնն ընելու, եթէ միայն միջին եւ նոր հայերէնին մէջ այս վերջաւորութեանց չափազանց առատութեամբ դործածուիլն օտարոտի շերեւար: Սակայն այս չափազանց առատութիւնն ալ ամենեւին պէտք չէր անսովոր երեւալ, վասն զի ճիշդ միեւնոյն բանը կեղտերէնի մէջ ալ կայ: Իրերէնը գրեթէ միեւնոյն աստիճանին վրայ կը գտնուի հին հայերէնի հետ. հին իրլ. *én-laiith* (այսինքն՝ «թռչնոց պետութիւն») յոգն. է *én* «թռչուն», բառին, *rig-rad*, *gnim-rad*, *dét-gein*, յոգնակիներն են՝ *ri* «թագաւոր», *gnim* «գործ», *dét* «ատամն» բառերուն. բայց եւ այնպէս ընդհանուր տիրողն է ժառանգեալ հնդեւր. յոգնական կազմութիւնը: Ընդհակառակն կըմըբերէնի եւ բրետոներէնի մէջ հաւաքական յոգնակիներ շատ առատ ու կանոնաւոր են. վերը օրինակները յառաջ բերի, որ կը ցուցնեն թէ ինչպէս հիմնական ձեւը իբր հաւաքական կը բանի, մինչդեռ ածանց մ՝եզական նշանակութիւն կ'ունենայ. սակայն յաճախ վերջաւորութեամբ մը կազմուած են հաւաքականները. կըմը. *Uestri*, *cewri* յոգն. *Uestr* «անօթ», *cewr* «հսկայ» բառերուն. *merched*, *Uydnod* յոգն. են *merch* «աղջիկ» եւ *Uwdn* «վայրի անասուն» բառերուն, եւն: Միայն ստուգարական ուսումնասիրութեամբ կարելի է այս հաւաքական կազմութիւնները զանազանել հին հնդեւրոպական յոգնակի կազմութեան մնացորդներէն (*ychen*, *brodyr* յոգն. իսկ *yeh* «եգն», *bravod* «եղբայր» եզակի): Այլեւայլ հաւաքական կազմութիւնները (ինչպէս նաեւ միջին հայերէնի մէջ, Karst էջ 191) մասամբ

նշանակութեան տեսակներու համեմատ բաժնուած են. այսպէս՝ -od կը մըրերէնի մէջ անասնոց անուանց համար կը գործածուի, տես քերականութիւնները Rowlandի (§ 116) եւ Spurrellի (§ 116). Բրետոններէնի մէջ անասնոց անունները՝ -et յոգնակի վերջաւորութիւնն ունին: Բրետ. ki «շուն» բառին քով իբր յոգնակի կը բանի chas (բուն գաղղիերէնէ փոխառեալ բառ. այսինքն՝ «որս»), բրետ. den «մարդ» բառին յոգնակին է tud (այս է՝ ժողովուրդ): Բայց փոխառեալ յոգնակի վերջաւորութիւն մ'ունին բառերս՝ բրետ. kloc'h, յոգն. kleier, ialc'h «դրամի քսակ», յոգն. alc'hier եւն, եւն. (հմմտ. գաղ. cloche, clocher, լատ. arma, armarium). հմմտ. այս նկատմամբ միջին հայերէնի փոխառեալ -ոպանը:

§ 77. Արդ որովհետեւ հաւաքականաց իբրեւ յոգնական գործածութիւնը գոյութիւն ունի ամէն հնդեւրոպական լեզուաց մէջ (ուր մասամբ նոյն իսկ վերջաւոր կազմութեան համաձայնութիւնը կրնայ ապացուցուիլ) եւ ըստ դիպաց երբեմն չափազանց առատութեամբ ալ կը զարգանայ, ու նոյն իսկ նախահնդեւրոպական շէղքներուն յոգնակի կազմութիւնն ալ հաւաքականներու արդիւնք է, անոր համար անիմաստ բան մըն է հաւաքական յոգնակիները իբրեւ հնդեւր. լեզուաց օտար երեւոյթ մը նշանակել: Իրօք ալ հնդեւրոպագէտներն շատ հեռու են այսպէս բան մը իբրեւ սկզբունք հաստատելէ: Մանաւանդ թէ անկեղծութեամբ աշխատած են՝ պատմական անկանոն հնդեւր. յոգնակի կազմութիւնը ծագած մեկնել հին կանոնաւոր հօլովմանէ մը, որուն մէջ -s իբր յոգնակի նշան կը բանէր, մինչդեռ հօլովոց փոփոխութիւնքը եզակւոյն հետ նոյն էին: Եւ ասոր նկատմամբ յայտնուած այլեւայլ ենթադրութիւնները բոլորովին հաւանական են. շատ դիւրաւ կ'ըմբռնուի օր. աղագաւ որ յոգն. գործիական

Հօրվին **-bhis*, վերջաւորութիւնն կերպարանա-
 փոխութիւն մ'ըլլայ նախաւոր՝ թուի նկատմամբ
 անտարբեր՝ **-bhi* ձեւի մը. այսպիսի անտարբեր
 ձեւ մը կրնար նոյն իսկ յուն. -*φί* վերջաւորութեան
 մէջ տակաւին անկորուստ մնացած ըլլալ. եւ ասի
 անոր համար կրնայ անտարբեր մնացած ըլլալ,
 վասն զի յունարէնի Հօրվական գրութեան մէջ
 բնդուռուած չէր, այլ կէս մակբայակերպ կը բանէր:
 Սոյնպէս կ'երեւայ թէ պայծառ է յոգն. հայցա-
 կանին վերջաւորութիւնը՝ **-ns* (որուն տեղ նաեւ
 **-ms* ալ կրնայ գրուիլ): Յոգն. հայցականի ձեւը
 նախապէս միեւնոյն եղած պիտի ըլլայ յոգն. ուղղա-
 կանին հետ: Ստուգիւ *-m* վերջաւորող ձեւը
 եզակիի մէջ նախապէս թէ ուղղական եւ թէ
 հայցական էր (հմմտ. Uhlenbeck, IF, XII 170).
 բայց երբ այս ձեւը հայցականի պաշտօն բնդուռուած՝
 եւ 0-արմատներէն տարածուած էր ամէն կարգի
 արմատներու վրայ, այն ատեն *-ms* վերջաւորու-
 թիւնը կրնար տեսակ մը համեմատական կազմու-
 թեամբ դիւրաւ զարգանալ: Ուստի կրնայ շատ լա-
 մտածուիլ թէ հնդեւր. անկանոն յոգնակերպ կազ-
 մութիւնը զարգացած ըլլայ մոնգոլերէնի նման
 գրութենէ մը, ուր յոգնական ածանցական վեր-
 ջաւորութեամբ մը կազմուած էր, բայց հօրվումն՝
 երկու թուին մէջ ալ՝ նոյնակերպ էր: — Անոր
 համար ով որ բաղձանք ունի՝ կարող է հնդեւր.
 յոգնական *-sr* նոյնացընել վերջաւորութեանցս
 հետ՝ մանջ. *-sa*, մոնգ. *-s*, թրք. *-z* § 59. եւ
 ասի այնչափ աւելի՝ որչափ որ յոգնակի միւս
 վերջաւորութիւնը՝ մանջ. *-ta*, մոնգ. *-d*, թրք.
-t կրնար միեւնոյն ըլլալ հնդեւր. *-d*ի հետ՝
 չէզոք գերանուանց մէջ. կալմիւքերէն *-d* ձեւերը
 յաճախ ուղղակի հնդեւր. *-d* ձեւերով կրնան
 թարգմանուիլ. *busu-d* „aliud“ (այլ), տես բա-
 ռահաւարումը Jülgի քով. Die Märchen des
 Siddhi-Kür, Leipzig 1866. *tede-ni* (*-ni* հայց.

վերջաւորութիւն) «այս» կը գտնուի բնագրին մէջ, էջ 39, 3. միեւնոյն նշանակութեամբ՝ բնագարձակեալ բառերս՝ *tede-gēr, ede-gēr*՝ էջ 42, 1. *tede* «այս» (յոգն.) կրնար բոլորովին նոյն բլլալ հնդեւր. **tod*ի հետ: Նաեւ տարօրինակ կերպով շարժական -*n* վերջատառը Մանջ. -*մանգ.* -*թուրք* լեզուաց մէջ՝ կրնար միեւնոյն բլլալ 0-արմատներու հնդեւր. -*մի* հետ (**vergom* յուն. ἔργον), որ նոյնպէս շարժական է (ածանցմանց եւ բարգուծեանց մէջ չ'երեւնար): —

Բայց հնդեւր. հին յոգնակի հոլովումը հաւաքական կազմութենէ զանազանողը ծիշգ անկանոն հոլովումն է, եւ ոչ թէ նշանակութիւնը: Յոգնակւոյ եւ հաւաքականի գաղափարները տեսականօրէն գիւրաւ իրարմէ կը զանազանուին, բայց գործնականին մէջ երբեք իրարմէ որոշ չեն բաժնուիր: Նաեւ հնդեւր. -*s-* յոգնակին թէ՛ հաւաքական ու թէ՛ բուն յոգնակի իմաստով կրնայ գործածուիլ: Բայց *s-* յոգնակի կազմութիւնն իրեն յատուկ անկանոն հոլովման հետ՝ տակաւին երկրորդ արտաքին ծանուցիչ *մ'ալ* ունի՝ ածականաց, գերանուանց եւ բայաձեւերուն (հոլովական) համաձայնութիւնը: Այս համաձայնութեամբ հին յոգնակի կազմութիւնը որոշակի կը բաժնուի նորածագ հաւաքական կազմութիւններէն, եւ այս վերջէնք սովորաբար իբրեւ յոգնակի կազմութիւններ չեն կրնար մնալ՝ եթէ միեւնոյն ատեն անկանոն յոգնակի հոլովումը չընդունին: Հաւաքական կազմութիւնները կրնան՝ առանց անկանոն հոլովում *մ'առնլով* իրենց հաւաքական նկարագիր կորսնցընելու, որոշ յոգնակի ձեւեր բլլալ՝ միայն այն լեզուաց մէջ, ուր ածականաց համաձայնութիւնը նուրբ թեւէ մը կը կախուի, ինչպէս հայերէնի մէջ, կամ ուր հոլովի փոփոխութիւնը բոլորովին դադրած է, զ. օր. կրմբերէնի եւ Բրեւտոններէնի

մէջ: Ասան զի բային համաձայնութիւնը դիւրաւ
կրնայ կատարուիլ՝ առանց գոյականին հարմարան
վրայ ադդեցութիւն ունենալու. կը յիշատակեմ
միայն յաջորդս՝ ἡ πληθὺς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν
ἀπονέοντο Il. o 305 կամ ὡς φασαν ἡ πληθὺς Il.
β. 278:

Ի հարկէ, անսկանայ համաձայնութիւնը
նախաւոր յատկութիւն մը չէ, եւ հնդեւր. լեզուաց
մէջ պահուած են այլեւայլ մնացորդներ հնագոյն վի-
ճակի մը: Նախ բարդութիւնները. յուն. ἀκρόπολις
ἀκροπόλεις (հին իրերէնի մէջ բարդութեան օգ-
նութեամբ նախակից անսկանները զերծ մնացած
են համաձայնութենէն հմմտ. շեղինակիս
գրածն ի թերթին KZ, XXXV, 441): Նոյնպէս
անհարմարութեան անսկանները, լատ. quot, tot
եւն. (Joh. Schmidt, Pluralbild. էջ 292).
ուսել գոյականներու համաձայնութիւնը միշտ կա-
տարուած չէ յոգնական այն դադարին հետ՝ որ
թուական անսկաններուն մէջ կայ. հինդկ. sapta
nāma (Joh. Schmidt, անդ էջ 280): Աերջապէս
Joh. Schmidt (էջ 276 եւ հետեւ.) ցուցած էր
որ ուղ. հայց. եզ. շէքքը կրնայ յոգնակիի մը
քով մնալ (հմմտ. Oldenberg, IF, Anz. XV,
26): Հարմարանց մէջ եղած համաձայնութեան այն
պահասութիւնը՝ որ կայ զ. օր. trisū rōcanē
(Pluralb. էջ 303) կամ եզակի գործիական nānyasā
vācas դիպաց մէջ՝ Joh. Schmidt (անդ՝ էջ 305)
հնդկերէնի մէկ նորածեւութիւնը կը համարի. բայց
ինձի կ'երեւայ թէ շատ հնագոյն վիճակի մը մնա-
ցորդն է: Զիարդ եւ իցէ, կարելի չէ տարակուսիլ որ
հայերէնի մէջ տեսնուած համաձայնութեան
պահասութիւնը շատ աւելի հնագոյն հանգամանք-
ներէ յառաջ կու գայ, եւ ըստ մասին՝ հնդկե-
րէնին մէջ եղած դէպքերուն հետ զուգընթաց է:

Այս տեսակէտէն կը մեկնուի թուական անս-
կանին կազմութիւնը (հմմտ. կանոնները W էյ էի

քով Esquisse էջ 105): Չհոլովող թուականէ մը վերջը գոյականն եզակի կը մնայ. նինչ մտր (Հմմտ. վերը՝ *saptá nāma սեռ.* նինչ մտր: Ատր հակառակը հոլովական թուականներուն մէջ համաձայնութեան հարկը կ'ազդէ. երեք մտր: Գոյականը յոգնակի կ'ըլլայ դարձեալ՝ եթէ թուական ածական մը յաջորդէ. մտր նինչ սեռ. մտր նինչ: Այս պարագան անով կը մեկնուի որ թուականն այս դրից մէջ ի սկզբան անդ աւելի բացայայտ չի՝ քան թէ վերագիրի զօրութիւն ունէր, եւ բացայայտի համաձայնութիւնը ամէնէն մեծ հնութեան մէջ կը տեսնուի (Բրուզգման Kurze vgl. Gramm. էջ 642): Թուական ածականաց օրինակին համեմատ նաեւ ինչ եւ ինչ գերանուններ անհոլով կրնան մնալ. մտր ինչ, յեք մտր ինչ: Ածական մը կրնայ գոյականին առջեւ անհոլով մնալ. քաղաք մտր ինչ, ի մտր քաղաք մտր, անուններն մտր մտր: (Մալխասեանց՝ Գրաբարի համաձայնութիւնը Թիֆլիս 1892 էջ 93—94): Յոգն. ուղ. հայց. հոլովներուն մէջ այս դէպքը կը հանդիպի ամէն ածականի (Հմմտ. հնդկերէնի անհամաձայնութիւնը չէզ. յոգն. ուղ. հայց. հոլովներուն մէջ), ընդհակառակը միւս հոլովներուն մէջ նոյնը տեղի կ'ունենայ միայն այն բազմութիւ (բազմավանկ) ածականներուն մէջ, որոնք ընդհանրապէս հոլովելի չեն կամ սովորաբար չեն հոլովիր. (այստեղ համեմատելու է թերեւս մասամբ հին իրերէնի վիճակը. ի եւ յարմատներու քով՝ բազադրութեան յոգակապին մէջ ձայնաւորի մը պակտիր շատ բնական կ'ըլլար, վասն զի նախաւոր ի կամ յ մը կը կորուսի ոչ վերջին վանկին մէջ): Ստացական գերանունները՝ նաեւ յետագաս ալ ըլլալով՝ կրնան յոգն. ուղ. եւ հայց. հոլովներուն մէջ անփոփոխ մնալ. ի մտր կամ քաղաք ի մ, ի մտր քաղաք ի մ. այս պարագան անով կը մեկնուի՝ որ այս բառերն

Արդի հայերէնին կանոններն արդէն միջին հայերէնի մէջ էապէս զարգացած լինցած էին. (Կարս, էջ 392 եւ 396):

Այսպէս արդի հայերէնը ամենայնջող եղանակաւ շերտած ազատած է նախահնգերուպական համաձայնութեան անլուծանելի խառնակութենէն, որ դեռ այս օրս՝ երկար հազարամեակներէ վերջն ալ՝ գրեթէ ամէն հնգերուպական լեզուի վրայ կը տիրէ, եւ վերագարծած է տրամաբանական այն պարզութեան, որուն համար մեք այլուտ թրքաց եւ Մանգոլներուն պէտք ենք նախանձիլ. (մանգոլերէնի կաղմութեան եւ յոգնակի հօլովման մասին տես I. J. Schmidtի քերականութիւնը § 56, § 43 եւ § 42): Չարգացման այլեւայլ հնարաւորութեանց մէջ ճիշդ այս ճամբան բռնել կարելի է որ բոլորովին անկախ եղած չ'ըլլար դրացի ոչ-հնգերուպական լեզուաց ազդեցութենէն. բայց այսու ամենայնիւ այս դրացիութիւնն զարգացման մէջ օտար բան մը մտցուցած չէ. արդի հայերէնի համաձայնութիւնը արդիւնքն է հին հայերէնին, հին հայերէնինն ալ՝ նախահնգերուպականին: Եւ իրն այսպէս է նաեւ միաբանութեան միւս կէտերուն մէջ, որ կը տեսնուին արդի հայերէն ու թուրք-մանգոլական համաձայնութեանց միջեւ. օրինակի համար՝ արդի հայերէնի մէջ յետագաս նախագրութեանց կիրարկութիւնն արդիւնքն է հին հայերէնի մէջ տեսնուած նախագաս նախագրութեանց աղքատութեան, եւ արդի հայերէնի համաձայնութենէն սկզբամբ տարբեր չէ զ. օր. սա նախագասութիւնը՝ եւ ինչպէս բոսած եմ ի թերթին KZ XXIX 242, արդի հայերէնի մէջ վերջաւորող դերբայներուն դործածութիւնը՝ ակնյայտնի կերպով կը համաձայնի թրքերէն մակեւն (մանգոլ. -uksan) վերջաւորող բայանուանց

Միջին հայերէնի -նի վերջաւորութիւնը ծագում առած է հին հայ. -անի վերջաւորութենէն: Հին հայերէնի օրինակները հրատարակած է Վարստ, Hist. Gramm. էջ 185. աշտանի՝ աշտ բառէն, եւն: Ի հարկէ ասիկա անդրագոյն կազմութիւն մըն է -ան հաւաքական ձեւակերտին օժանդակութեամբ հայերէնի մէջ արտաքոյ կարգի արգասաբեր -ի ձեւակերտին՝ որ ըստ մասին -իօ-է յառաջ եկած է եւ ըստ մասին ալ՝ -իօ- է: Այս -իօ- եւ -իօ- ձեւերուն միջեւ եղած տարբերութիւնը յերեւան կու գայ ի մասնաւորի յոգնակիի մէջ. որդի (-որդէ § 18) սեռ. եզ. որդ-ոյ սեռ. յոգն. որդ-ոյ (-իօ-), սակայն րեղի (եղ ձեւէն § 27) սեռ. եզ. րեղ-ոյ, սեռ. յոգն. րեղ-ոյ: Յոգնակիի հետ կը համաձայնի եզ. գործիականը. որդ-ով, բայց րեղ-ոյ. ասի յառաջ կու գայ ընդհանուր կանոնէ մը (KZ, XXXVIII, 211). եզ. գործիականը համաձայնած է յոգն. գործիականին, վերջինս ալ՝ միւս յոգնակի հոլովներուն: Այս պատճառաւ տարակոյս չկայ թէ չենք կրնար ծանրակշռութիւն դնել գործիականի ձեւին այն բառերուն՝ որոնք յոգնակիի մէջ գոյութիւն չունին. հոս կրնայ միայն սպասուիլ որ միւս եզակի հոլովներուն համաձայնած ըլլայ: Ասոր համար չենք կրնար գուշակել թէ արդեօք -անի վերջաւորող հաւաքականները նախապէս -իօ- արմատներ էին թէ -իօ-: Բայց որովհետեւ միւս հնդեւր. լեզուաց մէջ -իօ- սովորական հաւաքականի ձեւակերտ մըն է, անոր համար պէտք ենք երկու կարելիութեանց մէջ վերջնոյս կողմը որոշել: Մտադիր կ'ընեմ գարձեալ որ -անի վերջաւորութեան կուտակումը գոյութիւն ունի նաեւ ոչ հաւաքական գործածութեան մէջ ալ. կենդանի, հոյրենի (-իօ- արմատներ): Նշանակութեան կողմանէ հաւաքականաց հետ սերտ խնամութիւն ունին -ենի վերջաւորող (ե ձայնաւորով ծագած երկրարբանէ) ծառի անունները, զ. օր. յիւնի, յիւն

բառէն, ճորէն՝ ճոր (խարմատ), ճորի բառերէ, որոնքն՝ որոն, ինչն՝ ինչ, ինչն՝ ինչ, ինչն՝ ինչ բառերէն. ասոնք -iiā- արմատներ են: Ամենայն իրաւամբ ինչն ինչ կը կշռուի ինչ (սեռ. -ի) բառին հետ, որուն հետ աղերս ունինաւ ինչ-ի-որոյ բառը (Հիւր շման I 306 դիտել կու տայ թէ ասոր. *kaskarā* «կողով» բնիկ ասորի բառ չէ): Կոնչն բառն ըստ պատահման հազիւ ԺԲ. դարէն ապացուցանելի է, բայց շատ աւելի հնագոյն ըլլալու է, եթէ յուն. *καστανέαι* (ծագում առած հայ. *կոնչն-է) հիմն ըլլայ, որուն վրայ հազիւ թէ տարակուսելու է: Ծառերու այս անուանց հետ համեմատելու է յուն. *ἰωνιά* «մանուշակի ածու» իւր բառէն, *ρόδωνιά* կամ *ρόδων* «վարդատան», *χρυσωνιά* եւ *χρυσών* «ածու շուշանի» [հոս կը վերաբերին նաեւ *Θίνεών* *Σιχυσών* եւն աշխարհագրական անուանք եւ հին գաղղ. (կելտ.) *Aballo* «քաղաք խնձորոց», այսօր *Avalon*, *bularo* «քաղաք վարնիոց» եւն. տե՛ս *Vendryès* MSL, XIII, 387]: Այն ատեն տեղ ցուցրնող -ων վերջաւորութեամբ յունարէն բացատրութիւնները պէտք են հայ. -ն վերջաւորող հաւաքականներուն հետ միեւնոյն ըլլալ. յուն. *ἰππών* «ասպատան», = հայ. իշն, *γυναιχών* «կանանոց» զուգընթաց է հայ. ինն (սեռ. յոգն. ինն-ց) բառին: Աման կազմութիւն մըն է դարձեալ *νεῶνιά*, որ նախաւոր հաւաքական կազմութիւն մը պիտի ըլլայ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս են մեծաւ մասամբ միւս -ῶ վերջաւորող արականները: Այս բառն եւ ատա. *neōnē* (որուն մասին տե՛ս այլօր *Prellwitz* BB, XXIII, 250) ինծի գուշակել տուած են թէ արդեօք հնդեւր. *ē* ձայնն ալ ատտիկերէնի մէջ վանկական է կամ *ε* ձայնէ մ'ետքը՝ *ā* եղած չէ: Չեւակերտի միեւնոյն կուտակումը՝ հայերէնի եւ յունարէնի պէս՝ կը տեսնուի լատ. *pecūnia* հաւաքականին մէջ:

և--ան--ո (անան), նրո--ո, նրան--ո (ան--ո),
 զլ--ո, զլո--ո (զլէ, զլո), որդո--ո (որդէ), ասի--ո,
 որմէ ասիտէ (ասիէ), համա. Խ--խո--ո, Խտիտէ:
 Ան նաեւ --ո վերջաւորող գոյականներ. նո--րո--ո
 եւ ծո--րո--ո (կամ նո--րո--ո եւ ծո--րո--ո) անկի անուն-
 ներ են (նոյր եւ ծոյր բառերէն կազմուած), --
 փո--ո, որմէ՝ ուփտէ՝, որ անշուշտ ուփ բառին հետ
 աղերս ունի. Է--դո--ո, Էտտէ (Էտտէ). Էողողո--ո,
 Էողողտէ: Անդբազոյն կազմութիւններ են՝ պատտի-
 տէ (պիտիտէ, փիտիտէ). յիտէ (յիտէ) § 7. յիտէ
 կր նշանակէ նաեւ «ի բաց նետել, նետ արձակել».
 արդեօք ենթադրելի բնածեւն *յիտո--ո, աւելի հնա-
 գոյն *յիտո--ո, ի մէջ այլոց «նետ, նշանակութիւն
 ունեցած է, եւ արդեօք լատ. sagitta, ինչպէս
 asinus, հայերէնէ փոխ առնուած բա՛ռ մ'եղած
 է: Ուստի անուանակոչութիւնը բազմութիւ լեզուաց
 մէջ «նետ» բառէն յառաջ կու գայ. հւլ. rakyta
 «ուսի», լատ. arcus, Torbiörnsson, Die
 gemeinslavische liquidametathese էջ 8. հին
 սկանդ. pill, գան. pil շուեա. pil 1. «նետ»
 2. «ուսի»: Արդեօք այս պատճառաւ այն շատ
 տարածուած թրքերէն բառն ալ օսմ. söğüt
 «ուսնի», — յակ. üöt, շուվ. süzü — նախա-
 պէս «նետ» նշանակած պիտի ըլլայ եւ հայերէնէ
 փոխառեալ բա՛ռ մ'ըլլայ:

Շատ ցանցառ կը հանդիպի ՚նո վերջաւորու-
 թիւն մը: Անիտ՝ որուն քով կայ ուփո--ո, բառին
 մասին համա. § 35. Էրէտ, Էրտէ՝ առնչութիւն
 ունի Էրտոտի հետ. նոփո աղերս ունի նո՛վ «զով»
 բառին հետ. ճշտ--րէտ եւ ճշտ--րէտ բառերուն նկատ-
 մամբ համա. § 54 (արդեօք *ճտ «չափ» եւ փտ
 բառերէն կազմուած): Արճտել բառը կրնայ իւր ճ
 ձայնը զուտ մեքենական կերպով Էրճէ՛է առած
 ըլլալ, ուստի եւ կրնայ թէ --ո-- եւ թէ ՚նո-
 բովանդակել: Անշուշտ կայ նաեւ --ո վերջաւորու-
 թիւն մըն ալ. օր. աղ. նո--ո՛, նո--ան, նո--անի՛

ձեւին քով (աւանդ ածանցած է՝ հնդեւր. -ն վերջաւորութեամբ՝ ներկայի արմատէն, իսկ կատարելի արմատէ մը՝ հաւասար. անդրադոյն կազմութիւն է՝ հաւասարի = հաւասար). հաւասար (հասար). փարսար :

Նոյն իսկ կրնայ հարցուիլ թէ արդեօք նաեւ արար գոյութիւն չունի՞. պարարտ՝ պարար եւ պարարեմի քով (Հմմտ. § 81 ին վերջը) : Սաւար բառին մասին ա. § 51 : Հմմտ. տակաւին փարտ՝ փար բառին քով :

Հայկական -ր վերջաւորութիւնը արդիւնք է որեւէ հնդեւր. ձեւի մ'որ -մ- ունէր : Բրուգման, Grdr. II. 382 եւ հետեւ. յուն. φ υ γ ά ς ի եւն հետ կը միացընէ հայրանունականներուն, զ. օր. Ἀχτοριδης (նաեւ -ώδης վերջաւորող ածականներն ալ, որոնք -εϊδήςի հետ՝ միայն ժողովրդական ստուգաբանութեամբ՝ յարակից ըլլան, այս պատճառաւ Բրուգգէ KZ XXXII, 80 հայ. -արի հետ կը նոյնացընէ յուն. -ώδης) : Հայերէնի մէջ արմատակազմութիւնը մասամբ անորոշ է. ինչ ինչ բառեր ի-արմատներ են (ա-փար) կամ ի- եւ ի- : ա-հոլովման միջեւ կը տատանին (ա-ժիար). ուրիշները միայն ի- : ա-արմատներ են (այսինքն՝ հնդեւր. ā-արմատներ) զ. օր. հովիար. նաեւ ա-արմատներ ալ գոյութիւն ունին (հաւասար) : Որեւէ արդեւք մը շկայ թէ նախնաբար մեծաւ մասամբ ā արմատներ էին. ասիկա բոլորովին կը համաձայնի յունարէնի հետ. իսկ եթէ ասոր հետ նաեւ ա-արմատներ ալ կային, այն ատեն կրնայ լատ. *calidus* եւն. յիշուիլ :

§ 80. Միջին հայերէնի -ո-ի վերջաւորող յոգնակիները մեծաւ մասամբ (բայց ոչ մի-միայն) յերեւան կու գան գոյգ առարկաներու անունամանց մէջ. ուղ-ի, յե-ո-ի, դ-ո-ի, որ-ո-ի, փ-ո-ի : Այս պատճառաւ կարծիք եղած է թէ հօս -ի (ծագած -iā-է) վերջաւորութիւնը հնագոյն -ո- (հնդեւր. -ō) երկակի վերջաւորութեան մը վրայ աւելցած ըլլայ. այն ատեն այս

ձեւը պէտք էր որ վերջաձայնի օրէնքներէն հնազոյն եղած ըլլար: Բայց ասի շատ կասկածելի է, վասն զի --ի՛ ձեւին երկակի կիրառութեան համար հին հայերէնն եւ ոչ իսկ միակ օրինակ մ'ունի: Ասոր համար անպայման նախամեծար կը համարիմ՝ -- վերջաւորող բազմաթիւ ածականներուն հետ կապել: Ասոնց՝ -- բառին մասին յայտնած իմ տեսութեան համաձայն (§ 32) բառ մեծի մասին հիմնունին --օրօ-- վերջաւորութիւն մը՝ որ --օր--է զարգացած էր. (զարգացումը նոյնպէս է՝ ինչպէս --ձ-- ձեւակերտին մէջ, § 79). հմմտ. իմ դուշակութիւնս --նի՛ իդական վերջաւորութեան մասին՝ § 38: --օրօ-- անշուշտ կը ծածկուի նաեւ --բ-- բառին մէջ (հմմտ. յուն. *χώνωψ*): --իրօ-- ձեւակերտ մը կը թաղուի --բնի-- բառին մէջ. ասկէ ածանցած է --բն--ի երկրորդական ձեւն՝ որ անդրազոյն կազմութիւն մըն է --նի՛-- ձեւակերտով. (հհնդկ. *ḥjryā-* «*թռչելով տարածուող և տես. orazifya-* բազէն, մակեդ. *αίγίποψ, ἀργόπους*, Hatzidakis IF, XI, 315): Ընդհանրապէս --իրօ-- ձեւակերտ մը պէտք է անշուշտ փնտռել ամէն --ի-- վերջաւորող բառերու մէջ. (--նի՛-- , --նի՛-- , եւն.): Բայց --ի-- վերջաւորող անուանց ուրիշ մէկ մասն ո՛չ թէ --օր--ի արդիւնքն է, այլ --նի՛--ի, որ մեծաւ մասամբ --նի՛--ի զարգացած է. այսպէս՝ օր. աղ. ն--բ-- , սեռ. եղ. ն--բ--ի, սեռ. յոգն. ն--բ--աց, հմմտ. յուն. *πάτριος* լատ. *patrus* (հմմտ. --բ-- , --բ--): այսպէս նաեւ րոն բառէն ածանցած ածականը րոն--ի րոն--ի բառին մէջ, հմմտ. յուն. *ὄμωσ*, որ բառ ինքեան «տան վերաբերող» կը նշանակէ. (W էյ է MSL, VIII, 236 րոն--ի ձեւին մէջ սեռական մը կը տեսնէ, որ ինծի շատ համոզիչ չ'երեւար). հոս --նի՛-- փոխանակ սպասուած --ի--ի՛ արդիւնքն է րոն--ի, սեռ. րոն բառին ազգեցութեան:

Հին հայերէնի --ի-- վերջաւորող հաւաքական կազմութեան միմիակ օրինակն է՝ բոս Աարստի,

ի-արմատներէն: Որեւոր բառին եզակի ձեւ մը գոյութիւն չունի. բայց ստի անշուշտ հարցական գերանուան արմատէն ածանցած բլլալու է. եւ այն *որ այն աղերսն ունենալու է թի հետ, ինչ աղերս որ էր ունէր է՝ հարցական անուան հետ. արդ թէեւ էր ի-արմատ չէ, բայց գոնէ ի--արմատ մըն է: — Այս ենթադրեալ *որ «ոմն», բառը միեւնոյն չէ որ յարաբերական գերանուան հետ. վասն զի վերջինս նախաւոր մակբայ մըն է, տ. § 30: Ուր որ այս բառը կը հոլովի՝ հոլովի ձեւը կրնայ բուն նախադասութեան մէջ բառին կիրառութենէն կախում ունենալ. սակայն եւ այնպէս կրնայ նաեւ՝ յունարէնէ ծանօթ եզանակաւ՝ համաձայնիլ այն բառին հոլովի ձեւին, որուն հետ աղերս ունի. որո՞՞մ ինքորէ ի՛ +նէ որո-ր: Ասի գերանուան կրկնութեան մ' առիթ տուած է. որոնին մերչ ի ճշմարտութիւնն զորո՞ որ + . . . ոչ էն անհասան: Ասկից կը մեկնուի արգի հայերէնի որո՞ որ, որ մորոն որ (Այտընեան Բ. 51. երկրորդ որոն անփոփոխ կը մնայ, չի հոլովի): Ամենեւին չեմ ժխտեր թէ այստեղ եւ գերանուանս կրկնութեան ժամանակ այնպիսի դիպաց մէջ՝ ինչպէս ժողովեցին որ շար ե- որ սկսեալ, արդէն շատ մերձաւոր կ'երեւար «ոմն» նշանակութիւնը: Արնայ յիշատակուիլ նաեւ այն՝ թէ հին իրերէն *inli* «այն» բառէն (յարաբերական նախադասութեան մ' առջեւ) զարգացած է արգի իրերէն գոյական մը՝ *té, té* «անձ մը», հմմտ. *Հեղին. Aspirationen i Irsk* էջ 132, ինչպէս որ նաեւ իր. *ní* «իր մը» միեւնոյն է *ní* չէղբին հետ, *nech* «որ» գերանուան որ յարաբերական նախադասութեան մ' առջեւ կը գտնուի յաճախ: Բայց էր բառին պատճառաւ (որուն մասին այլուր տ. Բ ու գ գ է KZ XXXII, 8) չի հաստատուիր այն տեսութիւնը՝ թէ *որ «անձ մը» այսպիսի ասացուածներէ հանուած բլլայ [հմմտ. հմմտ. *Հեղին. Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien* էջ 22]:

Ի հարկէ ՚եւր վերջաւորութիւնը կը գտնուի նաեւ շատ մը նուազականներու մէջ՝ որոնք կը վերջաւորին ՚ի, սեռ. ՚ի (նարմատներ): Սակայն թերեւս պատահական չէ որ ասոնք՝ ՚ի կամ ՚ի: արմատներու նուազականներ են. իցիւեւր, հաւաքական իցիի, սեռ. իցիւն, իոց սեռ. իցի. քարչիւեւր՝ քարչի (քարչ, ՚արմատ). նախեւր նախի (նա, ՚ի: արմատ կամ ուարմատ. ասի արմատոյկազմութեան համեմատ՝ ապահովապէս պարսկերէն է), արաւելեւր՝ արաւիլ (արաւ, ՚ի: արմատ):

Պարզ վերջաւորութիւնն -ուր՝ յերեւան կ'ելլէ ուեւր (վերը՝ § 61) բառին մէջ, որ նախնաբար անշուշտ հաւաքական էր: Բայց հաւաքական վերջաւորութիւնը բնականապէս տարբեր չէ միւս -ուր վերջաւորութեանն, որ ապահովապէս կրնայ բնորոշուիլ սա բառերուն համար -ուր՝ հհնդկ. धा- (՚ուր՝ ՚ուր բառէն, ՚ուր՝ ՚ուր, արաւել. թալար յուն. θάλλω, երիւր = երիւր, անշուշտ նաեւ բառիս մէջ՝ ուրաւուր = ուրաւ, ՚ուր՝ § 38, թերեւս ՚ուր՝ ՚ուր բառին քով (ձայնաւորաց մասին համար. § 47-ին վերջը. փոխառութեան մը հնարաւորութեան մասին համար. Հիւբշման I, 130.) նաեւ կրնայ փնտռուիլ ինչ ինչ բառերու մէջ՝ որոնք տակաւին չեն մեկնուած, զ. օր. իոուր: Կան դարձեալ -ուր վերջաւորութեանն բազմաթիւ անդրադոյն կազմութիւններ: Թէ ՚եւր (ուսկից նախ-՚եւր) ինչ չափով աղերս ունի -ուր վերջաւորութեան հետ, կրնայ տարակուսական ըլլալ. ՚եւր բառէն ածանցած է (յուն. μεγαίρω): Ընդհակառակն պարզ անդրադոյն կազմութիւններ են՝ նախ-ուր (նախ, իսկ ՚ի յուն. -μοσ յաճախադէպ վերջաւորութեան մասին տես Բ ու զ զ է KZ, XXXII, 79), ՚ուր (՚ուր § 71), նոյնպէս շատ մը բառեր, որոնք -ուր վերջաւորութեան հաւաքական նշանակութիւն մը կ'ենթադրեն. յուր (Հիւբշմանի IF, Anz. VIII, 47 այն

ենթադրութիւնը՝ թէ --բէն պարսկերէն ըլլայ
 — նպակ. *ā-yān* “սովորութիւն” — մերժելու է,
 նոյն իսկ *ā-nān* բառին պատճառաւ.) *ā-nān*
 (է՛ ծագած է անշուշտ -*ān* եւ այս ալ **ānān*-
 է), այսինքն բուն “մին ի մագուց” հմմտ. *ā-nān*
 (է՛ տառին առջեւ անցած ոչ-նախաւոր շ գիրը կը
 մեկնուի ժողովրդական-ստուգարանական նմանո-
 զութեամբ բառերու՝ *ā-nān*, *ā-nān* § 54,
 § 79): Երկու հաւաքական վերջաւորութիւնք
 կուտակուած են բառիս մէջ՝ *ā-nān*, հմմտ.
ā-nān § 78ին վերջը): --մ վերջաւորութեամբ՝ որուն
 նոյնութիւնը յուն. -*ōn* հետ՝ վերը § 78 ցու-
 ցուած է, տեղւոյ անուանց մէջ, աւելցուելով
 --բ՝ ձեւակերտին վրայ՝ կը կազմուին --բմ վեր-
 ջաւորող տեղւոյ անունները (հմմտ. Հիւրշման,
 IF, VIII, 47). *ā-nān*, *ā-nān* եւն եւն:

Վերջաւորութիւնն --բ պէտք է բաժնել
 -*ā*- (-*ā*-արմատներու վերջաւորութիւն) + -*no*:-
 Արդ -*o*- արմատներուն վերջաւորութեան վրայ՝
 աւելնալով -*no*- ձեւակերտին՝ յառաջ եկած են --բ
 եւ --բ վերջաւորութիւնները, որոնք նմանապէս
 հաւաքական նշանակութիւն ունին: Այսպէս
 Միջին հայերէնի մէջ՝ *ā-nān*, *ā-nān*,
 յոգն. բառիս *ā-nān*, *ā-nān*. *ā-nān*: Եւ ազ պայծառ
 է հաւաքական նշանակութիւնը հին հայ. բա-
 ւերու՝ *ā-nān*, *ā-nān* ո՞ր բառէն (ո- կամ ի-
 արմատ) եւ *ā-nān*, *ā-nān* բառէն կազմուած: Այս
 --բ վերջաւորութիւնն առանց ընդլայնման յե-
 րեւան կու գայ հին հայ. հաւաքականիս մէջ՝
ā-nān հաւաքական հայ բառին (ո-արմատ): Ասկէ
 ամանցած է *ā-nān*. հմմտ. *ā-nān*, *ā-nān*,
 ցերէն (որ ե՞բ-այեցի՞ ձեւին հետ միասին յառաջ
 կու գայ -*ā-nān*-արմատէ մը, որ հայ. յոգն. *ā-nān*.
 -ց վերջաւորութեան մէջ մնացած է, հմմտ. KZ,
 XXXVIII, 237): Բաւական պատճառ չկայ ընդ ու-
 նելու թէ --բէն ծագում առած ըլլայ --բէնէ:

Գարձեալ -եր վերջաւորութիւնը կը գտնուի բառի մէջ՝ -դանդեր, որ կապ ունի բառերու հետ՝ -դանդեմ, -դանդին, -դանդի-ս եւ -դանդ (տ- կամ ի-արմատ) (-դ անշուշտ ածանցող մըն է. հմմտ. յուն. *πλανάω*?) : Բայց որովհետեւ -եր պէտք էր թէ սեռականի (-երոյ) եւ թէ ամէն ածանցմանց մէջ -երի հետ նոյնանալ, ասոր համար երկու վերջաւորութիւնքն արդէն հին հայերէնի մէջ իրարու խառնուած են : Փոխանակ -երի կը գտնուի -եր բառերու մէջ՝ քաներ (քաների քով) եւ հարկեր՝ հարկ բառէն (ի-տարմատ), նոյնպէս խտորում մըն է՝ վանորոյ՝ վաներոյ-ս ձեւի քով : Չեաներ բառին մէջ նախաւոր -եր այնպէս հաւանական է՝ ինչպէս -եր (յե-ն ն-արմատ մըն է) : Միջին հայերէնի մէջ ե- եղած է ե (կարս, էջ 69) : ասով երկու վերջաւորութիւններն ալ կատարելապէս իրարու խառնակուած են :

Հայերէնի մէջ յաճախագէտ է շքնդարձակուած -ը վերջաւորութիւն մը. բայց հաւաքական նշանակութիւն չունի. քննոր՝ քննմեմ, քննր՝ քնն բառի քով (§ 30) խորո՝ խորեմէ, իտորո՝ իտորմեմէ, յորորո, ուսկից յորորեմեմ անշուշտ յորոք բառէն, (հմմտ. Բուզգէ, KZ, XXXII, 22), դարոր (§ 50). ցնոր որ թերեւս առնչութիւն ունի գոթ. *skeinans* հետ, ամիդ § 28) : Գլորեմ անդրագոյն կազմութիւն մըն է քննի քով :

Վերջապէս կան նաեւ -իք եւ -որ վերջաւորութիւններ, որոնք բայանուան նշանակութիւն ունին, այսպէս՝ ինդիք՝ ինդրեմ, ինդր բառին քով՝ սեռ. ինդի (վերք § 47. հմմտ. նաեւ KZ, XXXVIII, 388). Բեքիք § 19, ուսկից Բեքեմ, իտիք (անշուշտ բառերու քով՝ խոր, խորեմ, տես՝ վերք. հնդեւր. փոխանակութիւն օ:օ), իտոր (իտոր, բառին քով § 28. հնդեւր. փոխանակութիւն օ:օ), իտոր (իտրեմէ § 9,

§ 51), Բ-՝-ը՝ Բ-՝-ը՝, անշուշտ նաև ան-ը, որմէ հ-ն-ը, ընդ-ն-ն-ը, գուցէ թէ աղերս ունի լատ. բառերու հետ *ānus* «սաքի օղակ» բոժոժ, սրբան, *ānulus* «օղակ» (Բ. ու գ գ է KZ, XXXII, 3): Հնդեւր. -ti- վերջաւորութեամբ ընդարձակումներ են (ուր բայ մ'իբր միջին անգամ ենթադրելու է) յաջորդ կազմութիւններս՝ Խորհուրդ, Ժողովուրդ (Հմմտ. KZ, XXXVIII, 219, ուր սակայն ես այս տիպին ծագման ուղղակի սկիզբն ըմբռնած չէի տակաւին). ուրիշ օրինակ մըն է Կոչուրդ սեռ. Կոչուրդ կամ Կոչուրդ: Ի հարկէ հոս երկրորդ տեսակ հարմարումն իբր արմատ՝ զարմանալի է. բայց նոյնպէս կը գտնուի նաև ուրիշ բառերու մէջ ալ, ուր -ti վերջաւորութիւնը գնելու ենք. (Հմմտ. Ել-ն-ը § 50): Կոչուրդ բառին քով կայ Կոչուրդ սեռ. յոգն. Կոչուրդից (ընդլայնում -ը վերջաւորութեան): Այս՝ ինչպէս նաև Կոչուր, Կոչուց եւն՝ կազմուած են Կ-մ բառէն. իսկ այս բառն ալ միեւնոյն է հհնդկ. *a-gām*, յուն. *ἄβηγ* բառերուն հետ. արդէն Delbrück գուշակած էր թէ **g^uā*-արմատը կը նշանակէր «սաքը գնել», տ. *Vergleichende Syntax*, II, 77. ուստի *βέβαιος* նշանակութեան կողմանէ կը համաձայնի Կոչուր բառին հետ, եւ արդէն W էյ է նոյնը Կ-մի հետ կշռած է (MSL, VIII, 279): Ուստի **g^uā*-արմատը հայերէնի մէջ *g^uem-* (Ե-ն) արմատով մէկ յարացուցի հետ չէ միացած. բայց ասկէ տակաւին չի հետեւիր թէ անոնց մէջ ստուգաբանական աղերս մը գոյութիւն չունի: Պարծեալ -ը կամ -ի վերջաւորող անանցման անդրադոյն կազմութիւն մըն է [Կոչուրդ սեռ. եւ] միւրեմ անուանականին արմատականը, եւ այն՝ կամ անդրադոյն կազմութիւն մըն է միջնորդութեամբ -ուրի եւ կամ միջնորդութեամբ -ուրի (ինչպէս Կոչուրդ՝ Կոչուրդ, Կոչուրդ՝ Կոչուրդ, Հմմտ. Կոչուրդ): Յամենայն գէշս արմատը բովանդակուած է մի-ի մէջ. եթէ ասիկա **mōq-* է յառաջ կու գա,

այն ատեն հնարաւոր կ'ըլլայ կապ մը գնել հոյ-
բառերու հետ՝ *mokerō* «խոնաւ», *moknqti* «տամ-
կանալ, թըջել», *močiti* «թըջել, խոնաւցընել»,
սակայն միայն այն ենթագորութեամբ՝ որ սլաւական
օձայնը հնդեւր. օ մըն է եւ ոչ հնդեւր. օ մը:

Հնդեւր. ամէն լեզուներէն քաջածանօթ է
-ro- ձեւակերտը. սակայն հաւաքականներու կամ
վերացեալ գոյականներու կազմութեան կամար
միայն հայերէնի մէջ գործածուած է. [Տմնո. սակայն
ուս. дѣтвора «մանուկներ», пятеро «հինգ
միասին», дубрава «կաղնեստան» եւն. լատ.
nātūra, ūsūra, cultūra, իր. *buar* «կովեր», *iascar*
«ձկներ»]:

§ 82. Պատմական քերականութիւն կիլի-
կեան-Հայերէնի. դարագլուխ կազմող գործին բազ-
մարդիւն հեղինակը՝ Գոկա. Յովսէփ Արքա, ճառա-
խօսութեան մը մէջ՝ զոր արտասանած է Համբուրգի
ԺԳ. Արեւելագիտական համաժողովին ատեն
(Տմնո. IF, Anz. XIII, 292 եւ հետեւ. Հ-նդէ-
1903, էջ 10—14), այն տեսութիւնը յայտնած է
թէ միջին-հայերէնի յոգնակիներուն վերջաւորու-
թիւններն՝ -եր, -նի, --ի եւ -դի (արտասանել -ձի)
փոխ առնուած ըլլան կաւկասեան լեզուներէն, ուր
(այլեւայլ բարբառներու մէջ) կը գտնուին բոլորովին
նոյն յոգնակի վերջաւորութիւնները: Բայց որով-
հետեւ՝ ինչպէս իրաւամբ կը շեշտէ Արքա, պատ-
մական ժամանակին մէջ տեղի ունեցած փոխառու-
թեան մը մասին չի կրնար խօսք ըլլալ, ուստի
բայ իւր կարծեաց՝ յոգնակի այս խնդրական եր-
եւոյթներուն սկիզբը նախապատմական ժամանակէն
ըլլալու է՝ արիական-հայ գաղթականութենէն
յառաջ: Այս յոգնակերանները թէպէտ եւ հայե-
րէնի մէջ մտան, բայց հին հայերէն բարձր ու
մատենագրական լեզուին մէջ չկրցան լեռել քաղա-
քացիական իրաւունք ստանալ: Հազիւ միջին
դարուն վերջերը՝ նոր կիլիկեան-հայերէն սամկորէն

լեզուով գտան նաեւ բնդ-հանուր մուտք մատենագրական լեզուին մէջ:

Սակայն այս տեսութեան հակառակ կ'ելլեն անյայտելի դժուարութիւններ. 1. Հայերէնի հաւաքական-յոգնակի վերջաւորութիւններն այնպիսի անձուկ աղերս մ'ունին բովանդակ հայկական ու հնդեւրոպական ձեւակերտի գրութեան հետ, որ փոխառութեան մը մասին բացարձակապէս խօսք չի կրնար բլլալ: 2. Եթէ հին հայերէնի մատենագրական լեզուն իրապէս աւելի հնագոյն դրոշմ մ'ունեցած ալ բլլայ՝ քան նոյն ժամանակ խօսուած լեզուն, սակայն ամենաշատը հարիւր տարւան մը տարբերութեան վրայ կրնայ խնդիր բլլալ, բայց ոչ ամբողջ հազարամեայ միջոցի մը վրայ (որ կարստի տեսութեան համար հարկաւոր էր): 3. Եթէ յոգնակի վերջաւորութիւններն այն ամենահին ժամանակեան մէջ փոխ առնուած բլլային՝ այն ատեն անոնք անհրաժեշտ պէտք էին կամաց կամաց յոգնական հօլովում բնդունիլ. հազիւ յոնթացս պատմական հին հայերէնի շրջանին պատրաստուած են միջին հայերէնի յոգնակեոյ գրութեան համաձայնական պայմանները. իսկ լրիւ զարգացած են միայն միջին հայերէնի շրջանին մէջ: 4. Կարելի չէ նոյն խնդրոյ ներքեւ եզող յոգնակի կազմութիւնները նկատել իբր նախաբար գաւառաբարբառական երեւոյթ մը. վասն զի այս պարագային քանի մը հայկական բարբառները՝ զարգացման կողմանէ հազար տարիէն ալ աւելի յառաջացած բլլալու էին միւսներէն. բայց հիմ շունինք այսպիսի խորունկ գաւառաբարբառական տարբերութիւններ բնդունիլ հին հայերէնի համար. մանաւանդ թէ միջին եւ արդի հայերէնին փորձական քննութիւնն ուրիշ ձայնական հիմ մը ցոյց չի տար՝ բայց եթէ մեզի ծանօթ հին հայերէնը. (Հիւբշման IF, Anz. XII, 51). այն ատեն աւելի անկարելի է այսպիսի ահագին տարբերութիւններ

ընդունիլ հոլովման մէջ: 5. Փոխառութիւնն այն պատճառաւ ալ անկարելի է, որ կաւկասեան լեզուներն ընդհանրապէս հայերէնի վրայ ազդեցութիւն ունեցած չեն: Հիւրշման, Armenische Grammatik, I, 397 կ'ուզէ կաւկասեան լեզուէ փոխառութիւն համարել միայն մէկ հին հայերէն բառ, այսինքն՝ +օձ, եւ ասով շատ ու շատ բանի հաւանած է արդէն. վասն զի +օձ՝ իբր հարազատ հնգերուպահան բառ ձայն առ ձայն կը համաձայնի մեզ. *swach*՝ «տկար», բառին հետ. (նշանակութեան մասին հմտաւ. հին սկանդ. *blauðr*՝ «θῆλυς» = հին անգլ. *bleaþ*՝ «տկար», իսկ լատ. *mulier* առ *mollis*, Sommer, IF, XI, 54): Նշեալ հին կաւկասեան բառերը հայերէնէն առած ըլլալու են, ինչպէս ուրիշ տասնեակ կամ մանաւանդ հարիւրաւոր կաւկասեան բառերը: Եթէ ի նկատի առնուի որ Հայք թէպէտ եւ բազմութիւ բառեր փոխ առած են Պարսեցմէ՝ որոնք քաղաքակրթական ու քաղաքական տեսակէտով աւելի բարձր էին, բայց հոլովական տարր մ'իսկ ընդունած չեն ամենեւին (եւ ոչ իսկ բաղդատական վերջաւորութիւնը. վասն զի ասիկա թէպէտ պարսկերէն է, բայց հայ գեանի վրայ իբրեւ բաղդատական վերջաւորութիւն սկսած է գործածուիլ) եւ շափազանց սակաւութիւ ւժանցման տարրներ. (գրեթէ ամէն վերջաւորութիւնները՝ որոնք իբր պարսկերէն նշանակուած են, բնիկ հայերէն են), որով բոլորովին անբժեռնելի է, որ օտար հոլովման դրութիւն մ'ընդունած ըլլան Հայք կաւկասեան ժողովուրդներէն, որոնք Հայոցմէ քաղաքակրթականօրէն ու քաղաքականօրէն վար էին, եւ որոնցմէ հազիւ թէ միակ բառ փոխ առած ըլլան, մինչդեռ ընդհակառակն Հայք իրենց սեպհական լեզուազանձը մեծաքանակ տուած են կաւկասեան ժողովրդոց:

Արտաի իւր տեսութեան համար յառաջ բերած առանձինն փաստերը պէտք են այս պարա-

գայից մէջ անազդեցիկ մնալ. սակայն կարելի է զատոնք առանց ցաւի բոլորովին թողուլ, վասն զի բնդ-հանրապէս չունին ապացուցի զօրութիւն: Ատոնք են՝ 1. կարծուած զուզընթացութիւն մ'այլեւայլ յոգնակի վերջաւորութեանց աշխարհազբաւան բաժանման մը թէ կաւկասեան եւ թէ հայ հողի վրայ. -Գ- ձեւերը արեւելեան բաժնին մէջ սահմանափակուած ըլլան, եւ -Ո՛՛- յոգնակին՝ արեւմտեան բաժնին (բայց -Էր եւ -Նէր — ծագած -Նի + -Էրէ — թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան հայերէնի մէջ յերեւան կու դան միեւնոյն կանոններով. -Էր միավանկ՝ իսկ -Նէր բազմավանկ բառերէն վերջը): 2. Չայնաւորական ներդաշնակութեան տիրելը, ինչպէս կը կարծէ, երկու կողման ալ յոգնական հոլովման մէջ: Չայնաւորական ներդաշնակութիւնն երկու կողմն ալ աւելի տեղ տեղ ցանուցիր տեսնուած երեւոյթ մըն է (— կարստ՝ հայերէնի համար կոչում կ'ընէ Ագուլխի գաւառաբարբառը —), եւ խօսք չի կրնար ըլլալ այս ձայնական սովորութեան փոխառութեան մը մասին՝ որ մերձաւորապէս 3000 տարի յառաջ տեղի ունեցած ըլլայ. բնդ-հանրապէս անբնդունելի է այն կարծիքը թէ Հայոց այլուստ անծանօթ ներդաշնակութեան օտար սկզբունք մը՝ օտար օրինակի մը համեմատ՝ կենդանի մնացած ըլլայ փոխառեալ՝ բայց անդրազոյն աճած վերջաւորութեանց մէջ: 3. Յոգնակի վերջաւորութեան բնորութեան համար՝ վանկաթուի նշանակութիւնը թէ հայերէնի եւ թէ քանի մը կաւկասեան լեզուաց մէջ (օրինակի աղագաւ Ուտեաց լեզուին մէջ վանկաթիւն որոշիչ է -ԱԻ եւ -ԱՄ յոգնակի վերջաւորութեանց միջեւ բնորութիւն բնելու համար): — Անհիմն է այն ենթադրութիւնը թէ արդէն ուղղակի դրացի ըլլալն անկարելի կ'ընէ բնդունիլ որ հոս պարզ պատահական համաձայնութիւն մը միայն կրնայ գտնուիլ: Գանիական -ԵԻ եւ գերմաներէն -ԵԻ

յոգնակի վերջաւորութեանց մէջ եղած համաձայնութիւնը բոլորովին պատահական է. թէպէտ եւ երկու լեզուներն ալ ոչ միայն անմիջնորդական դրացիներ են, այլ նոյն իսկ մերձաւոր ազգականներ (իսկ աշխարհագրականօրէն ոչ շատ հեռու բրետոններէնի -*er* յոգնակի վերջաւորութիւնն ալ թէ դանիական եւ թէ գերմանական յոգնակի վերջաւորութենէն տարբեր է): Աւեկասեան քանի մը լեզուաց մէջ իգականը նախագաս ձով կը նշանակուի. հիւրկան. *ignava* «սիրական», *dignava* «սիրուհի», Schiefner § 27. հմմտ. իւր Kasi-kumükische Studien § 8): Ճիշդ նման կը հնչէ հայ. -որ բառին դ-որ ծանօթ իգականը: Արդ այս տեղը միայն պատահական համաձայնութեան մը մասին խօսք կրնայ ըլլալ: Բայց պէտք չկայ որ յոգնակի կազմութեանց մէջ տեսնուած համաձայնութիւնը բոլորովին ալ պատահական ըլլայ: Աւեկասեան -*i* վերջաւորող յոգնակի կազմութիւնները (-*i*, -*ni*, -*ni*, -*ri*, -*vi*, -*ti* հիւրկաներէնի մէջ, -*ri*, -*di*, -*ti* կասիկումիկերէնի մէջ, -*bi*, -*abi*, -*zabi* աւարերէնի մէջ, -*i*, -*si*, -*ni*, -*bi* թուշերէնի մէջ) կրնան արգիւնքն ըլլալ այն բանին, որ կաւկասի ժողովուրդներ հնագոյն ժամանակի մը մէջ՝ հնգերուպական -*i* հաւաքական վերջաւորութիւնը փոխ առած են հայերէնէ: Ընդհակառակն -*r* յոգնակիին մէջ տեսնուած համաձայնութիւնը պէտք է որ պատահական ըլլայ, եթէ ետրուկերէնը կաւկասեան բարբառ մ'ըլլայ, ինչպէս Vilh. Thomsen կը կարծէ (հմմտ. ետրուկ. յոգն. *clenar*, *clan* «որդի», բառինկեա): Չեմ գիտեր թէ արգեօք այս պարագային մէջ կաւկասեան -*r* յոգնակիին կրնայ թուրք-մոնղոլ-մանջուերէն -*r* յոգնակիին հետ համեմատուիլ:

ՎԵՐՋՈՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹՐԲՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

“Հայերէնէ փոխառեալ բառեր թրքերէնի մէջ” հատածին դէմ կը հակաճառէ Dr. Bernhard Munkácsi ի թերթին Keleti Szemle V 352—357 նուազ յօրինուածական եւ իրական շատ քիչ տեղեկութիւն տուող յօդուածի մը մէջ: Ըստ յօդուածին պատասխանեց Պրոֆ. Պեդերսըն ի թերթին KZ XL 181—206: Նախ կը քննէ Հայոց ու Թրքաց յարաբերութիւնները՝ ժամանակագրական, ազգագրական եւ աշխարհագրական հանգամանքներով, եւ ապա շարք մը դիտողութիւններ կ'ընէ իւրաքանչիւր բառի վրայ: Թրք. *dürü* բառին նկատմամբ (§ 69) հայկ. *տեսնա*. *տե-նից* “չղարչ” բառը յառաջ կը բերէ: § 71ին մէջ *ինի+* եւ *սլաւ*. *könjiga* բառերուն միջեւ եղած յարաբերութեանց մասին ընդարձակ տեղեկութիւն մը կու տայ եւ հաւանական կը կարծէ թէ *ինի+* բառին ն ձայնը երբեմն փափկահնչուն եղած է: Մունկաշիի ամէն առարկութեանց պատասխանած միջոցին՝ կը քննէ թրքերէնի ձայնական դրութեան եւ բառակազմութեան այլեւայլ կէտերը. թրք. *taxar* բառին մէջ (§ 68) յերեւան կու գայ ձայնաւորի նմանածայնութիւն մը՝ որ կը հաստատուի նաեւ *օսմ*. *աչաğ* “ծառ” եւ *օրխ*. *ygač* բառերով. թէպէտ Մունկաշի թրքերէն *s* վերջաւորող գոյականներուն համար՝ իրաւամբ մատնանիշ կ'ընէ *օսմ*. *pus* “մէդ, մշուշ” չազատ. *äs* “միտք” սակայն ասիկա § 62ին համար ամենեւին նշանակութիւն չունի (*օսմ*. *tas* “կունդ” բառին հետ հմմտ):

Թբբերէնէ փոխառեալ մածառերէն tar «կունդ-
 բառը, որ չ ցոյց կու տայ)։ Թբբ. āš-āk (§ 60)
 բառին բաղձաթիւ զուգընթացութիւններ ցոյց կը
 տրուին յետագաս ձեւակերտի կազմութեան հա-
 մար. շագատ. arna «ական, կորի», եւ օսմ.
 արց զուգընթաց է բառիս հետ՝ օսմ. turna
 «կռուկ», եւ մոնգ. (փոխառեալ բառ.) toγorixun.
 երկու բառիս մէջ ալ -rn. յառաջ կու գայ -rgn-է,
 ուստի եւ arna կ'ենթադրէ *arygyn ձեւ մը՝ ծա-
 դում առած *aruginէ, որ արցի հետ աղերս
 ունի այնպէս՝ ինչպէս օսմ. kojun մոնգ. xonin
 ունի օրիս. koǰ «ոչխար», բառին հետ։ Տարակից
 չկայ թէ Թբբ. բառերուս մէջ՝ kaz «սագ», kyz
 «աղջիկ, կոյս», ուրիշ նախաւոր սկզբնաձայն մը
 գոյութիւն ունեցած է՝ քան թէ kan «արիւն»,
 kar «ծիւն», բառերուն մէջ. բայց ըստ մոնգոլերէնի՝
 kan եւ kar բառերուն մէջ k- գոյութիւն ունի.
 ուստի kaz եւ kyz բառերուն համար ընդունելու
 է g- մը։ Հայ. հոյ» բառը նախապէս իբր փաղա-
 քշական անուն՝ «փոքրիկ հովուուհի» կը մեկնուի.
 հմմտ. յուն. փաղաքշական անուն՝ Βουχίων
 եւ βουχόλος «հովու», իր. buachaill բրեւ. bugel
 «մանչ», այն ատեն հոյ» կարելի է *g^ouqⁱ-s
 նախաձեւի մը վերածել. վերջաւորութեան
 մասին հմմտ. Իփրէ, փաղաքշական անուն՝ Իփր-
 γένεια Իփրանասσα եւն քով։ Վերջապէս Պեգեր-
 օրն կ'ապացուցանէ որ Մունկաշիի՝ յականէ յա-
 նուանէ շագատ. kočkar բառին մասին բրած
 քննութիւնը բոլորովին սխալ է։ Երբեւ հայերէնէ
 փոխառեալ բառ՝ ի վերջոյ յառաջ կը բերէ Թբբ.
 täl բառը՝ որ հայ. Թէլ բառն է (ծագած *tenslo-է,
 հմմտ. հնդկ. tantu-š «թել», իր. tét, կրմբ. tant
 «լար, թել», Թերեւս Թէլ կերպապէս լատ. telum
 բառին հետ միեւնոյն ըլլայ)։

ԱՅԲՈՒԹԵՆՆԱԿԱՆ ՅԱՆԿ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄԷՋ ՍՏՈՒԳԱ-
ԲԱՆՈՒՆԺ ԵՒ ՅԻՋՈՒՆԺ ԲԱՌԵՐՈՒ, ՄԱՍ-
ՆԻԿՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳՐԵՐՈՒ

<p>Ա. 6, 17 (անիծ, արագիւ),
43, (-անեմ), 44 (Հար-
ցանեմ), 61 (Ասեմ), 87
(անիծ), 107, 111, 114, 118,
131, 132, 133, 136, 137
(կանայք), 138, 153 (Հաստ)
ագանեմ 115, 164
*ագել (= ագանեմ) 192, 193
ագամ 8
ագատանի 216
ագգ 142
ագգր 143
ագն 142
ագնիւ 221
ալ (գ.ա.) 119
ալիք 61
ախոյեան 162
-ած (աարած) 66, 214
ակն 89, 98
ակնածու 222
աչ 56, 57
աչեակ 57, 115
աղայ (աղամ) 109
աղանդ 226
աղանդեմ 226
աղանդեր 226
աղանդիք 226
աղանդիք 226
աղաչեմ 26, 91, 98, 135
աղաւաղեմ 57
աղաւթ 26</p> | <p>աղաւրի 31
աղբեր (սեռ.) 34
աղբերք 47
աղբիւր 34, 61
աղբրա 91
աղծեալ (ա. աղա) 143
*աղո- (աղաչեմ) 135
աղջ 56
աղջաղջ 56
աղջամաղջեմ 56
աղջու թիւն 25
աղա 47, 143
աղաաղա 47, 57
աղաաղաին 47
աղաաղաուկ 47
անեմ (ա. յաճախ) 62, 97,
100, 158
անիւն 141
-ամ- (ծամեմ) 47, 161 (ժա-
մանակ)
ամ 116 (ամ յամ տունեմ)
ամաչեմ 17, 26
ամաւթ 26
ամիս 48, 128, 140
ամուսին 191 ✓
ամոգ 47
-այ (արքայ) 103, 104, 106
(այ-) 118 (այ = ա?), 119
135 (փեայ)
-ային 104
ալ 114, 116</p> |
|--|--|

- այդ 119
 այն 117, 118
 այնքան 68
 այր 31, 90, 117
 այրեմ 31
 այցելեմ 37
 այցեմ 164
 ան (իծ) 18
 -ան 216, 217, 225 (յոգնկրտ.)
 225 (գործարանն)
 -անամ 40 (ներկյկրտ.)
 անաւ. թի 17 (= նաւ. թի) ւ.
 անաւ. սր
 անաւ. սր 17 (= նաւ. սր) 124,
 125
 անգ 56, 118
 անգէն 56
 անգունդք 35
 -անեւ 44 (սեւաննել)
 -անեմ (ներկյկրտ.) 40, 41,
 42, 44, 143
 անթ առամ 127
 անթ արշամ 127
 -անի 216
 անիծ 17, 18, 87, 144
 անիծ անեմ 143
 -անիմ 39 (ծնանիմ), 41
 (կրտ. բն.)
 անկանիմ 42, 47
 անկիւն 98
 անկնապարծ (ծ լինել) 148
 անկուկ 47
 անուր 62, 227
 անուրջ 114, 120, 151
 անցանեմ 42, 146
 անքոյթ 26
 աշխարհ 34, 53
 աշուն 157, 158
 աշք 94, 96, 98, 181
 ապա(շնորհ) 35
 ապրիմ 105, 148, 153
 ապրուստ 148, 153
 աջ 156, 157
 աջող 8, 157
 առ 165
 առաջ 10, 91, 157
 առաջին 91
 առաջնորդ 46
 առաւելանիմ 41
 առաւելում 6, 36, 41
 առաքեմ 91
 առն (սեռ.) 34, 91
 առնեմ 35, 162
 առնոյր 106
 առնում 35, 42
 առաջանեմ 193
 առաւ 193
 առաջի (կար.) 61
 առեղն 111
 առեմ 61
 -առտ 56, 147
 առտեղք 47
 առտէն 56
 արբ 61
 -առտ 219 (հաւառ)
 առտնե 37, 140
 առեան 67
 -ար (մտիթար) 32, (լեարդ)
 108, 147, (հաւառար) 180,
 (ոչխար) 224, 225, (-արան)
 արագ (= երագ) 17
 արագել 17
 -արան 225
 արարի 35
 արարք 30
 արբենայ 10
 արգել 37
 արգելում 37, 96, 100
 արդ 55
 արդար 8, 10, 224
 արեւ 192
 -արէն 224, 225
 արիւն 98
 արծաթ 124
 արծիւ 221
 արծուի 221
 արկանեմ 164
 -արկեմ (ուղակեմ) 194
 *արհ (առաւ.)- 90
 արհամարհեմ 56
 արհեստ 90
 արձակ 14
 արու 90, 108, 221
 արուեստ 90
 արջ 8, 156
 արտ 32, 33
 -արտ 220
 արտա- 32
 արտասուք 120
 արտասր 119
 արտարին 91
 արտաքո 32, 91, 103

- ա ր փ 34
 արփի 34
 արքայ 103, 121
 արքունի 103
 աւ (տար) 66, 106, (աւ-) 121,
 (աւ ձ)
 աւանդ 219
 աւգն 219
 աւգուտ 98, 219
 աւգտեմ 219
 աւդ 5, 115, 116
 աւելի 6, 36
 աւելորդ 6, 46
 աւելում 6, 7, 36, 37
 աւթ 108
 աւժիտ 98, 219
 աւձանեմ 42, 44, 47, 120,
 121, 122, 123
 *աւձնում (աւձանեմ) 122
 աւձ 8, 10, 120, 121
 -աւղ 111, (ձնաւղ եւն)
 աւղ 111
 աւսարդ 147
 աւտար 66
 աւտարտաի 218
 աւր 120, 151
 աւրհնեմ 34, 112
 ափ 149
 -ափն 74 (կառափն)
- Բ 7, 8, 13, 49, 51
 բա 71 (բայ)
 բազմի 128
 բազում 128
 բաժանորդ 46
 բահ 52, 53, 54
 բաղ (աձայն) 103
 բամ 71
 բայ 71, 87, 115
 բանեար 222
 բաներ 226
 բանջար 200
 բառնամ 35, 36
 -բար 84 (հրար)
 բարի 91
 բարձ 10
 բարձի (կար-) 36
 բարձկնեար 224
 բարձր 10, 45
 բարւոք 91
 բարբ 84
- բաւ 49
 բաւական 49
 բաւեմ 49
 բեկանեմ 42
 բեկոր 226
 բեմ 138
 բեմք 138
 բեռն 63
 բերան 135
 բերեմ 41
 բերե 109
 բիր 30
 -բն 148 (սկիզբն)
 բուրբ 62, 86, 226
 բոյլ 86 116
 բովանդակ 49
 բովեմ 49
 բուժ 26
 բուժից (սեռ.) 117
 բուժանեմ 42, 44, 123
 բուն 35, 48
 բուտ 44
 բս- 15
 -բբ 84 (իրբ)
- Գ 7, 8, 11, 12, 13, 16, 49,
 51, 95, 98, 99, 116, 143
 (ազգ) 192 (ազանիմ) 193
 գահ 53
 գազա 220 (տ. եւ սուտ)
 գամ 48
 գայլ 52, 116
 գաս (գամ) 48
 գար (ուն) 132
 գարնան 35
 գարշիմ 127
 գարուն 35, 132, 158
 գասակ 48
 գեաւղ 111
 գելում 36
 գեղեղիկ 111
 գեղձք 47, 96, 100
 գեա 203
 գեղ 112
 գին 129
 գինի 106
 գիշեր 96, 101, 113
 գիշերի (միք.) 101
 գիւղ 110, 111, 191, 192,
 193
 գիւտ 122, 123

- **զիւանում* 122 (*զամենեմ*)
զլորեմ 226
զլուխ 79
զնամ 131, 144
զոհ 90
զոհարանեմ 90
զող 220
զօղեմ 100
զօղեմ 90
զործ 45, 132
զուամար 227
զուամարտ 227
զուամարտակ 127
զս 15
զս 15
զամենեմ 42, 122, 123
- դ 7, 8, 12, 13, 32 (*լեարդ*),
 46 (*որդի*), 49, 51, 55, 56
 (անդ.) 89, (*զու.*) 145,
 (*յորդահոս*), 226 (*աղանդ*),
դադարել 10, 132
դալ 117, 118
դայեակ 115, 119
 **դայի* 115 (*դայեակ*)
դայլ 117, 118
դաւնամ 35
դեդեւեմ 132
դեհ 53
դեղերայր 225
դեղօրայք 225
դերձակ 14
դէզ 109
դժուարագատում 122
դիզանեմ 37, 40, 41, 42, 109
դիզում 37, 41
դոյն 109
դու 89
դուար 197
դուարք 29, 30, 232
դուրդն 21, 45
դաուի 222
դատեր 29 (*սեւ.*)
դարմ 54
դարմա 18
դրանդ 51
դրաւլ 147
դրսով 34
- ե 32, (*լեարդի*) 63, (*եթե*)
 82, (*եա*) 98, (*սիրեմ*) 111,
 (*ե-*) 129 (*ե-ի*) 130, 133,
 135, 136, 137, 138, (*ե-ի*)
 144, (*եղանիմ*) 145, 192
եա- 32, (*լեարդ*) 82, 112,
 133, 136, 226, (*եա-ե*)
եայ 104
 **եանամ* 33, (*եանամ*)
 **եանում* 136 (*եանում*)
եար 222, 224, 226
երբայեցերէն 225
եզ (*մի*) 129, 140
եզարար 141
եզակ 140
եզական 140
եզակի 140
եթե 63
եթե 63
ելան (*եմ*), 144, 145
ելանեմ 42, 144, 145, 146
ելիբ 124, 145
ելուզանեմ 144, 145, 146
ելունդ 145
ելուստ 145
ելք 145
եկեր 101
եկն 227
եհեղձ (*կար.*) 145
եզ- 111 (*առեղն*)
եզ- 144 (*եղանիմ*)
եզանակ 57
եզանիմ 37, 57, 82, 144, 145
եզարայր 19, 24
եզէն 196
եզէք 145 (*կար.*)
եզունդ 39
եմ 130
եմիցծ 124, 143
եմուս 143
են 55
եանամ 33
ենթա(զրեմ) 49, 140
ենի 216
եանդն 99
ես 131
եսոյզ 145
եսա 147
եսզ 67
եր 205, 206, 222, 225, 226,
 228, 231
եր(են) 225
երագ (= *արագ*) 17, 20

երաստանք 30
 երբ 8, 84
 երգիծոց 19, 34
 երգչուհի 20, 38
 երգուայ 38
 երեխայ 103
 երես 146
 երեսուն 55, 56
 երեսիմ 16, 50, 87, 146
 երեսայիմ 108
 երեք 17, 100, 115
 -երէն 225
 երթամ 20
 երթ 20
 երկ 104
 երկ(ու) 104
 երկայիմ 124
 երկան 19, 35, 42, 135
 երկիւղ 104, 110
 երկն 104
 երկնչիմ 27, 104
 երկշատ 218
 երկրորդ 46
 երրորդ 46
 երփն 34, 50
 եւ(թն) 28, 113
 եւ 109, 164
 -եւ- 110
 եւեթ 63
 եւթն 26, 28, 113
 եւղ 111
 եւս 109
 եփեմ 144

Ջ 5, 6, 33, (*մերդ — մերձ)
 78, (սուղ-) 79, 95, 128
 136, (լեզու) 141, 144, 146,
 (լիզու մը ընկու զանեմ) 157,
 158, 159, (զմէ) 160, 161,
 (զ — ըստ) 162
 զամբիղ 110
 զամբիւղ 110
 զայրանամ 34
 զատանեմ 162
 զատիմ 27 (հասանեմ)
 զարդ 55
 զարհուրացին 57
 զարհուրական 57
 զարհուրեցուցանեմ 57
 զարհուրիմ 57
 զաւղ 115

զբաւսանիմ 41
 զբաւսնում 41
 զգամ 104
 զգաստ 104
 զգեհում 36, 42, 129, 136,
 137
 զգեստ 36, 129
 զեզու 36
 զենի 130
 զենում 130
 զեռամ 50
 զմբրիմ 158
 զնին 158
 զննեմ 158, 161
 զոհ 53
 զամ 67
 զուարակ 158
 զրահ 53

Է 63, (եթէ) 106, 109, (էր)
 113, 164, (-է) 224, (մար-
 գարէ)
 էչ 113, 176, 178, 179
 էչ 146
 էր (սեռ) 109

Ը 15, 17 (սըբուհք), 131, 142
 (սըխալ), 155 (ըստ), 167
 (ստ-)

Ընդ 49, 154
 Ընդերք 139
 Ընթեհանում 35, 41
 Ընթերցանեմ 41
 Ընծայ 139
 Ընծիւղ 110
 *Ընկենամ 136 (ընկենում)
 Ընկենում 136
 Ընկեր 158
 Ընկլայ (կար-) 146
 Ընկլում 76, 136, 146
 Ընկլուզանեմ 76, 146
 Ընկղմմ 76
 Ընձիղ 110
 Ընձիւղ 110
 Ըստ 154, 155, 158, 159, 160,
 161
 Ըսփ(իւռ) 142

Թ 4, 12, 26 (ըւթ եւն), 63
 (եթէ), 163 (թողում), 87,

- 88, 108, 113, 126, 162
(նիւթեմ)
- թագ 8, 9
թագաւոր 8, 9
թաթաւեմ 26
թանամ 63
թանձու 49
թանձր 48, 49, 51
թառամեմ 63, 127
թարշամիմ 63, 127
թաւ 48
թաւալեմ 49
թաւ թափեմ 26, 28
թափեմ 26
թափուր 227
թարնում 16 (թարշիմ), 27, 38
թարուս 39
թարշիմ 16, 27, 57
թե 63
թեթեւ 26, 132
թեւ 234
թեղի 16
թեմ 67
թեղուր 16 (փետուր)
թեւր 112
թեքեմ 103
թէ 63
թիթեղն 26, 57
թիթեւն 26, 57
թիս 16
թիւրեմ 112
թիւրի 51, 226
թիւրիմ 158
թիւրիմ 158
թշնամանք 13
թշնամի 13
թշուս 13
թողում 36, 63, 116
թղլ 63, 116
թոսն 63, 200
թուլլ 116
թուրջ (թրջեմ) 63
թւք 16
թրեմ 63
թրմեմ 63
թրջեմ 63
թփուս 218
- ձ. 98 (ա. ժիւ), 156 (ա. — ը), 157
- ժաւ 53
ժամանակ 161
ժամանեմ 161
ժառանգորդ 46
ժողովեմ 161
ժողովուրդ 227
- ի- 20, 27 (Հանգիշիմ), 33 (մերձիանամ), 35 (ա. իւ), 53 (իւհի), 54 (ի-), 55, 56 (աւ), 62 (յաճախ), 68 (իւշ), 83 (իւ), 106, 107, 108, 111, 113, 114, 115, 117, 119, 131 (Հընոյ), 136, 138 (Եկողիւր), 139, 140, 157, 162 (իւն), 163, 167, 199 (-ի), 216 (անի), 220 (-ունի), 221 (արծուի)
- իւր 84
իմ 113, 120
-իւ 98 (մաղիւ)
-իկ 224 (-իճեար)
-իմ 224 (Հաւատարիմ)
իմանամ 163
իւշ 68, 83, 84
իւլլ 177
իւն 30, 137, 178, 179
իւնամ 178
իւնդամ 178
իւլլուր 177
իւլլի 178
իջանեմ 42, 146
իւ 128, 140
-իւս 148
-իւս 219 (ա. ժիւ)
իւր 223, 227 (-իւր)
իւրի 222
իւ 95 (ճիւլ)
-իւ 110, 111, 221 (աղիւ եւն), 122 (գառնեմ), 123
իւլ 110
իւր 83
իւրարանիւր 83
- լ 16, 25, 36 (լ), 37, 46 (-լ), 50, 111 (-լ), 119, 127, 128, 148
լամկար 67
լ-ին 88, 89, 119
լանջք 47

լասա 156
 լաւ 127
 լեարդ 31, 32
 լեզու 128, 135, 136, 140
 լի 21 (փոփոխելի), 88, 119
 լիզանեմ 37, 41
 լիզեմ 147
 լիզու (զւ.ս.) 136
 լիզում 37, 41, 136, 146
 լինիմ 17
 լծորդ 46
 լոյս 108, 146
 լու 21 (եւ. -լու.), 24, 88, 119
 լուծ 203
 լուծանեմ 44, 146
 լուսանամ 21
 լուր 17 (լուեմ)
 լուցանեմ 146
 լուեմ 17, 27
 լքանեմ 40, 42, 123, 124
 *լքնում 123 (լքանեմ)

 Խ 4, 57 (աշեակ), 85, 99, 145 (խեղդ), 180 (*խաշար), 196 (խոս)
 Խաղ 128
 Խաչում 132
 Խախուտ 219
 Խախանեմ 219
 Խածանեմ 143
 Խայծեմ 143
 Խայտ 143
 Խանդ 139
 Խանձեմ 128
 Խանձիմ 128
 Խաչանց 181
 Խաչն 181
 Խաչ 200
 Խարխախ 142
 Խաւար 224
 Խաւարծի 143
 Խաւարծիլ 144
 Խաւարուտ 218
 Խաւարչուտ 218
 Խաւարտ 143
 Խաւսեցաւ 145
 Խափանեմ 147
 Խելք 132
 Խեղ 98
 Խեղդ 145

Խինդ 96, 100, 138
 Խիսա 156
 Խնամ 80
 Խնայ 80
 Խնայեմ 80
 Խնդիր 138, 226
 Խոհ 53
 Խոհական 57
 Խոհեմ 57
 Խոյ 179, 180, 183
 Խոսա 196, 197
 Խոսեմ 196
 Խոսար 226
 Խոր 155
 Խորին 155
 Խորխախ 142
 Խորհիմ 56
 Խորհուրդ 57, 227
 Խորոսեմ 218
 Խուլ 79
 Խումք 79
 Խուն 79, 80
 Խունկեղէն 139
 Խնդիր 226
 Խրախ 85
 Խրատ 18
 Խոսիմ 4, 5

Ծ 7, 17 (անիծ), 44 (ուծանեմ, բուծ-), 49, 75 (կեղծք) 76 (կայծ), 95, 143 (եմիծ), 144 (անիծ), 148 (պրծանեմ) կործանեմ 152 (ց-), 153, 157
 Ծաղ 33
 Ծակտի 218
 Ծամ 47
 Ծամելի 47
 Ծամեմ 47
 Ծայր 33
 Ծանաթ 26 (ծանաթա տալ), 27, 113
 Ծառայ 103
 Ծեղ 110
 Ծեփ 149
 Ծիլ 144 (խաւարծիլ)
 Ծիղ 110, 131, 144
 Ծիւղ 110
 Ծղաւտ 110, 130
 Ծղիք 110
 Ծնաւղ 111

- ծնաւ 131
 ծնունդ 39
 ծով 138
 ծունկք 14
 ծր 33
- ւ 7, 47 (մեղկ) - 49, 74 (կ-),
 75 (կեղծք), 78, 89 (ակն),
 95, 98, 99, 105, 141
 (սկեսուր)
- կաթն 28
 կալ 76
 կալայ (կար-) 65
 կալում 36, 76
 կախեմ 75
 կահ 33
 կաղ 76
 կամ 227
 կամակոր 74
 կամե 148
 կայծ 75, 76, 153
 կանամբ 137
 *կանայ 137 (կանայք)
 կանայք 104, 136
 կանա ն(ի) 137
 կանացի 137
 կանուխ 180
 կաս 75
 կասեմ 147, 219 (կասպեմ)
 կասու 75, 219
 կասպեմ 219
 կասափն 74, 133
 կառչեմ 27
 կասք 76
 կասկ 217
 կասկարայ 217, 225
 կասկենի 217
 կասում 148
 կարաս 74, 133
 կարեմ 27
 կարծեմ 75
 կարծր 75
 կարկամ 74
 կարկալ 75
 կարկաս 75
 կարկուտ 132
 կարճ 76
 կացորդ 227
 կացոց 227
 կացուն 227
 կացուրդ 227
- կափանեմ 147 (կափուցանեմ)
 կափուցանեմ 147, 198
 կեամ 100, 115
 կեղակարծ 75, 148
 կեղծ 77
 կեղծիք 75
 կեղծք 75, 148
 կեղտ 76
 կենդանի 111, 216
 կէտ 104, 106
 կէտ 67
 կթեմ 28 (կաթն)
 կիթ 28
 կին 96, 100, 104, 136
 կից 104
 կիւ 200
 կլափն 74
 կղզի 76, 146
 կնաւ (գործ-) 137
 -կնեար 224 (խցկնեար էւն)
 կնիք 33, 201
 կուունկ 17, 23
 կողոպուտ 74, 133, 219
 կողոպեմ 219
 կոյ 80, 81
 *կոյթ 81 (կոյ)
 կոյս 104, 106, 187, 188,
 234
- կով 192, 193 (կոզի)
 կուար 76
 կուարաուն 227
 -կար 74 (կամակոր)
 կորդակ 75
 կործանեմ 148
 կորնչեմ 27, 39, 147, 149
 կորուսանեմ 147, 149
 կորուտ 39, 147
 կու 80
 կութ 28
 կուղ 104
 կուր 77, 78
 -կուրծ 20 (կաշառա-)
 կուրծք 75
 կովեմ 74
 կովք 74
 կաուր 226
 կաուրք 76
 կարեմ 76
 կրակ 77
 կրծեմ 20, 23
 կրծում 148

- հրկին 104
 հրկիւ 119
 հրկու 219
 հրկախ 219
 հրճել 20, 23
 հրճեմ 219
 -կց- 2.5 (գործակցիմ)
 կգորգ 46
- Հ 5, 30, 52 (մահ), 55 (-Հ),
 57 (ահեակ), 59 (Հ-), 61,
 82, 83, 84, 85 (աք), 87,
 88 (Հայ), 90, 105, 108
 (ահի), 127, 128, 141, 145
 (Հեղձուժ), 147 (Հաւասար),
 164, 165
- Հագանիմ 167
 Հազ 82
 Հազիւ 80
 Հակառակորդ 46
 Հազ (որդ) 102, 103
 Հաղթք 24
 Հաղորդ 46
 Համբ 34
 Հայ 88, 119, 183
 Հայեր 225
 Հայերէն 225
 Հայիմ 162, 164
 Հայր 109, 118, 119
 Հայրենի 216
 Հայցեմ 164
 Հանապաղ 137
 Հանապաղորդ 46
 Հանգչիմ 27, 149
 Հանդերձ 14
 Հանուժ 133
 Հանուր 62
 Հասանեմ 42, 51, 128, 164
 Հասարակ 146, 147
 Հաստ 153
 Հասանեմ 162
 Հատոր 262
 Հարբ (գործ.) 118
 Հարիւր 59, 60, 61, 118
 Հարկ 164
 Հարկանեմ 164
 Հարկանիմ 164
 Հարկեր 226
 Հարան 13, 31, 50, 63
 Հարցանեմ 44
 Հարք 118
- Հաց 156
 Հաւաս(ար) 147
 Հաւասար 146, 247
 Հաւաստ 220
 Հաւաստի 220
 Հաւր 30
 Հաւր(ան) 30
 Հաւրայ 103
 Հաւրան 30, 87, 137
 Հաւրու 219
 *Հեանուժ 130 (Հեանուժ)
 Հեզ 129, 140
 Հեծանեմ 67, 143
 Հեծանիմ 41, 164
 Հեծնուժ 41
 Հեղանիմ 41
 Հեղձանիմ 145
 Հեղձուժ 145
 Հեղուժ 36, 41, 111, 145
 (Հեղձուն)
- Հենի (կար.) 129, 130
 Հենուժ 129, 130, 133, 136,
 137, 140
 *Հեանուժ 130 (Հեանուժ)
 Հեստ 156
 Հերիւն 99
 Հերկ 50
 Հերու 136
 Հերուին 136
 Հերքեմ 85
 Հեստ 61, 62
 Հըրցնել (գ.ա.) 44
 Հիրար 84
 Հիզան 84
 Հիմ 84
 Հիմն 139, 140
 Հին 131, 137, 139
 Հինգ 51, 96, 97, 99, 100
 Հինգերորդ 140
 Հինուժ 136
 Հինչք 122
 Հիւժ 162
 Հիւժեղ 162
 Հիւսեմ 147, 162
 Հիւսուժ 147, 162
 Հնար 90
 Հնդկաստան 133, 138
 Հնոսի 218
 Հնչեմ 102, 122
 Հո- 86 (Հոլովեմ)
 Հոգի 102, 103

Հորանի 62
 Հորով 86, 87, 111
 Հորովեմ 86
 Հոծ 61
 Հող 61, 62
 Հոյ 180
 Հղւ(բ) 86, 87, 116
 Հասանու 219

Հով 219
 Հովիտ 219
 Հովիւ 221
 Հուն 56, 61
 Հունչ(բ) 102, 122
 Հսկայ 103
 Հրաման 18
 Հրանու 219
 Հրու 219

Ձ 7, 8 13, 33 (մերձ), 36
 (բարձի), 49, 57 (ձախ), 95,
 105, 116 (ձեր), 121 (աւձ),
 141 (— զ), 144

ձաղ 187
 ձախ 57
 ձաղկ 37
 ձայն 117
 ձայնորդ 46
 ձգտեմ 14, 219
 ձեռներ 226
 ձեռուի 222
 ձեր 116
 ձիան 30, 137
 ձկանեմ 14 (ձգտեմ)
 ձու 116

Ղ 36 (թողում), 37, 67,
 (եւղ), 76 (կաղ), 96 (ճիւղ),
 109, 110, 112 (-ղ), 119,
 128, 144 (եղանիմ), 145
 (չեղձում), 148 (ստեղ-
 ծում), 191 (ղիւղ), 196
 ձաղ 38

Ճ 49, 76 (կարճ), 95, 97
 (ճեմ), 101, 113, 141 (աճիւն),
 142, 146, 200, 219 (կրճտեմ)
 ճանաչեմ 26
 ճանաչարհ 54
 ճեղքեմ 142
 ճեմ 97, 138, 199 (ճիմ)

ճիմ 97, 199
 ճիւղ 157
 ճիւղ (գ.ս.) 142
 ճիւղ 96, 100, 110
 ճիւղեմ 97
 ճշգրիտ 157, 219
 ճշմարիտ 157, 219

Պ 25, 38 (տառաձ), 42 (-նեմ),
 47 (ծամ), 48 (զամ), 50,
 128 (մի)
 մաղիւ 98
 մաճանեմ 41
 մածնում 41
 մաճ 52, 53, 54
 մաղթեմ 47
 մամուլ 132
 մամուս 132
 մայր 118
 մանկաի 218
 մասն 89
 մատուցանեմ 124
 մատչեմ 27, 124
 մարգարիտ 8
 մարդ 50
 մարդիկ 206
 մարդոյ 127
 մարանիմ 27
 մարք 118 (մայր)
 մաւ 124
 մաւրու 221
 մաւրու 219
 մաւրուք 31
 մաքի 92
 -մը- 51 (թմբիբ)
 մեծարար 84
 մեղանիմ 27
 մեղկ 47
 մեղու 221
 մեռանիմ 43
 մետասան 133
 մերձ 33
 մերձեմ 33
 մեցոտիմ 218
 մջ 101, 113
 մթար 224
 մի 128
 միջնորդ 46
 միս 48, 140
 միս 109
 միտիմ 108

*միւէթ (միթթար) 108
 միթթար 108
 միւէ (միթթ) 108
 մկ(րան) 227
 մկրան 227
 մեամ 131
 մեացորդ 46
 մոգ 225
 մոզի 5, 142
 մորուաց 31
 մուծանեմ 124
 մուրուք 31
 մուանեմ 42, 124
 մտերիմ 225
 մտուի 222
 մարուկ 177
 մրճոս 218

Յ 62 (յեո), 63 (թոյլ), 87, 109 (-յ), 115 (յ-), 119 (դոյեակ), 127 (մարդոյ), 130 (յեհոււմ), 161, 162 (յ-), 163, 182 (խոյ)

յաճախ 62
 յամեմ 116, 161
 յաջողակ 157
 յաջորդ 46, 157
 յառնեմ 35, 42
 յատուկ 162
 յար 162
 յարեմ 162
 յուդ 115
 յուեղում 6, 36
 յուրոյ 30, 62
 յեզանակ 57
 յեզյեզում 37, 57
 յեզում 37, 41, 57
 յեզանիմ 41
 յենում 130, 162
 յեո 62
 յեցոյ 130 (յեհոււմ)
 յիսուն 62, 128, 139, 140, 157
 յղանամ 195
 յղեմ 194
 յղի 195
 յոգն 62
 յոլով 62, 161
 յորդահոս 145
 յորձան 145
 յորջորջեմ 46, 57

Ն 12, 21 (դուրդն), 22, 25, 31 (Հարսն), 33, 35 (երկանեւն), 43 (-անեմ), 44, 48 (ոււնեւն), 50, 51, 63 (թոսն), 92, 93, 128 (նու), 130 (նեցուկ), 157 (յիսուն), 162 (նխոր), 162 (-ի), 163, 178 (իշան), 200 (թոսն), 221 (սուն)

նահ- 196
 նախ 162, 196
 -նամ 35 (դառնամ)
 նայիմ 162, 164
 նաւթի 28
 -նեւ 44 (-անեւ)
 -նեմ 35 (առնեմ) 42
 նենդ 138
 ներ 155, 163, 191
 -ներ 206 (յոնկերո) 231
 ներքին 91
 ներքս 91, 103
 նեցուկ 130, 162
 -նի 205, 216, 228
 նիսոս 141
 նիւթ 162, 164
 նիւթեմ 162, 164
 նոյն 109, 138
 նոր 34, 132
 նորոյ 132
 նու 81, 128
 -նում 35 (առնում), 37, 38, 39, 41, 42, 122, 124, 148 (*-նում)
 -նչ 102 (չունչ)

Շ 105, 142, 157
 շահ 54
 շաղ (կապեմ) 102, 103
 շանթ 38
 շեղ 98, 100, 110, 111, 142
 շերո 100, 142
 շիղ 110
 շիւղ 110
 շնորհ 34, 53
 շնուի 222
 շնչեմ 102
 շոգի 102, 103
 շունչ 102

Ո 54, 61 (աւեմ)

- 83, 84, 85 (յբբբկն.), 86,
 114, 130 (= ու), 131, 132,
 133, 136, 138, 140, 191
 սգի 102
 սխերիմ 225
 -սղ 111
 սղբ 25, 47
 սղն 87
 սղորկ 131
 սղորմ 119, 131, 132
 սղորբ 91, 98, 131, 135
 սն 83, 85, 138
 -ոյ 81, (կոյ) 94, 109 (ոյբ),
 116 (թուլոյ), 126 (քոյբ)
 ոյթ 126
 -ոյբ 93 (առնոյբ), 94, 109
 (սեռ.)
 ոչ 83
 ոչինչ 83, 84
 ոչխար 101, 180
 օռնողանեմ 193
 օսկրատի 218
 օսկրոււ 218
 օվ 84
 -օտ 218
 օտի 218
 օտն 61
 -օր 76 (կատօր), 83 (օր),
 84, 85, 225, 226
 օրբ 8, 46, 203
 -օրդ 46
 օրդի 8, 10, 45, 46, 216
 օրեար 223
 օրթ 45, 61
 օրձիք 13
 օրովոյն 90
 օրս 14
 օրսամ 13, 115
 օրսամբ 115
 օրսայ 115
 օրսորդ 46
 օրքան 68
 -ու- 20, 28 (ութ), 35 (գա-
 րուն), 49 (թանձու), 53,
 54 (ու-), 55, 56, 61 (հուն),
 79, 81 (-ու), 86, 88 (լու),
 94, 107, 108 (-ու), 110
 (-ու-), 116 (թուլոյ), 119,
 120 (արտասուք), 124 (մաս-
 նեմ), 126 (քուրական), 136,
 139, 140, 167, 180 (օռնու-
 խար), 215 (-ու-), 220 (-ուի),
 221 (հասարու), 222
 -ուած 214
 -ուբաթ 222 (քուբուբաթ)
 ութ 28, 31
 -ութիւն 126
 -ուի 205, 220 (շնուի), 221,
 228
 ուլ 38
 -ուհի 108, 109
 ուղ 194 (ուղի), 195
 ուղարկեմ 194
 ուղիղ 196
 ուղղորդ 46
 ուղտ 25
 -ում 37 (լիղում)
 -ուն- 35 (անդունդք)
 -ունդ 39 (ծնունդ)
 ունիմ 65
 ունչ 102
 -ունք 23
 ուս 128, 140, 186
 ուսանիմ 42, 191
 -ուսա 148
 ուսար 30, 232
 -ուա 218
 -ուտի 220, 221
 ուբ 45 (դուբան), 75 (կուբք),
 85, 150 (լուբ), 226, 227
 ուբախ 85
 ուբկոտ 218
 ուբլու 45, 221
 -ուք 93 (առնուք), 94
 քբ 68, 83, 85
 Ձ 26, 27 (կորնչիմ եւն), 52,
 78, 83, 94 (ալք), 95, 99,
 101, 113, 141, 142, 146,
 151 (չք), 181
 շգիտու 225
 -չիմ 124
 շոգոյ 101
 շոր 132, 151
 շորք 98, 100, 119
 շու 101
 շքատի 218
 Պ 7, 49, 74 (կողմուտ), 105,
 150
 պա(րսու) 34
 պագանեւ 10

պահ 53
 պահք 53
 պառականեմ 219
 պատահ 54
 պատարագ 8
 պատմեմ 122
 պար 86
 պարանոց 87
 պարապորդ 46
 պարարտ 220, 227
 պարունակ 87
 պարտաւ 34
 պեղծ 110
 պեռեկեմ 219
 պիղծ 110, 144
 պիղծեմ 110
 պղծեմ 144
 պղտոր 110, 144, 226
 պտուղ 15, 157
 պրծանեմ 148, 153

 Ջ 7, 8, 25, 46 (ուրջու), 49,
 95, 99, 101, 113 (մէջ),
 114, 115, 151 (ջուր), 156
 (արջ), 156 (սիրեակներ)
 թահ 54
 թանտ 218
 թատաղով 90
 թեռանեմ 41
 թեռում 35, 41, 99
 թեր 99, 109
 թերմ 96, 99
 թերտ 218
 թիւ 127, 128
 թուտ 219
 թղուտ 219
 թորի 177
 թուր 115, 150, 151

 Ռ 27 (կառնեմ), 44 (մեռ-),
 53, 74 (կառնափն), 127
 ոահ 53

 Ս 5, 11, 27 (լեւեմ), 29 48
 (զատ, միտ, ամիտ), 51, 58,
 114, 131 (ես), 141, 142,
 145 (-հոս), 147 (հաւատար,
 հասարակ), 150, 157, 161
 (լատ)
 սա 138

սագ 187
 սաղրեմ 118, 146
 սալ 117
 սակ 80
 սակաւ 80
 սայլ 88
 սայր 117, 118
 սայրագիր 118, 146
 *սար- 119 (սաղրեմ)
 *սարդրեմ 118 (սաղրեմ)
 սեաւ 102
 սերեմ 39
 սերմամբ 47
 սերունդ 39
 սըխալ 142
 սըփեմ 142
 սիրեակներ 156
 սիալ 142
 սկ- 141 (սկունդ), 142, 166
 սկետուր 135, 141
 սկիզան 148
 սկունդ 141
 սկուտղ 76
 սկանեմ 41, 122, 148
 սկանում 41, 122
 սնտաի 218
 սնունդ 39
 սղղ 79, 109
 սղն 109
 ստփոր 191
 սուզանեմ 78, 109, 145
 -սում 148 (կատում)
 սուտ 150
 սուր 117, 118 (թուր), 128
 151
 սոյ- 142, 167
 սոյահ 53
 սոյանանեմ 141
 սոյանդ 141
 սոյունդ 138
 սո- 141 (ստին), 142, 154,
 155 (լատ), 156, 166
 -ստան 205
 ստեան 131 (ստին)
 ստեղծանեմ 37, 41, 148
 ստեղծում 37, 41, 148
 *ստեղում 148 (ստեղծում)
 ստին 131, 138, 141
 ստոր 155
 ստորին 155
 սրեմ 117

սրունք 17, 23
 սրկեմ 23
 սց 141
 սփռ. 142
 սփր. 142
 սփռեմ 142

վ- 128, 163 (վեր), 192, 193
 վաթսուն 31, 133
 վաղորդայն 46
 վայելեմ 37
 վայելում 37, 164
 վայր 117
 վանեար 222
 վաներայք 226
 վանորայ 226
 վարեմ 117, 163
 վարժեար 222
 վարկ 164
 վարկանեմ 164
 վարձ 14
 վեհ 53
 վեր 91, 155, 163
 վերջ 91
 վերջին 91
 վեց 133
 վիշ 128, 140, 163
 վիհ 54

Տ 7, 25 (տայգր), 33 (արա),
 44 (բուժանեմ), 49, 63 (ա-),
 66, 197 (տուար), 220 (-ա)
 տալ 25, 33, 44
 տալից 25 (տալ)
 տամ 197
 տայգր 25
 տանիմ 65, 66
 տանու(տէր) 221
 տասանց 133
 տան 31
 տարակ 67, 132
 տար(աշխարհ) 64, 65, 66
 տարա(ժամ) 64
 տարած 66 (տանիմ)
 տարածեմ 66
 տարածուն 66
 տարակոյս 64
 տարայ 66 (տանիմ)
 տարաշխարհիկ 64
 տարապարտուց 64
 տարմ 67

տարտամ 132
 տուն 30
 տեառն 81
 տեղի 66, 67
 տեղմ 67
 տեռ 33
 տեսանեմ 42
 տեսնել (զ.ա.) 44
 տերամք 82
 տէր 81, 178
 տէրութիւն 136
 տի(կին) 81, 178 (տիեզերք),
 205, 218 (-տի), 218 (-տի)
 տիեզերք 178
 տիկին 81
 տիղմ 67
 տղմուտ 219
 տնուի 221
 տող 64
 տուայր 119, 194
 տուար 197, 198
 տուարած 197
 տուն 178, 199
 տափոս 218

Ր 10, 12, 16, 18, 20, 31
 (մաւրուք), 34 (նոր), 35
 (զարուն), 39 (կորնչիմ),
 50, 51, 52, 53, 56 (արհա-
 մարհեմ), 89 (-ր), 91
 (որովայն), 94 (-ր), 104,
 109 (-ր), 113, 118 (-տուր),
 121 (արբայ), 225 (մար-
 դարէ)
 -րա- 20
 -րբ 33, 51
 -րդ 50 (երդ)
 -րդ 50 (մարդ)
 -րի- 21, 23
 -րհ- 53
 -րկ- 32, 74 (կերկերիմ), 98
 -րձ- 13, 14, 33 (մերձ)
 -րու (= ուր) 20 (կուրծ), 21,
 23
 -րւ- 53
 -րպ- 32
 -րա- 32

Ց 4, 6, 87, 95, 141, 151
 (քաղց), 152, 156, 157 (ցու-
 ցանեմ), 225 (-ց)

ցանկոս 218
 ցաննում 27 (ցասչիմ), 146
 ցաւ 146
 ցելում 36
 ցին 102
 ցիւ 177
 ցնոր 226
 ցնցոսի 218
 ցու 189, 192
 ցուցանեմ 157
 Խ 5, 6, 87, 108 (-ւ-), 110
 (դիւզ եւն), 121 (թեւր), 123,
 124, 192, 193
 -ւչ 147 (դրաւչ)
 -ւս- 147 (աւսարդ)
 -ւր 30 (արաւր, հաւր, հաւ-
 րան), 31 (աղաւրի)
 Փ 4, 50 (երփն), 74 (կոփեմ),
 87, 149, 150
 փախնում 27 (փախչիմ), 38
 փախուսաւ 39
 փախիմ 27
 փայլեմ 52, 116
 փափուկ 132, 149
 փեռեկեմ 219
 փեսայ 103, 135
 փեռեմ 16, 149
 փեսուր 16, 135, 226
 փիղ 110
 փիւզ 110
 փլուզանեմ 146
 փլուցանեմ 146
 փխրան 98
 փնտի 200
 փշրանք 98
 փոչ 195
 փողոսեմ 218
 փողոց 195
 փորս 201
 փորան 201
 փորանակ 201
 փորանորդ 46
 փորարէն 224
 փորձեմ 8
 փուխր 149
 փուք 91, 98
 փոփոխեմ 201
 փչեմ 91, 98
 փռնդամ 94, 98, 149

փռնեմ 94, 98, 149
 փռնքամ 94

Ք 8, 11, 12, 16, 67, 78, 82
 (քուք), 85 (սք), 86, 87,
 91 (-ք), 93, 94, 95, 98,
 99, 103, 105, 124 (եւք),
 127, 141, 154, 205 (-ք),
 213
 քած 230
 քածաւարոս 218
 քակեմ 73
 քակոր 73, 226
 քակեմ 219
 քակուս 219
 քաղաք 91
 քաղաքնեար 224
 քաղեմ 91
 քաղց 151
 քաղցր 151
 քան 67, 68, 83
 քանակ 68
 քանակարար 68
 քանի 68, 83
 քաջ 157
 քառասուն 55, 98
 քար 73
 քեղանամ 73
 քեղի 73
 քերական 72
 քերականութիւն 72
 քերդեմ 72
 քերեմ 72, 85, 96
 քերթեմ 72
 քերթողութիւն 72
 քերծում 148
 քերքեմ 85
 քիւ 72
 քիմք 10, 11
 քնին 73, 158
 քնեմ 158, 161
 քոյր 126
 քորեմ 72, 85
 քուն 30
 քունեմ 30
 քուրական 126
 քուք 82, 86
 քսան 11, 13, 55, 157

Օրիորդ 46

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

- ԱՇՄԱՆՑԱԿԱՆ ՎԱՆԿ Կ Կ
 Յե-—իբբ:
- ԱՆՉԱՅՆԵՂ 1:
- ԱՆՆՄԱՆԱՉԱՅՆՈՒԹԻՒՆ 85 (հիբբի, բարբի), 118 (բարբի), 119 (աշբի, աշբի), 180 (աշբի):
- ԱՆՎԱՆԿ 1:
- ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ (յարգաւորութեան) ԳԻՐ 3, 58:
- ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՊ 95 եւ հետեւ. (քմականացման մէջ դեր մը չի խաղար), 149 (անփոփոխ մնացած է կատարեալ ժամանակին սի առջեւ), 150 եւ հ. (այլուր սի առջեւ կը ձուլուին այլեւայլ կերպերը), 28 (ի առջեւ):
- ԲԱԲԵԼՈՆԵԱՆՍՈՒԹԵՐԱԿԱՆ քաղաքակրթութիւն 201 եւ հ.:
- ԲԱՅԱՆՈՒՆ 26 (չափ), 79 (աշբի), 122 (արմատական բայանունները շատ անգամ երկրորդական են), 146 (եւ):
- ԲԱՌԱՄԷՋ 58. միջավանկ ձայնաւորի մը կորուստ 145 եւ հ.:
- ԲԱՌԱՍԿԻՉԲ 58, 102 (շ-), 157 (+-) 162 (ա, յ, շ, հի-), 163 (է-), 164 (հ- հմտ. 84, 102, 127), 191 (յ-). նախատառ ձայնաւորի մ'անկում 67, 118, 148 (շ-նի), 155 (բ-), 191 եւ հ.:
- ԲԱՌԱՎԱԵՐՋ 138 (-օ), 54—55 (-ի, -ու), 90 (-ք), 92 (-է, -ձ), 91 (-գ, -զ), 92 (-ձ), 93 (s > ջ), 94 (s > ք), 92—93 (-ն, -մ, ք, ք):
- ԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ 191 (---, ---):
- ԲԱՅ ԲԱՂԱՉԱՅՆ 2, 5 (նրբերէն կամ միջակ թաւերէն), 14 (շ > շ, հմտ. 33):
- ԲՆԱՉԱՅՆԱՆԿԱՐ 67 (բարբի, բարբի):
- ԲՈՒՍՈՒՄ ձայնաւորի մը 18, ա. մակարոյս:
- ԳՈՐԾԱՇՈՒԹԵԱՆ ԿԵՐՊ 43:
- Ե զրին արտասանութիւն 192, 107:
- Ե- 63 (եի):
- ԵՐԳԱՉԱՅՆԱՉՈՒՐԿ 2, 55 (-ի, -ու):
- ԵՐԳԱՉԱՅՆԱԿԱՆ 1:

քի 105. Կք 103. Կք 105.
 քի 105. Կք 104. ցիք 105:
 շրթնական + s 149 (նորոգումը p + s 146 եւ հ., ծ + s, ծի + s 147. -fs-, -fš- պարսկերէնէն փոխառեալ բառերուն մէջ 147). ատամնական + s 151 (նորոգումը t + s 146, d + s 143, 92, dh + s 78, 144). քմական + s 151, Կք 156 (նորոգումը k + s, ց + s, ցի + s 146). քմաագաստական + s 151 (նորոգումը q + s, ց + s, ցի + s 146):

3. ՓԱԿ ԲԱՂԱԶԱՅՆՈՎՈՒ
 ՎԵՐՋԱՅՈՂ
 խմբեր. r + միջակ, միջակ-թաւ կամ նուրբ-թաւ 45-46. rр, rт, rк, rқ 50 եւ հ. (rқ 74). -rtu, -rті բառապերջին 52 եւ հ. l + միջակ, միջակ-թաւ կամ նուրբ-թաւ 47. l + նուրբ 52 (lp 74). անգական + միջակ, միջակ-թաւ կամ նուրբ-թաւ 47-50 (նոր արտասանութիւն 49). անգական + նուրբ 51: չի, չի 108. պ, պի, պի 108. պ, չ + միջակ-թաւ 109: s + փակ բաղաձայն 141 եւ հ. (s + ք նոր խումբ 141):

4. ՓԱԿ ԲԱՂԱԶԱՅՆ
 ԶՈՒՆԵՑՈՂ խմբեր. ու 90-91. ու 19. 34. ու 38, 119. ու 36, 76, 119, 144 (եզանիս). ու 35. ու 35. ու 42. ու > ու 140: չ ունեցող խմբերուն

մասին տ. նաեւ Գլխաւոր
 Բիւն: sr vs 127 (նորոգումը r + s 148 եւ հ.): sl, ls 127 (նորոգումը l + s 148). sn, sm 128. ns, ms 128, 148, 186 (nsl 127, յէյյ, չէյյ-ի 130). sի 127. sի 103, 127. us 81. s + s 147, 148:

5. ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
 խմբեր. շ + յ 161. ց + յ 156. ր + - 157. ր + լ 13. ր + ո 11, 157. ր + տ 15, 157. ր + տ 14. ր + ք 14.

ԿԱԿԱՅԱՆ, լեզուներ 32, 165, 166, 167, 185, 188, 228, 230 եւ հ.:

centum-Լեզուներ 152, 167, եւ հ.:

ԿՐԿԱՆՈՐ ԳԵՐԱՆՈՒՆ
 յարաբերական դերանունան քոզ 81 եւ հ.:

ԿՐԿԱՆՈՐ ԶԵՒ 26, 46, 56 եւ հ., 132:

Հ տ. Ի եւ Բ-ում:

ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ,
 անականներուն (Kon-
 gruenz) 211 եւ հ.

ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ
 (Syntax) 214 եւ հ. (Հայերէն հ. արդիւնքն է նախահնչեւ թուականին. Թրքերէնի հետ շատ անգամ զուգընթաց է):

ՀԱՏԵԱՆ արձանագրութիւններ 57, 88, 157, 178, 181, 183, 185, 204.

ՀԱԿԱՔԱԿԱՆ անուններ 103, 205 եւ հ. (միջին եւ արդի հայերէնի մէջ 205 եւ հ., հին հայերէնի մէջ 206, ուրիշ հնչեւեր. լեզուներու մէջ 206,

-բի՛ն 224. -բի՛ն 224.
 -բո՛ր 220, 227. -բո՛ն 74.
 -բո՛ր 84. -բո՛ր 141 (պո՛ւր).
 -բո՛ւ 115. -բո՛ւ 222, 226.
 -բո՛ւ 196. -բո՛ւն 196. -բո՛ւն
 216 (հո՛ւրի՛ն, ծառի ա-
 նու՛ններ). -բո՛ւր 90, 147
 եւ չ. -բո՛ւ 225. -բո՛ւ, 225.
 -բո՛ւն 225. -բո՛ւն 225.
 -բո՛ւն 84. -բո՛ւ 137 (ի՛ն-
 լո՛ւն), 92, 221 (-ի՛ն),
 199 (-ի՛ն, -ի՛ն), 216.
 -բո՛ւր 108. -բո՛ւ 98. -բո՛ւ
 206, 224. -բո՛ւ 196. -բո՛ւ
 224. -բո՛ւ 226 (պո՛ւրի՛ն).
 -բո՛ւր 147 եւ չ. -բո՛ւր 219.
 -բո՛ւ 226, 138. -բո՛ւ 221.
 -բո՛ւ 98 եւ չ. -բո՛ւ 180.
 -բո՛ւր 180, 224. -բո՛ւ 191.
 -բո՛ւր 218. -բո՛ւն 115. -բո՛ւ
 181, 99. -բո՛ւն 111. -բո՛ւ
 111. -բո՛ւ 126. -բո՛ւ 218.
 -բո՛ւր 218. -բո՛ւ 218.
 -բո՛ւն 218. -բո՛ւ 226.
 -բո՛ւ, 225. -բո՛ւ 46. -բո՛ւ
 227. -բո՛ւն 226. -բո՛ւն
 225. -բո՛ւ 90, 108, 221
 եւ չ. -բո՛ւ 214. -բո՛ւն
 126. -բո՛ւ 220 եւ չ. -բո՛ւ
 189 (բո՛ւ). -բո՛ւ 108,
 221. -բո՛ւ 15 (պո՛ւ).
 -բո՛ւր 39, 145, 227.
 -բո՛ւն 108. -բո՛ւ 218.
 -բո՛ւր 147 եւ չ., 39,
 145. -բո՛ւ 218 եւ չ.
 -բո՛ւ 226 եւ չ. -բո՛ւ
 227. -բո՛ւ 218. -բո՛ւ
 218. -բո՛ւ 104 (պո՛ւ).
 -բո՛ւն 205, 208. -բո՛ւ
 222. -բո՛ւ 220 (պո՛ւ, բո՛ւ).
 -բո՛ւ 219. -բո՛ւ 218. -բո՛ւ
 223 (բո՛ւ, 100, 118 (պո՛ւ,
 100). -բո՛ւ 227. -բո՛ւ
 227. -բո՛ւ 227. -բո՛ւ 91. -բո՛ւ
 27. 104 (բո՛ւ). -բո՛ւ 111.

Պ 119:
ՄԱԿԱՐՈՅՍ ԶԱՅՆԱ-
ԻՈՐ 18, 25, 35 (անգա-
 կան ներկաներ), 43, 44
 (բո՛ւ):
ՄԱՍՆԻԿ 56 (-ին):
ՄԻՋԱՄԽՈՒԹԻՒՆ *ի-մի-*
ջամիս. Տաննան ձայներուն
առջեւ 113, *լ, ռ, ռ ձայ-*
ներուն առջեւ 114—117
(-ից-116). Ս-միջամիս. 112
(ի՛ն առջեւ), 119 եւ չ.
արտո՛ւ, արտո՛ւ, 120
եւ չ. (ար, ար, արտո՛ւ).
122 (ի՛ն), 123 (պո՛ւ),
124 (ար, արտո՛ւ):
ՄԻՋԱՏԱՌ *տ. բառա-*
մէջ:
Թ- 62, 115, 130. -յ արդի
 հայերէնի մէջ 109:
ՅԱՐԱՐԵՐԱԿԱՆ *դերա-*
նուն 84 եւ չ., 223:
ՅՈՒՆԱՐԷՆ *լեզու* 169,
 204:
Ն *կորուած միջին հայերէնի*
մէջ 200. *ը ձայնը կ'ազդէ*
իր բաղաձայն 181:
ՆԱԽԱՅԱՆՆԱԿԱՆ
(նախադիր) 17 (մի առջեւ).
 18 (բո՛ւ առջեւ):
ՆԱԽԱՏԱՌ *տ. բո՛ւ*
իւր.
ՆԵՐԳԱՆՆԱԿՈՒԹԻՒՆ
ձայնաւորաց 17 (բո՛ւ,
 արտո՛ւ), 31 (արտո՛ւ), 91,
 107, 131 եւ չ., 182,
 231. *ի ձայնաւորին վրայ*
ազդեցութիւն մը չ'իջմա-
րուիր 136:
ՆՄԱՆԱԿԱՋՄՈՒԹԻՒՆ
(նմանողութիւն) 44 (պո՛ւ
 նի՛ն), 94 (անկատար ժա-
 մանակ), 98—99 (քմա-
 կանացիալ եւ ոչ-քմա-
 կանացիալ ձեւեր), 124

ՎԵՐՋԱԶԱՅՆ (վերջա-
տառ) տ. Բ-ր-վ-ր-լ:

ՎԵՐՋԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ տ.
Յ-ւ-վ-ր-ր:
vrddhi 45:

ՏԵՂԱՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆ

18-19, 32-34, 166
(բաղաձայն + r), 24-25
(բաղաձայն + l), 187 (սագ)-
[ru > ur, ri > ir 20. 75.
st > z 153]:

Ի < vgh 48:

ՓԼԿ ԲԱՊԱՁԱՅՆ 2:

ՓԼՓԿԱՀՆՉԻՒՆ (կակուղ,
յանման) 119 (l, r. n)

ՓՈՒՍԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ:

ՀՆԻԿԵՒԻՓՈՒՍԱՆԱ-
ԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ē | ā : 0.
ōr ēr | r 17, 23. ōr, er,
or | re, ro եւն 22. 46,
57. ei | oi 106. ei | ie
191. ի-ր-ր | ի-ր-ր+ 76.
տ. նաեւ vrddhi: q | gh
80 (իւ-ւ). g | gh 47
(3-ւ!). d | t 89 dh | th
47 (ւ-ւ-ւ-ւ). g-q 52 (4-յ-

ւ-ւ). քմական | քմառա-
դաստական 48, 186-187
(ւ-ւ). նախատառ բաղա-
ձայն + s | բաղաձայն
150:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՓՈՒՍԱ-
ՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի- | Ի
82 (տեառն | տերամբ).
Ի- | Ի- 112, 113. ոյ | ո-
նմանակազմու. թեամբ 116.
ի-յ | ի-ո 80-81. Է | Է
նմանակազմու. թեամբ 131,
138 եւ Հ. Է | Է > Է | Է
113 (ԷԷ). քմականացեալ
եւ ոչ քմականացեալ
ձեւեր 98. Ե | Ճ 55:

ՓՈՒՍԱՆՈՒԹԻՒՆ անծա-
նօթ լեզուներէ ժխտելու
է 59:

ԲՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄ 94 եւ
Հ., 210:

ԲՄԱՌԱԳԱՍՏԱԿԱՆ >
քմական 48 եւ Հ., 188,
190, 168, 203 (թրք.
jüke):

ՖԻՆՆԵՐԷՆ 202 եւ Հ.:

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոչեք, իրաւունք Հայոց: 1890: Էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեանկիշեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պտկաբղ.) 1890: Էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դ. Տաւ, Արեւելեան Հայք ի 'ուրոզմնա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: Էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարոց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ա. Տըվշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Ն., Ամսունային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոփեան: 1892: Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալիէք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—

- Թ. Գալէմքեարեանն Ն. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: էջ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Կննութիւնը գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Ն. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոլքիքեանն Ն. Գ. Վ., Հայք յնդիսարեթուպոլիս Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զննկատիւ.) 1893: էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեանն Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: էջ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեանն Փ., Հայ գիւղական խոնք: Թրգմ. Ն. Բ. Վ. Պիլէգիկեան: (6 տխակ. 55 պտկ.) 1894: էջ 93: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիքեանն Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Ն. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեանն Ն. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխանակալ բառից: Ա. Ն. Հիւպըման, Սեմական փոխանակալ բառեր ՚ին հայերէնի մէջ: Բ. Փոքրէման Կ., Եոնական փոխանակալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. Ն. Հիւպըման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: էջ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեանն Ն. Ե. Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Ներձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: էջ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեանն Ն. Ե. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբ: 1895: էջ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեանն Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը: 1895: էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոլքիքեանն Ն. Գ. Վ., Դրամսիրուանիոյ Հայոց Մեծարապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքա-

դարձի զիս եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
Փր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յ. Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոց» անվանեալ կանոնաց մատեանը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղաէի: 1896: Էջ Թ+442: Փր. 6.—

ԻԱ. Տոմարեան Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլգրիմեան: 1896: Էջ Է+62: Փր. 1.—

ԻԲ. Կարաբիեք Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1897. Էջ ԺԶ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց դամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղութանք: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, Էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց դամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը—273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մեմեկեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ՝ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու հնդինականներուն ուղղեալ քանի մը կարելորակ նարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: Էջ Է+123: Փր. 1.25

ԻԷ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ 56: Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Անարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչու-

- Թեան արուեստին: (10 զնկատիս պատկերով:)
1898: էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դուդրաշեան Ե., Փ. Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու դրիւարների ուսումնասիրութիւն: 1898: էջ 175: Ֆր. 2.50
- Լ. Մուրեանց Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն: Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէլիշեան: 1899: էջ Լ+26 Ֆր. —.50
- ԼԱ. Ըօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւնսիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւնսիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: էջ ԺԲ+369 Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Ըօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւնսիա եւ Ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւնսիոյ վիճակին զխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: էջ Ժ+161 Ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յՆոյսարեթուպոլիս Դրանսիոյ ամսիոյ. Բ. Հոր. 1780—1825: 1899: էջ Լ+558 Ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գագանձեան Ե., Եւրոպիոյ Հայոց զաւտարարացը: 1899: էջ Լ+124 Ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացույ համեմատ: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: (1 աշխարհքովն տախտակով:) 1899: էջ 48: Ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մտի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: էջ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Ե. Մատենագրական Մանր ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Լ-Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Արզարու եւ Զրիստոսի ըստ նորագիտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: էջ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: էջ Լ+110: Ֆր. 1.50

- 1թ. Վեբեք Դր. Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 Հ. Բառնարաս Վ. Պիլէզիկճնան: 1901: էջ Ծ+77:
 Փր. 1.—
10. Սաւառալճեան Եղիշէի վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
 հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: էջ 262:
 Փր. 4-50
- 10Ա. Խաչատրեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիցարանական վէպը: 1903: էջ Ը+72: Փր. 1.—
- 10Բ. Մեհեթիէեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
 թիւնը: Հոր Ա.: 1903: էջ Ը+204: Փր. 3.—
- 10Գ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղնաշիք: Թրգմ. Հ.
 Թ. Կէտիկեան: 1903: էջ 44: Փր. .75
- 10Դ. Գեղեցեք Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քա-
 նակաթեմերու դրութեան (1 աշխրհգրկն. տիտղոս):
 Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1903: էջ Է+83:
 Փր. 2.—
- 10Ե. Կիւրճեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ
 Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
 նասիրութիւն: (1 աշխրհգրկն տիտղոս) 1904, էջ
 Ը+119: Փր. 1.50
- 10Զ. Կիւրճեան Բ. Վ., Կորտ Եղիշէանէս Պատ-
 րիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսու-
 մասիրութիւն: 1904: էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- 10Ը. Պեղեքսեան Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
 մութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1904:
 էջ Ը+87: Փր. 1.25
- 10Թ. Տեք-Մկրտչեան Գ. եւ Ամառեան Հ. Յ.,
 Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ
 ձեռագրին: 1904: էջ Է+110: Փր. 1.5
- 10Ծ. Գովրկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵրեսնամեակի
 Գրանսիրութեան. Գ. Հոր 1825-1904: էջ Ժ+663:
 Փր. 7.—
- Ժ. Շարք Մ., Հայաստան, Զրգաստան եւ արեւ-
 մտեան Պարսկաստան քարեկան-ասորեստանայ
 սեպագրերու համեմատ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
 ճնան: 1904: էջ Է+222: Փր. 3.—

- ԺԱ. Խաչատրեանց Պրոֆ. Գր., Հայ Արշակունիք
ըստ Մովս. Խորենացւոյ, կամ նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովս. Խորենացւոյ մասին: Թրգմ. Արսէն
Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեկսրբն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները:
Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257:
Փր. 5.-

